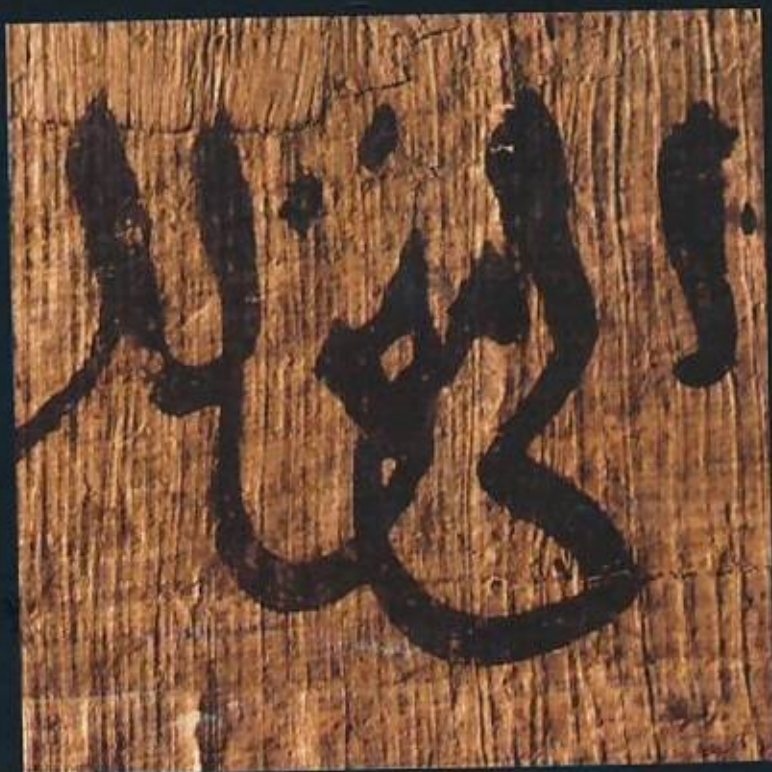

جفری خان

پاپیروس ها

(صورت حساب ها، نامه ها و اسناد)

ترجمه مهرناز نصریه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه: مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی
Nasser D. Khalili Collection of Islamic art.

عنوان و نام پدیدآورنده: پاپيروس ها
(صورت حساب ها، نامه ها و اسناد)
جفری خان، ترجمه ی مهرناز نصریه.
مشخصات نشر: تهران: کارنگ، ۱۳۸۸.
مشخصات ظاهری: ۵۴۴ ص. : مصور.
شابک: ۱۷۵۰۰۰ ریال: ۵-۶۲-۶۷۳-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: عنوان اصلی:

Bills, letters, and deeds: Arabic papyri of the 7th to 11th centuries c1993.

موضوع: مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی -- فهرست ها
موضوع: نسخه های خطی عربی (پاپيروس) -- انگلستان -- لندن -- فهرست ها
شناسه افزوده: خان، جفری
Khan, Geoffrey
شناسه افزوده: نصریه، مهرناز، ۱۳۶۱، مترجم
رده بندی کنگره: ۹۱۳۸۸ ل ۸ الف / ۶۲۶۴ N
رده بندی دیویی: ۷۴-۱۷۶۷۱۰۷۴ / ۷۰۹
شماره کتاب شناسی ملی: ۱۶۴۱۷۶۳

جفری خان

پاپیروس ها

ترجمه ی مهراناز نصریه

نشر کارنگ، خیابان انقلاب، رو به روی دانشگاه تهران، شماره ۱۳۳۰، تلفن: ۶۴۰۶۱۸۳، ۶۴۹۲۰۴۹

جفری خان

پاپیروس‌ها

(صورت حساب‌ها، نامه‌ها و اسناد)

مترجم: مهرناز نصریه

چاپ: تصویر کیلان

لیتوگرافی: شمیم

صحافی: پر

نوبت چاپ: اول، ۱۳۸۸

تیراژ: ۲۲۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۷۳۰-۶۲-۵

www.karangbooks.com

info@karangbooks.com

حقوق نشر محفوظ است

قیمت: ۱۷۵۰۰ تومان

فهرست

- مقدمه ی مترجم، ۶
مقدمه ی ناشر، ۷
پیش گفتار، ۱۷
فصل اول: مقدمه، ۲۱
رول پاپيروس و طرز تهیه آن، ۲۸
اسناد پاپيروس، ۳۴
رسم الخط پاپيروس ها، ۳۵
فصل دوم: اسناد، ۴۱
فصل سوم: نامه ها، ۹۹
فصل چهارم: اسناد رسمی، ۲۷۱

نمونه‌های گردآوری شده در این مجموعه، اسناد و نامه‌های مربوط به دوران اسلامی مصریان است. تاریخ‌گذاری تخمینی اسناد پاپیروسی، به جز چند نمونه، بر حدس و گمان مفسران استوار است که بررسی کنجکاوانه رسم‌الخط آن‌ها، مطالعه‌کننده را با تردیدهای جدی مواجه می‌کند. سبک نگارشی کلمات در اسناد، یکدست و خالص نیست و اغلب، صورت تکامل یافته یک حرف در کنار نمونه عقب مانده‌تر آن، در یک متن واحد دیده می‌شود که در متنی واحد نمی‌توان هیچ یک را به طور قطع، ملاک تاریخ‌گذاری گرفت. اما آن‌چه مسلم است، اسناد این مجموعه، بسیار جوان‌تر از تاریخ‌های تخمین زده‌اند.

به جز اسناد شماره ۲، ۱۰، ۱۶، ۱۷، ۲۲، ۲۴، ۴۸، ۱۲۸، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۷ و ۱۵۲ که همگی، سیاهه‌های تجاری حاوی ارقام و اعداد یونانی‌اند و رسم‌الخط رشد یافته، نحوه‌ی تنظیم سند و حتی قلم‌نگارش آن‌ها مشترک است و شاید به مرکزی واحد و احتمالاً دولتی تعلق دارند، تقریباً رسم‌الخط هیچ دو سندی، یکسان نیست و مترجم تصور می‌کند اسناد باقی مانده، مربوط به فرهنگ‌های متفاوت مصری است.

تعدادی نامه‌های شخصی فاقد شاخصه‌های رسمی و قراردادی در میان این اسناد دیده می‌شود. رسوخ و نفوذ فرهنگ عربی - اسلامی در حوزه روابط خصوصی افراد، این سؤال جدی را پیش روی معتقدان به شمشیرکشی اعراب و رسوخ اجباری و خون‌ریزانه اسلام به ناحیه غیرمسلمان مصر قرار می‌دهد که اگر چنین است چرا تازه مسلمان شدگان مصری که اعتقاد و التزام آن‌ها به تعالیم و آموزه‌های اسلامی در متن و محتوای نامه‌های خصوصی و حتی‌گزینش اسامی عربی - اسلامی آن‌ها پیداست، هیچ‌گونه کدورت و مقاومتی با فرهنگ اسلامی اعراب بروز ندادند و حتی عرصه مکاتبات خانوادگی را نیز مجالی برای بازگشت به فرهنگ و خط و زبان پیشین، ندیده‌اند.

تقریباً متن تمام نمونه‌های حاضر با بسم‌الله آغاز شده و در اکثر سطور میان متن، اذکار اسلامی به خصوص اصطلاح متوکلا نه ان شاء الله دیده می‌شود و غالباً بر دو روی پاپیروس‌های این مجموعه، اسناد یا نامه‌هایی نوشته شده که معمولاً از نظر موضوع و زمان نگارش، قرابتی ندارند. گاه بر روی دیگر اسناد یا سیاهه‌های رسمی، نامه‌ای خصوصی یا یادداشتی شخصی نگاشته شده که مترجم را با این پرسش عمده مواجه می‌کند: در حالی که از نظر فنی، شست و شوی

پاپیروس و نگارش متن جدید، سهل و قابل اجراست، چرا کاتبان، متن قدیم را پاک نکرده و در برخی موارد، ممسکانه بر حواشی متن پیشین، قلم زده‌اند. یا بر چه اساسی، مخاطب متن جدید را برای قرائت متن قدیم، محرم دانسته یا چه گونه اسناد رسمی و معاملاتی و غیره را بدون هیچ دغدغه‌ای در دسترس دیگران قرار می‌داده‌اند؟ به گمان مترجم کار عالمانه از زوایای گوناگون بر روی متن، نوع نگارش و به خصوص استفاده‌ی مکرر از این پاپیروس‌های اسلامی - عربی می‌تواند کلید گشایشی بر غموض و رموز بسیاری در فرهنگ و تاریخ و ادب سرزمین‌های اسلامی شناخته شود. انجام وظیفه‌ای که روشنفکری بی‌تحرك ایران می‌تواند با دنبال کردن آن، جای پای قابل دیداری از خود در مطالعات منطقه بر جای گذارد.

مقدمه‌ی ناشر

چنین می‌نماید، با سر به راهی تمام، جدی‌ترین مسائل مرتبط با تاریخ و فرهنگ ایران و اسلام را سرسری گرفته، به گمانه و پندار گذرانده و به هدایت متن‌هایی منقح‌نشده به بی‌راهه رفته‌ایم؛ زیرا گواهان موجود، از بقایای اسناد مکتوب قرون نخست اسلامی، که از جنبه‌ی اصالت بالنسبه قابل دفاع‌اند، دانسته‌های عمومی و کنونی ما، از تاریخ و تألیفات آغازین اسلام را، تأیید نمی‌کنند و برگرفته از منابع نامعتبری می‌شمارند که اینک سرفصل فرهنگ اسلامی شناخته می‌شوند.

«مانی دارای هفت کتاب است که یکی به فارسی و شش به سوری، زبان سوریا، بوده و از آن جمله است: کتاب سفرالاسرار، مشتمل بر چندین باب. باب ذکر الدیسانیین، باب شهادة بستاسف علی‌الحبیب، باب شهادة... علی‌نفسه لیعقوب. باب ابن‌الارمله، که نزد مانی همان مسیح مصلوب است که یهودیان به دارش آویختند. باب شهادت عیسی علی‌نفسه فی‌یهودیا، باب ابتداء شهادة آدم علی‌عیسی. باب السقاط عن‌الدین. باب قول‌الدیسانیین فی‌النفس‌والجسد. باب الرد علی‌الدیسانیین فی‌نفس‌الحیة. باب الخنادق‌الثلاثة. باب حفظ‌العالم. باب الایام‌الثلاثة. باب الانبیاء. باب القیامة. این بود محتویات کتاب سفرالاسرار. کتاب سفرالجبابرة مشق بر... کتاب فرائض المساعین. باب فرائض‌المجتبین. کتاب الشابرقان - مشتمل بر باب انحلال‌المساعین. باب انحلال‌المجتبین. باب انحلال‌الخطاة. کتاب سفرالاحیاء - مشتمل بر... کتاب فرقاطیا - مشتمل بر...» (ابن‌ندیم، الفهرست، ص ۵۹۸)

ظاهراً آگاهی‌های کنونی ما، از مجرای مستندات و مکتوبات اسلامی، خلاف درک عالمانه و درست، حرکت کرده است. چنان‌که با خواندن متن بالا به جای تشکیک در صحت آن و گماشتن ظن جعل بر شخص و کتاب ابن‌ندیم، معصومانه همین گفتار پریشان و بی‌اساس را، موجب و مدرک وجود مانی گرفته‌ایم!!! اگر مقرر بر

عقل و نقد بود، باید به کم می پرسیدیم مگر در عهد مانی، خط و زبان فارسی بوده است که او کتابی به آن نمط بیاورد و سؤال کنیم این همه الفاظ عربی مبهم و فاقد معنا، که ابن ندیم عناوین کتاب های مانی قرار داده، چه گونه به آن عهد، یعنی ۴ قرن مقدم بر طلوع اسلام، مکتوب شده که اندک نشانی از کتاب نویسی به خط و لفظ و لسان عرب از آن زمان ندیده ایم!!؟

«ابوعبدالله جابرین حیان بن عبدالله کوفی، معروف به صوفی، که مردم درباره او اختلاف دارند، شیعیان وی را از بزرگان خود می شمارند و او را یکی از ابواب و از کسانی دانند که در مصاحبت جعفر الصادق علیه السلام و از مردم کوفه بود. گروهی از فلاسفه وی را از خود، و صاحب تصنیفاتی در منطق و فلسفه دانند. و کیمیاگران و اهل صنعت طلا و نقره برآند که او در زمان خود بر آن ها ریاست داشت، و کارش پنهان بوده و عقیده دارند که برای بیم و ترس از دولتیان همیشه از شهری به شهر دیگر می رفت، و در جایی استقرار نداشت. و به قولی او در دستگاه برمکیان و پیوسته به آنان بوده، و به جعفر بن یحیی بستگی داشت و این گروه گویند مراد وی از - آقای ما جعفر - همان برمکی است، و شیعیان گویند، که وی در این گفته نظر به جعفر الصادق دارد.... جابر گوید یکهزار و سیصد کتاب در فلسفه، و یکهزار و سیصد کتاب در حیل، به پیکره کتاب تقاطر و یکهزار و سیصد کتاب در صنایع مجموعه و آلات حرب، تألیف کرده ام. پس از آن، دو کتاب بزرگ در طب، و کتاب ها و رساله های بزرگ و کوچک، تألیف کرده ام، و در طب در حدود پانصد کتاب تألیف دارم، مانند کتاب المجسّة والتشريح، سپس در منطق بر پایه نظریه ارسطو کتاب هایی دارم، و پس از آن، کتاب الزیج اللطیف را در سیصد ورق، کتاب شرح اقلیدس، کتاب شرح المجسطی، کتاب المرایا، کتاب الجاروف، را تألیف کرده ام. و این کتاب را متکلمان رد کرده اند، و گویند که مولفش ابوسعید مصریست. پس از این ها در زهد و موعظه، و در عزائم تألیفات زیادی دارم، و در رد بر فلاسفه پانصد کتاب، و در کیمیا - کتابی به نام کتاب الملک، و یک کتاب به نام - الریاض - تألیف کرده ام.» (ابن ندیم، الفهرست، ص ۶۲۶ و ۶۲۰)

خردمندان شیعه، برای حفظ اعتبار فرهنگی مذهب، از آسیب زیاده نویسی های ابن ندیم، که موجب می شود مغرضانی اساس تفکر و مکتب تشیع را بر مجهولات و موهومات بگویند، ضرور بود از تجلیل او تبری جویند و نپذیرند که در اواخر قرن اول هجری، زمانی که حتی برگ نوشته ای آزاد از قرآن نیز به جای نمانده، مؤلفی با طول عمر معمول آدمی، پنج هزار جلد کتاب در حوزه های علوم و فنون و فلسفه و شیمی نوشته باشد. اما اوضاع کنونی چنین است که به نام این گزافه باف، کارخانه ی داروسازی زده ایم، کسانی حتی «فهرست ما قبل الفهرست» فراهم کرده اند و کسان دیگری از مکتوبات شیعه تا قرن سوم هجری، به تعدادی اعجاب آور، فهرست دیگری ساخته اند، بی این که تا کنون به میزان کف دستی از این همه کتاب، عین قابل دیداری به دست آمده باشد.

مباحث تکمیلی در باب متون و منظوره های سازندگان این کتاب ها، که تنها سهم

الفهرست آن بالاتر از سی هزار نسخه تا قرن چهارم و سه هزار مؤلف تا همان ایام است، در فضای متعصب کنونی، جز هدر دادن بی حاصل عمر، در جدل‌های بی پایان، ثمری ندارد، پس در این مختصر تنها نگاهی بر این فرقه بیاندازم که آیا نوشتن و ساخت کتاب، به طور کلی، و در بحث جاری، به خط و زبان فارسی و عربی، از چه زمانی میسر شده است؟ خروج خردمندان از این مدخل و مقدمات، شاید به اسارت کنونی و عمومی ما در تار و پود مطالب و سطور کتاب‌هایی پایان دهد، که علی‌الاصول قابل نگارش نبوده‌اند.

«پاپیروس نسبتاً گران بود. در قرن سوم هجری، بهای هر قطعه پاپیروس ۱/۵ دینار بوده در حالی که اجاره سالیانه‌ی یک فدان (یک قطعه زمین زراعی) یا یک باب مغازه، یک دینار بود. پس مردم عادی قادر نبودند از پاپیروس استفاده کنند، گاه متن پشت و روی پاپیروس ارتباطی به هم نداشت و بعید نبود که گیرنده‌ی نامه، جواب آن را پشت پاپیروس بنویسد که البته بی‌نژاکتی محسوب می‌شد... نویسندگانی که پاپیروس تمیز و سفید در اختیار داشتند و ناگزیر بودند پاسخ نامه را پشت آن بنویسند، چنان که در نمونه ۹۲ آمده، با نوشتن عبارت «عذرنی فی القرطاس» از گیرنده نامه عذرخواهی می‌کردند. پاپیروس را به شیوه‌های گوناگون می‌بستند یا می‌چیدند. سپس آن را با نوری از جنس پاپیروس با ریسمان بسته و مهر می‌کرده‌اند.» (کتاب حاضر، ص ۲۵)

این حکایت آموزنده‌ای است از تدارک قطعه‌ای پاپیروس که تنها محیط کاربرد آن در تجارت خانه‌ها، در مکاتبات خصوصی دارندگان توانایی مالی و فرهنگی و در حوزه‌ی حکومت‌ها بود. با این تذکر که در آن محدوده‌ی جغرافیایی اسلام، که پاپیروس روئیده نمی‌شد، تا قرون متمادی، بر پوست می‌نوشته‌اند، که فراهم آوردن آن نیز، با همین گلایه و گفتار قرین است.

«برای آماده کردن پوست ابتدا به آن نمک می‌زدند تا از فساد آن جلوگیری کنند، سپس تمامی چربی‌ها و گوشت‌های باقی مانده بر پوست را می‌تراشیدند و در ماسه یا شن می‌خواباندند و سپس با نیروی تمام از همه سو می‌کشیدند و خشک می‌کردند... از آن جا که پوست به عمل آمده گران بود، صحاف به روش خاص از کناره‌های پوست نیز استفاده می‌کرد.» (فرانسیس دروش، سبک عباسی، ص ۱۷)

این شرح آماده سازی و عمل آوری دشوار برگه‌ای از پوست، که بتوان بر آن قلم دواند، گرانی بیش از حد رقعته‌ای از آن را موجه و در عین حال معلوم می‌کند که سخن ابن ندیم در باب آن همه مؤلف و کتاب، تا پیش از قرن سوم هجری، از جمله تدارک پنج هزار مجلد، تنها از جانب جابر ابن حیان، کم‌ترین امکان فنی و مادی نداشته است، زیرا اگر بهای ماده‌ی اولیه‌ی هر برگ پاپیروس و یا پوست نوشته ۱/۵ دینار بوده است، پس تدارک ۵۰۰۰ جلد کتاب با حجم معمول و به تسعیر امروز، لااقل ۱۵۰ میلیارد تومان هزینه‌ی مواد اولیه‌ی می‌برده، که تأمین آن حتی برای کیمیاگری چون جابر بن حیان نیز ممکن نبوده است.

کتاب حاضر، ۲۶۰ قطعه پاپيروس مصری را می شناساند که تقریباً تمام گنجینه ی پاپيروس های یافت شده از قرون نخست اسلامی را شامل می شود. در میان این یادگارهای گران بها، گرچه مطالب فراوانی است که به فهم درست تر از اوضاع اجتماعی و تاریخ اسلام نیز کمک می کند، اما قصد من از طرح مسئله در این مبحث نه بررسی اجتماعی - تاریخی، که کنجکاوی فنی است.

حقیقت مسلم و بی تردید این که گذر از مقدماتی برای رفع خامی از خط عرب، تدوین قواعد صرف و نحو، نقطه و علامت گذاری بر حروف، تا حدی که بتوان قرآن را برای ده ها ملت متنوع غیرعرب از صورت محفوظات به مکتوبات بین الاسلامی قابل قرانت بدل کرد، تنها با تلاش طاقت فرسا و طولانی ممکن شده و قرون متمادی زمان برده است. این مطلبی است که علاوه بر اعتراف کافه ی محققین، نمونه های به جای مانده از خط عرب در قرون نخست اسلامی و از جمله پاپيروس ها، نه فقط تأیید می کند، بل زمان این بلوغ را، لااقل تا قرن هفتم هجری به درازا می کشاند.

غالب این اوراق پاپيروسی در این کتاب تاریخ تدوین ندارد. نمونه های تاریخ دار آن بر دو دسته است: یا برابر اعلام های مصطلح امروز، بدون ذکر واحد سده، مثلاً به صورت سال چهل و هشتم آمده، که مگر از طریق تطبیق خط، به طور دقیق معلوم نیست که سال چهل و هشتم از چه قرنی بوده و یا به تاریخ کامل ماه و سال و روز اشاره دارد، که دورترین آن متعلق به روز شنبه ای از ماه شوال سال ۱۰۴ هجری است:

«این دو سند مربوط به یک نفر به نام عبدالله بن حنان است. سند اول درباره ی وصول ۱۲ میش شیرده است.

«بسم الله الرحمن الرحيم. سند ترک دعوی عبدالله بن حنان بابت ۱۲ میش شیرده سلیمان بن کلب العلوی. میش های شیرده را جریر بن نمیر برای سلیمان بن عطیه آورده است. صبر بن ... مسلم بن ابو ایلا و عبدالرحمن بن ابو ایلا، دو عامل او شاهد بودند در تاریخ شنبه ستال ۱۰۴ هجری نوشته شد.» (کتاب حاضر، ص ۲۷۸، نامه شماره ۹۷)

و این هم یک سند دیگر متعلق به قرن سوم هجری.

«روی پاپيروس: باقی مانده ی سیاهه ای است که طبق آن اجاره ی ماه محرم سال ۲۸۴ هجری به نصر بن اسحاق پرداخت شده است: «دفع الی نصرین اسحاق ارزاقه الجاریه له للمحرم سنة اربع و ثمانین و مائین»» (کتاب حاضر، ص ۳۲۶، نامه شماره ۱۲۴)

لااقل یک پایه ی داد و ستدها در غالب این اسناد پاپيروسی، با عنایت به اسامی دخیل، یهودی می نمایند و اگر زمانی فراغت لازم برای برداشت های تاریخی و حتی دینی، از این پاپيروس ها هم میسر شد، شاید بتوان قبول کرد که طرف های قراردادهای دولتی و رسمی نیز غالباً یهودیان بوده اند.

«متن پاپيروس به این شرح است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. شاهد بودم که میان یعقوب بن اسحاق بن اسماعیل البغدادی و هارون، بنده‌ی آزاد شده اسحاق بن اسماعیل البغدادی قراری بود و آن بنده، ۹۰ دینار به یعقوب بدهکار است. در ذی القعدة سال ۲۳۰ هجری از من شهادت خواستند». (کتاب حاضر، ص ۲۸۵، نامه شماره ۱۰۰)

گرچه اشاره‌ی به بغداد، در این پاپيروس ظن جعل آن را برمی‌انگیزد، اما زمانی این ظن به یقین نزدیک‌تر می‌شود که بنده‌ای را ۹۰ دینار، رقمی که ثروت بس هنگفتی بوده است، به یعقوب نامی بدهکار می‌کند؟!؟! کثرت نسبی نمونه‌های باقی مانده از چنین اسنادی، و فور عمل به آن توصیه قرآن را نشان می‌دهد که داد و ستدها را به قید کتبی، معتبر و موثق‌تر می‌داند. در این میان نمونه‌های دیگری است که در مجموع تأثیر عمیق آموزه‌های قرآن بر ضوابط رفتاری و سلوک اجتماعی را نیز، به نحو احسن منعکس می‌کند.

«روی پاپيروس: نامه راجع به یک موضوع خانوادگی است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. خداوند عمر طولانی و با عزت و سربلندی به تو عطا کند و در دنیا و آخرت مشمول رحمت و مغفرت و فضل او باشی. چندی است نامه‌ای از تو دریافت نکرده‌ام و ... نگران شده‌ام. امیدوارم با سلامتی یکدیگر را ملاقات کنیم که خدا بر همه چیز قادر است. اما بعد، خداوند لطف‌اش را شامل حال تو کند - آن قدر گرفتار بودم که نتوانستم برایت نامه بنویسم. امیدوارم به سلامت بازگردم. برایت نامه بنویس و مرا از حال راضیه - خدا حفظ‌اش کند - و مادرت و امین و عباس - خدا حفظ‌شان کند - با خبر کن.

برایت یک روسری خریده‌ام. فقط یکی یافتم. از خودتان خبر بده که ان شاء الله از شنیدن خبرهاتان خوشحال خواهم شد. یک ماه دیگر تا پایان طوبه نزد شما بازخواهم گشت. امیدوارم با سلامتی همدیگر را ملاقات کنیم. ان شاء الله بسته‌ام به دست‌ات می‌رسد. سلام مرا به راضیه - خدا حفظ‌اش کند - مادرت و خواهرت و عباس برسان. احوال صاحب خانه‌ی یهودی را هم برایت بنویس». (کتاب حاضر، ص ۱۹۷، نامه شماره ۶۵)

سرریز احساسات انسانی و توجه به مبانی و مهربانی، تنها نشانه‌هایی نیست که از این نامه نمایان است. تأثیر نحوه‌ی بیان و بلوغ کلام، که سایه‌ی فصاحت قرآن را بر سر الفاظ آن گسترده می‌بینیم، تاریخ نگارش این نامه را، گرچه که تصریحی در آن نیست، اما منطقاً به پس از قرن چهارم هجری منتقل می‌کند، که بیان قرآن به جان مسلمانان غیرعرب رخنه‌ی کامل کرده بود و خواندیم که در پایان این نامه نیز، باز هم کرایه بگیر و صاحب خانه، یهودی معرفی شده است.

«پشت پاپيروس: رسید دریافت مبلغ چهار و پنج ششم دینار است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. از ابوالخریل حصیر فروش، ۵ دینار، یک ششم کم‌تر، دریافت کردم. این مبلغ را ابوالرفیع و ابراهیم ابن محمد العلالی در جمادی الآخر

سال ۲۸۵ به من رساندند. این رسید را محمد بن عبدالجبار با دست خود نوشت « روی پاپيروس: آغاز یک رسید است که با عبارت «الذی قُتِضَ یوم الاربعاء»، به این معنا که روز چهارشنبه دریافت شد...» (کتاب حاضر، ص ۲۸۹، نامه شماره ۱۰۲)

اگر اجاره بها را ملاک بگیریم، و به متن های صریح تر دیگری نیز عنایت کنیم، گاهی بوی روابط ربوی، در اشاره به مبالغ کلان نیز، از این اسناد به مشام می رسد، که سوی وام دهنده ی آن نیز یهودی است.

«روی پاپيروس: بنا بر متن، خراج تا آخر ماه ربیع الاول سال ۵۲۸ هجری پرداخت شده. «دیوان الخراج استوفی الی سلخ ربیع الاول سنة ثمانین و عشرين و خمس مئه». پشت پاپيروس: رسید رسمی مالیات بر اراضی. پس از یادداشت های اولیه مربوط به ثبت رسید در محضر رسمی و بسم الله، متن با عبارت «صح...» آغاز شده. حروف به صورت گرد و منحنی نوشته شده است.» (کتاب حاضر، ص ۵۴۴، نامه شماره ۲۵۸)

گرچه تشکیک در اصالت غالب این دست نگاشته های پاپيروسی ناوارد است، زیرا ابراز تردید در چنین اسناد بی آزاری که سود و زیان فرهنگی، سیاسی و حتی اقتصادی متوجه سازنده ی آن نمی کند، موردی ندارد، به خصوص که دنبال کردن مکاتب نگارش آن ها، نشان می دهد که با انتقال اطلاعاتی کهن مواجهیم، با این همه به آن مواردی که اطلاعات جغرافیایی و نیز اسامی حاکمین محلی و یا منطقه ای را ذکر می کند، باید با احتیاط فراوان استناد کرد، زیرا از مجراهای دیگری آن ارتباطات و استنادات جغرافیایی و سیاسی تا حدود کامل قابل تشکیک است و از آن جا که تدوین کنندگان اصلی این کتاب از مراکز فرهنگی متعلق و در اختیار یهودیان است، بی شک در لابه لای این پاپيروس ها نیز می توان به نمونه هایی برخورد که از آن ها بهره برداری های جااعلان شده است، چنان که در یادداشت ذیل هر مونه به آن ها اشاره شده است. منظور اصلی از ارائه ی این نمونه ها، توجه به نوع نوشتار خط عرب، حتی در میان دارندگان کفایت نگارش، در فاصله ی دراز قرن دوم تا ششم هجری بوده است. کشیدگی بشقاب وار حرف نون، شباهت کامل قاف های آخر با حرف واو کنونی، نمایش دال و ذال و را و زا به صورت برابر و فقط با رسم یک خط عمودی، فرم انتهایی حرف یای آخر و بسیاری علل و عوارض دیگر، تفهیم می کند که نگارش به خط عرب، تا پانصد سال پس از طلوع اسلام، هنوز اسلوب معینی نداشته، تغییر واضحی نکرده و در حد نیازهای محلی متوقف مانده است. اگر کاتب دستگاه استیفای خراج در قرن ششم هجری نیز به شمایل سند شماره ی ۲۵۸ قلم زده است، پس واضح می شود که خط عرب تا آن زمان خود را نیازمند مکتبی در تسهیل قرائت و انضباط نگارش نمی دیده که نخستین ابزار کتاب نویسی، گسترش فرهنگ اسلامی و فهم فرامین قرآن در خارج از حوزه ی زیستی اعراب بوده است! با این اشاره، پایه ی گول آسایی از درک تاریخ قرون

اولیه اسلام ریخته می شود، که توجه می دهد گستردگی نگارش و آماده سازی خط عرب برای عرضه ی کتاب به صورتی که هر مسلمانی در هر حوزه ی جغرافیایی، توان قرائت و برداشت از آن را داشته باشد، به زمانی پس درازتر از ابن مقله و ابن بوابی قرار می گیرد که امروز بر آن ها باور داریم و می گویند در قرن چهارم خط نسخ ساخته اند. حاصل ثانوی که از غور در این گفتار برداشت می شود، این که مسلمین تا قرون متمادی، به استعانت و بهره گیری از قرآن، بسنده کرده اند.

اگر در جهان عرب نیز نوع نگارش حروف به وجهی است که در نمونه های این پاپیروس ها می بینیم، آیا چه گونه ایرانیان این همه تاریخ و تفسیر و سیره و مغازی نوشته اند و به راستی اگر عرب در قرن ششم و آن هم در مرکز مصر و در میان صاحبان فن و فرهنگ نگارش، هنوز برای کاف و قاف و نون و واو خود اسلوب واحد و امروزین نگارش را نداشته اند، پس مسلم است فارسیان که وام دار خط و حرف نویسی عرب اند، اگر در قرن چهارم هجری شاهنامه نوشته اند پس باید از حروف بومی و سنتی عرب پیروی کرده باشند، که قابلیت انتشار غیرمحملی را نداشته است!!! مختصر این که توقف در این نمونه های پاپیروسی اعلام می کند که تا قرن ششم هجری نیز، کاتب دولتی مصر هنوز با اسلوب نگارش نسخ و رقاغ و غیره آشنا نبوده، بدون شک قرآنی نگاشته با اسلوب نسخ را ندیده و حروف نگاری با هویت و علامت گذاری کامل را نمی شناخته است. این نشانه ای است روشن که تاریخ تدوین خط بالغ شده ی عرب را، لااقل به قرن هفتم هجری منتقل و امکان کتاب نویسی به زبان فارسی و عرب را چند قرنی به زمان ما نزدیک تر می کند.

آیا چه تفاوت نگارشی میان این دو سکه، با چهار صد و چهل سال فاصله ی زمانی می بینید؟ به طور اصولی هیچ!!! آیا آن پاپیروس ها و این سکه ها از توقف بلوغ در خط عرب، در معیار و مقیاس فرهنگ بومی خبر نمی دهد، که بدون شک ما را در قبول نگارش این همه کتاب، به خط و زبان اعراب و فارسیان، در قرون اول و دوم و سوم و چهارم و پنجم و ششم دچار بدگمانی می کند. زیرا اگر اعراب در اندیشه ی گسترش فرهنگ اسلامی به جهان بوده اند، مقدم بر همه باید ابزار نگارش، یعنی خط عرب را به شایستگی و بالندگی این آرمان می رساندند. این

پشت و روی یک سکه اموی از اواخر قرن اول هجری. برگرفته از ص ۲۰۱ کتاب نخستین سکه های امپراطوری اسلام.

پشت و روی سکه المستظهر بالله از سته‌عشرین و خمسہ مانہ، قرن ششم هجری. برگرفته از ص ۴۱۹ کتاب گنجینه‌ی سکه‌های نیشابور.

تصور که در زمان المستظهر بالله، در قرن ششم هجری، خط نسخ فراهم بوده باشد و خلیفه سکه‌اش را به قیاس نگارش قرن نخست هجری ضرب کند، نه فقط سالم نیست که ناممکن است.

برای دخالت دادن بازمانده‌های قرآن نگاری در این مدخل، یعنی بازیابی آغاز دوران تولید کتاب در جهان اسلام، پیشاپیش باید به چند نکته‌ی مقدماتی و مهم توجه دهم. نخست این که غالب یافته‌های کنونی از متون قرآنی، لااقل تا قرن چهارم هجری، پاره پوست نوشته و به صورت لت‌های آزاد است. تنوع خطوط که حتی دسته‌بندی آن‌ها را ناممکن می‌کند، تعلق این رقعات آزاد قرآنی را با نیاز آموزشی اشخاص در اقالیم مختلف مرتبط می‌کند؛ تازه مسلمانان غیرعربی که برای حفظ آیاتی از قرآن مرجعی برای بازخوانی خود فراهم کرده‌اند. در واقع این لت نویسی‌ها را باید تدارک یادداشت‌هایی از آیات برای فراهم آوردن امکان تکرار، تا اندازه‌ی سپردن کامل به حافظه شناخت.

«بیش‌تر قرآن‌های پیش از قرن چهارم هجری، که در دسترس ما قرار دارد، به شکل رقعاتی است که اغلب شامل یک تک برگ و یا حتی قسمتی از آن است. در اکثر موارد این برگ‌های مخدوش و آسیب دیده متعلق به قرآن‌هایی است که یا به علت گسستگی شیرازه و یا منسوخ شدن خط آن‌ها قابل استفاده نبوده، از دست رس عموم خارج شده بود. احترام خاصی که مسلمانان از ابتدا برای قرآن و به ویژه کلمه‌ی «الله» قائل بوده‌اند، مانع پراکندگی و نابودی این دست خط‌ها شده است. از این رو این برگه‌ها را در مکان مخصوصی در مسجدها نگاه می‌داشتند تا نسبت به آن‌ها بی‌حرمتی نشود. همین امر موجب شد که تعداد بسیاری نمونه‌ی لت نویسی از نابودی کامل نجات یابد.» (فرانسیس دروش، سبک عباسی، ص ۱۳)

تصور این که رقعات قرآنی به دست آمده، متعلق به قرآن‌های کامل شیرازه گسیخته باشد، از نظر فنی درست نیست، زیرا در هیچ پوست نوشته‌ی قرآنی، به صورت لت، که تا کنون نمایش داده‌اند، آثاری از عبور سوزن صحافی بر عطف احتمالی آن دیده نمی‌شود. دومین مطلب توجه به این نکته است که خلاف پاپيروس نوشته‌ها و سکه‌ها، که با ذکر تاریخ نگارش و اشخاص دخیل همراه است، بر

ذکر نشده و این ادای حرمتی است خاشعانه از سوی کاتب که خود را در برابر عظمت کتاب خدا کم نام شناسانده است.

مثلاً گرچه سند قرآنی زیر، با خط کامل و سخت پخته شده‌ی محقق و علامت گذاری و آرایش کامل و رنگ اندازی و حتی شمارش حروف در حاشیه را محققین و مؤلفین کتاب «کارهای استادانه»، آماده شده در قرن ششم هجری گفته اند، اما در مقابله با خطی که در سکه‌ها و پاپيروس‌های قرن ششم دیده‌ایم، ناگزیریم که عمر این نمونه را چند قرنی تغییر دهیم و نگارش چنین قرآنی با خط پخته و پاکیزه و تربیت شده عرب را در همان قرنی نپنداریم که سکه خلیفه و نامه دولتی‌اش را کاملاً ناپخته و بدون اسلوب می نوشته‌اند!!! بدین ترتیب مدعی می‌شوم که ظهور بلوغ در خط عرب، حتی برای نگارش قرآن، که اصلی‌ترین متن برای مسلمانان است، مقدم بر قرن هفتم و هشتم هجری میسر نبوده است، چه رسد به این همه کتاب، که مثلاً ابن ندیم تألیف آن‌ها را به قرن اول هجری کشانده است!!! آیا نیازمند بازبینی اسناد موجود در باب هستی و هویت و نیز تعمق در موضوع تاریخ اسلام نیستیم؟!

و سرانجام باید به مبحث کاربرد نقطه در خط عرب پرداخت که این پاپيروس‌ها تنها به سرگشتگی در حل مشکل آن می‌افزاید. نخست این که گاه در قدیم‌ترین نامه‌ها و تنها یک بار مثلاً بر حرف ن و یا ب و یا ی وسط نقطه دیده می‌شود (نامه ۲۵)، بدون آن که در سراسر همان نامه و یا سندهای دیگر نصب نقطه بر آن حرف تکرار شده باشد. در پاپيروس‌های این مجموعه و در نمونه‌هایی چون ۱۱۹ و چند سند دیگر، بر روی حرف سین در کلماتی با معنای صریح، چون رسول، سه نقطه دیده می‌شود که می‌رساند تا زمان نگارش آن‌ها، هنوز تکلیف تفکیک سین و شین از طریق نقطه‌گذاری روشن نبوده است. در نمونه ۱۲۱ هم نقطه‌ی حرف «ف» نه در بالا، که در زیر حرف نصب شده است، چنان که بر زیر حرف ی آخر و یا مفرد در موارد متعدد نقطه گذارده‌اند.

بدین ترتیب باید نتیجه گرفت که تا قرن‌های متمادی نقطه در خوانش لغات عرب نقش رسمی، بنیانی نداشته و امری تفننی شمرده می‌شده تا نتیجه بگیریم که در موارد بسیاری نصب نقطه بر حروف در این پاپيروس‌ها می‌تواند الحاق بعدی و برای ایجاد اغتشاش در تاریخ نگارش خط عرب باشد. کار بس آسانی که با سعی یک دست هم بیش از یک هفته زمان و دقت طلب نمی‌کند.

بالاخره کتاب به

نواندیشانی در جهان اسلام

تقدیم می‌شود که بازبینی دوباره‌ی

مکتوبات اسلامی برای کشف و حذف اسرانیلیات درون آن را،

عبادت می‌دانند.

پیش‌گفتار

هدف از گردآوری این مجموعه، نه تنها عرضه و ارائه‌ی نمودهای دیداری از هنر جهان اسلام، بل به حد بضاعت، تهیه منبعی سودمند برای تحقیق و کنکاش دقیق در این موضوع بوده است. در این مجلد، حدود ۴۰۰ قطعه پاپيروس آورده شده که قبلاً در مجموعه‌ی اچ، پی، کراس ارائه شده بوده‌اند. شاخصه‌های زیباشناسانه‌ی پاپيروس‌ها به پای سایر آثار هنری کاتبان و خطاطان مسلمان نمی‌رسد، لکن منابع مفید و ارزشمندی برای شناخت تطور رسم الخط عربی‌اند و همچنین اطلاعات مندرج در آن‌ها برای مطالعه در زمینه‌های مختلف به خصوص قوانین اجتماعی و اقتصادی، موقعیت جغرافیایی و قوانین زبان‌شناسی و روش‌های مدیریتی مسلمانان سودمند است.

ممکن است مجموعه‌ی حاضر از پاپيروس‌های اسلامی، به اندازه‌ای متفاوت بنماید، به خصوص که ۳۶ قطعه از مهم‌ترین نمونه‌های این مجموعه در کتاب دیگر مؤلف با عنوان «پاپيروس‌های اسلامی، گزیده مجموعه‌ی خلیلی» (لندن و اکسفورد، ۱۹۹۲) منتشر شده بود. ولی دلایل این کار موجه است.

در تمام مجموعه‌های پاپيروس‌های اسلامی، که قبلاً منتشر شده، از جمله در مجلد «مطالعات» نمونه‌های سالم قابل خواندن، یا تکه‌های فرسوده‌ای که خواندن آن‌ها دشوار ولی مطالب مهم و قابل توجه دارند، نمایش داده شده است. در تمام آن مجموعه‌ها پاپيروس‌هایی هم دیده می‌شود که وضعیت ظاهری آن‌ها مناسب انتشار به این صورت نیست زیرا بسیار فرسوده‌اند یا نمی‌توان متن آن‌ها را با دقت کامل خواند. ویراستار نمونه‌های این مجموعه را با زندگی و تخصصی ویژه انتخاب و تنظیم کرده است. انتشار این پاپيروس‌ها در قالب یک مجموعه جامع و مصور، مقدمات بررسی آن‌ها را توسط پژوهشگرانی فراهم می‌کند، که قادر به تفسیر و توضیح محتوای آنند. کوشیده‌ایم مجموعه‌ی ناصر خلیلی، غنی و قابل استفاده باشد.

در این راستا، تفسیرهایی بر پاپيروس ها نوشته ایم که مدعی نیستیم کاملاً بی نقص و جامع است. مسئولیت آماده سازی این مجموعه به عهده ی دکتر جفری خان بود که توانایی های او در زمینه ی پاپيروس شناسی در مجلد «مطالعات» معلوم شده است. از ایشان به خاطر تلاش و دقت عمل شان تشکر می کنم. همچنین مایلم از کسانی که با ایشان همکاری کرده اند از جمله نهله نصار کمک سرپرست، دکتر جولین رابی، سرویراستار و تیم استنلی، ویراستار مجموعه تشکر کنم. عکس هایی که کریستوفر فلیپس در اختیار دکتر خان قرار داد به غنای مجموعه افزود، طراحی کتاب توسط اینکست اسوشیتد و اجرای تصاویر توسط دایان اکرول انجام شد. از دستیاران خودم خانم سالی چنسلر و گروه ویراستاری اذموث، لورنا رابی، بن لینفیلد و الیسون افنی که بر روند تولید مجموعه نظارت داشته اند، سپاسگزارم.

ناصر خلیلی - لندن ۱۹۹۳

تصویر ۱. بیشه زار طبیعی پاپیروس.

حدود چهار هزار سال، پاپيروس، عنصر اصلی نگارش در میان مصریان بود. مصریان پاپيروس را، که در زبان عرب، قرطاس می‌گویند و برگرفته از قرطاس یونانی است، که آن هم ریشه در کلمه آرامی قرطیس دارد^۱، از گیاه بومی سیپروس پاپيروس (عکس شماره ۱)^۲ با درجات مختلف کیفیت و ضخامت تهیه می‌کردند و استفاده از آن را، به علت سهولت بیش‌تر، بر لوحه‌های گلین و چوب و پوست ترجیح می‌دادند^۳. بررسی مانده‌های ترد و پوسیده‌ی کنونی پاپيروس‌ها، برای کشف ماهیت اولیه و فیزیکی آن‌ها، منتج به فایده نیست. پاپيروس در زمان تولید، به رنگ روشن و سطح آن محکم و صیقلی ولی قابل رول کردن بوده است^۴. پیشینه‌ی کاربرد پاپيروس به سه هزاره پیش از میلاد می‌رسد. تأثیر پاپيروس در رشد تمدن مصر باستان به حدی بود که مردم مصر سقلی در چهار هزار سال پیش از میلاد، نقش گیاه پاپيروس را به عنوان نشانه‌ی ملی خود برگزیده‌اند^۵. و گرچه رواج استفاده از پوست در جهان باستان به حدود یک هزاره پیش از میلاد می‌رسد^۶، لکن در سراسر دوران سلوکیه، مصریان هنوز از پاپيروس استفاده می‌کردند^۷. در قرن اول هجری، که اسلام به مصر وارد شد تا قرن چهارم هجری، هنوز پاپيروس کاربرد داشت. تا این‌که کاغذ به علت ارزانی قابل توجه، اندک اندک جای پاپيروس را گرفت^۸.

1. Frankel 1886, p. 245. (Sellheim 1986).

2. Cyprus papyrus. 3. Grohmann 1952, p. 1.

4. Lewis 1974, pp. 57-61.

5. Edwards, Gadd & Hammand 1971, p. 7.

6. Roberts & Skeat 1987, p. 10.

7. Lewis 1974.

۸. از آن‌که در همین کتاب پاپيروس نوشته‌هایی از قرن ششم هجری معرفی شده، پس احتمال کشت پاپيروس تا قرون میانی اسلامی نیز بعید نیست. همین مطلب می‌رساند که ظهور کاغذ در جهان اسلام تا چه میزان جدید است. (ناشر)

گویا کاغذ را چینی‌ها در قرن دوم هجری، به مسلمانان معرفی کردند و مصری‌ها یک قرن پس از آن با کاغذ آشنا شدند. در قرن چهارم هجری کاربرد کاغذ گسترش یافت و از میانه همان قرن، تولید پاپيروس به طور مطلق متوقف شد^۱. غیبت یا اندک شماری نویسندگان که در آن دوران به پاپيروس اشاره کرده‌اند ناظر بر این ادعاست^۲. ابن حوقل که در سال ۳۵۹ هجری به مصر سفر کرد، گیاه پاپيروس را دیده ولی به کاربرد آن در نگارش اشاره ای نکرده است^۳. المقدسی در ۳۷۵ هجری کاغذ را به عنوان ابزار نگارش مصریان معرفی کرد ولی از تولید پاپيروس سخن نگفته است^۴، اما مسعودی در سال ۳۴۵ هجری می‌گوید در قرن چهارم هجری، تولید پاپيروس به طور کامل در مصر منسوخ نشده بود^۵. به نظر می‌رسد با آن‌که نگارش بر پاپيروس رواج عام نداشته، اما برخی متون داروسازی و طلسم و تعویذ را بر آن می‌نوشتند^۶.

کشت پاپيروس فقط در مصر ممکن بود. با این حال مردم سایر بلاد نیز از آن سود می‌برده‌اند. به گفته ی ابن حوقل، مسلمانان سیسیلی تا قرن چهارم هجری اسناد خود را بر پاپيروس می‌نوشتند^۷. در مجموعه ی خلیلی، یک قطعه پاپيروس اسلامی به نمونه آورده شده (شماره ۶) که حدود سال ۲۴۰ هجری در دیر نسطوریان در شمال سوریه، بین النهرین تدوین شده است. بنابر منابع مکتوب عربی، کاغذ در شرق جهان اسلام کاربرد عمده ای داشته است. الجاحظ (قرن سوم هجری) می‌گوید پاپيروس مصری در غرب، همپای کاغذ سمرقندی در شرق اهمیت دارد^۸.

طی مدت طولانی که مصریان از پاپيروس استفاده می‌کردند، زبان کشور تغییر کرد و شناخت زبان پاپيروس‌های باقی مانده کنونی، نیازمند متخصصان زبان‌های مصری، یونانی و عربی باستان است. مقارن ورود اسلام به مصر، زبان عربی جایگزین زبان یونانی و قبطی شد که مدت‌ها در مصر رایج بود. مسیحیان مونوفیست مصری، تا مدت‌ها از زبان قبطی استفاده می‌کردند، اما تا قرن دوم هجری، زبان یونانی کاملاً منسوخ شد و تنها در محاسبات و آمار و ارقام از اعداد یونانی استفاده می‌شد که نمونه‌هایی از آن در

1. Karabacek 1887, p. 98, 1894, p. 245.

۲. در حال حاضر بر مبنای تحقیقات نو قضاوت‌های ابن حوقل و المقدسی و مسعودی و غیره به عنوان سند قابل ارائه نیست. چنان‌که در کتاب حاضر نمونه پاپيروس‌های تاریخ‌دار استفاده شده تا قرن ششم هجری نیز دیده می‌شود. (ناشر)

3. Ibn Hawqal, p. 86.   4. Al-Muqaddasi, pp. 32ff, 193 ff, 202 ff.   5. Al - Mas'udi, p. 146.
6. Karabacek 1887, pp. 100-1; Ibn Baytar, I, pp. 86-7.   7. Ibn Hawqal, p p. 85 ff.
8. Al Tha'alibi (p.97) & al- Suyuti (p.28).

این مجموعه عرضه شده است.

گرومن^۱ ادعا می‌کند که در اروپا و آمریکا و خاور میانه روی هم رفته حدود شانزده هزار قطعه پاپيروس اسلامی در مجموعه‌های مختلف وجود دارد.^۲

بخش عمده‌ی این پاپيروس‌ها، اسناد گوناگون و چند نمونه‌ای از آن‌ها، متون ادبی است. گروه اول شامل اسناد تجاری مثل صورت حساب (شماره ۹، پشت)، سفارش کالا (شماره ۱۰۷)، اسناد رسمی مثل سند ترک دعوی دیون (شماره ۹۷)، اسناد معاملات (شماره ۱۰۴)، اجاره‌نامه (شماره ۱۰۱)، تصدیق‌نامه‌های قانونی (شماره ۱۰۵)، قبالة‌های ازدواج (شماره ۴۷)، اسناد رسمی مثل جمع‌آوری مالیات بر اراضی (شماره‌های ۷، ۸، ۱۰، ۱۷، ۲۲) و تعدادی نامه‌های شخصی است. محتوای نامه‌ها، شمه‌ای از مسائل خصوصی زندگی نخستین مسلمانان مصر را آشکار می‌کند. از جمله، نگارنده‌ی نامه شماره ۵۴ به موضوع ازدواج با کنیزکی اشاره کرده و نامه‌ی شماره ۶۲ را عده‌ای بازرگان، به عنوان سند بخشی از فعالیت‌های بازرگانی خود تنظیم کرده‌اند که از خلال آن، برخی رموز تجارت در اوایل دوران ظهور اسلام، فاش می‌شود. اطلاعات درون پاپيروس‌ها افزون بر تشریح مسائل اجتماعی و اقتصادی، برای تحقیق در سایر زمینه‌ها مفید است. مثلاً داده‌های جغرافیایی موجود در نامه‌ها به خصوص نامه‌های مربوط به مسائل کشاورزی، به کار محققان و پژوهشگران جغرافیای مصر می‌آید. مفاد نامه‌ها و اسناد رسمی پاپيروس‌ها، منابع مقدماتی قابل قبولی برای تفحص در دیپلماسی مسلمانان خواهد بود و هر دو قسم پاپيروس‌های ادبی و رسمی، مددکار محققان دیرین شناسی و زبان شناسی عرب محسوب می‌شود.

سیره پیامبر اسلام به قلم ابوهشام، الموطأ مالک بن انس، داستان‌های هزار و یک شب و اشعار عربی از جمله آثار ادبی مکتوب بر پاپيروس‌های ادبی اسلامی است.^۳ اینک بخشی از آثاری که تصور می‌شد گم شده یا از بین رفته‌اند در میان پاپيروس‌ها دیده می‌شود. از جمله این آثار، مجموعه سنت‌های محمد (ص) و سلیمان نبی منسوب به وهب بن منبه و مجموعه‌های منسوب به عبدالله بن وهب و عبدالله بن لهیه است.^۴

1. Grohmann.

۲. Grohmann 1952, p.2. در این عکس فقط پاپيروس‌های خوانا نشان داده شده است. لکن تعداد پاپيروس‌های عربی بیش‌تر از این‌ها است، همچنین ر. ک. Hopkins 1984, p.xii no. 3.

3. Abbott 1949 & 1957-72.

4. Khoury 1972, David - Weill 1939-48, Khoury 1986.

۵. نمونه‌های عرضه شده در این مجموعه تنها به روابط خصوصی، تجاری، دولتی و در محدوده‌ی معینی از جغرافیا مربوط می‌شود. ادعای خلیلی درباره‌ی وجود نمونه‌هایی چون هزار و یک شب، از آن‌که به مستندات دیگران ←

پاپيروس های اروپای قرون وسطی را در آرشیو کلیساها نگهداری می کردند^۱ اما آرشیوی کهن برای حفاظت از پاپيروس های اسلامی یافت نشده است. پاپيروس های موجود، کاملاً اتفاقی و یا حین حفاری های رسمی باستان شناسان و یا از میان توده هایی از اضافات مختلف به دست آمده است. متأسفانه اغلب شهر نشینان از آن جا که پاره های فرسوده پاپيروس را بلااستفاده می دانستند، از آن ها حفاظت نمی کردند. برخی پاپيروس ها نیز در میان خرابه ها و از درون خمره های مهر و موم^۲ شده به دست آمده است. روستاییان مصری در سال ۱۸۲۴ میلادی در یکی از این گونه خمره ها در سقاره^۳ دو قطعه پاپيروس اسلامی یافتند که آنتونی سیلوستر دوساسی^۴، محقق فرانسوی، در سال های ۱۸۲۵ و ۱۸۲۱ میلادی آن ها را منتشر و قوانین شناخت پاپيروس های اسلامی را تنظیم کرد.

نیمه ی دوم قرن نوزدهم، پاپيروس های اسلامی فراوانی از منطقه ی قایوم^۵ و بخش های جنوبی تر، از جمله بهناس (اکسی رنیکوس)^۶، الاوشماناین (هرموپولیس مگنا)^۷، کوم اشقاو (افرودیتو)^۸، اخمیم (پانوپولیس)^۹، القابالاین (پاتریس)^{۱۰}، ادفو (اپولینو پولیس)^{۱۱}، دندرا^{۱۲} و اسوان^{۱۳} به دست آمد. ابعاد برخی از این پاپيروس ها از جمله قطعه پاپيروسی به اندازه ۲ متر مربع که از کوم اشقاو کشف شد، بزرگ و غیرمعمول است. اقلیم مصر سفلی مناسب کشت نیست، لکن هزاران قطعه پاپيروس از خرابه های فسطاط (قاهره قدیم) به دست آمده است^{۱۴}.

بسیاری مجموعه پاپيروس های اسلامی که از مناطق مختلف مصر علیا کشف شده در کتابخانه ی ملی قاهره، مؤسسه ی خاوری شیکاگو^{۱۵}، ساتلیش میوزیم در برلین^{۱۶}،

→ متکی است، قابل قبول نیست. اظهارات نویسنده پیرامون کشف بقایای سیره بیامبر و داستان های هزارویک شب و مجموعه سنت های حضرت محمد (ص) و سلیمان نبی، مدرک و مستند عینی ندارد. قضاوت درباره ی این گونه نمونه ها زمانی میسر است که عینی از آن ها منتشر شده باشد! در عین حال باید توجه کنیم که از پاپيروس نمی توان کتاب ساخت، زیرا ساختار آن حصیری است و استعداد تا خوردن و دوخته شدن را ندارد. در واقع پاپيروس نوشته ها فقط اوراق آزادی است که در تجارت و نامه نگاری و کتابت اسناد به کار می رفته است، نه تدارک کتاب. در عین حال میان نمونه های عرضه شده در این مجموعه، به عللی که بعدها به آن پرداخته می شود، قطعات دیگری نیز با هویت مجعول موجود است. (مترجم)

۱. بسیاری از اسناد پاپيروسی آرشیوهای اروپایی در مجموعه های منتشر شده توسط Marichal و Bruckner از سال ۱۹۵۴ به بعد بازسازی شده است.

2. Bresslau 1931, pp 479-92.

3. Saqqarah.

۴. Antoine Silvestre de Sacy. اینک این پاپيروس ها در نشنال بیلوتک پاریس نگهداری می شوند. (Mss. arabes 4633-4).

5. Fayyum.

6. Bahnasa (Oxyrhynchus)

7. Al-Ushmunayn (Hermopolis Magna).

8. Kom Eshqaw (Aphrodito).

9. Ikhmim (Panopolis).

10. Al-Gabalayn (Pathyris).

11. Edfu (Apollinopolis).

12. Dendera.

13. Aswan.

14. Grohmann 1952, pp. 11, 214-17; 1954, pp. 7-35.

15. The Oriental Institute in Chicago.

16. Staatliche Museen in Berlin.

استاس اوند یونیوسیتاس بیبلوتک در هامبورگ^۱، انستیتو پاپیروس شناسی دانشگاه هایدلبرگ^۲، لوور، بیبلوتک نشنال در پاریس^۳، کتابخانه‌ی انگلیس در لندن، کتابخانه دانشگاه جان ریلند در منچستر^۴، کتابخانه‌ی بودلین و موزه‌ی اشمولن در آکسفورد^۵، کلکسیون پیشین دوک راینر در وین^۶، کلکسیون وسلی^۷ در پراگ نگهداری می‌شود^۸. در تعدادی از این مجموعه‌ها، مثلاً در مجموعه‌ی پاپیروس اسلامی در موزه‌ی هنر اسلامی قاهره^۹ و کلکسیونی که پیش‌تر در اختیار میکائیلیان^{۱۰} در قاهره بود و اینک در کتابخانه‌ی دانشگاه کمبریج است، پاپیروس فسطاطی دیده می‌شود، که باید مجموعه‌ی ناصر خلیلی را به لیست کوتاه فوق بیافزاییم.

اواخر قرن نوزدهم، انتشار پاپیروس‌های مهم مصر علیا آغاز شد. اوتو لوت^{۱۱} در سال ۱۸۸۰ میلادی نخستین بار، پس از انتشار پاپیروس‌های منطقه سقاره توسط سیلوستر دوساسی، دو پاپیروس اسلامی منتشر کرد که اینک یکی در موزه‌ی استاتالیش میوزیم برلین (P. Berol. 8505) و دیگری در مجموعه‌ی کتب دانشگاهی لیپزیک نگهداری می‌شود^{۱۲}. پاپیروس‌های اوتولوت چند مرتبه تجدید چاپ شد^{۱۳}. پیش از آن فقط شناسنامه ابتدای رول‌های پاپیروس اسلامی^{۱۴} و فتوای ژان پاپ هشتم که در سال ۸۷۶ میلادی صادر شده^{۱۵} و در نشنال بیبلوتک پاریس نگهداری می‌شد و سه قطعه پاپیروس قبطی موزه‌ی مصر در قاهره، منتشر شده بود^{۱۶}.

در پی انتشار پاپیروس‌ها و اسناد کاغذی مجموعه‌ی دوک راینر^{۱۷} در دهه‌های ۱۸۸۰ و ۱۸۹۰ میلادی توسط ژوزف فون کاراباسک^{۱۸}، موج نوین پاپیروس شناسی اسلامی آغاز شد^{۱۹}. سپس آدولف گرون با انتشار متن پیمان‌نامه‌های دو زبانه‌ی عربی و عربی-یونانی در سال

1. Staats- und Universitäts- Bibliothek in Hamburg. 2. Institute für Papyrologie at Heidelberg University.

3. Bibliothèque Nationale in Paris.

4. John Rylands University Library in Manchester.

5. Bodleian Library and Ashmolean Museum in Oxford.

6. Archduke Rainer in Vienna.

7. Wessely Collection in Prague. 8. Grohmann 1954, pp. 36-62. 9. Grohmann 1954, p. 28.

10. G. Michaelides of Cairo.

11. Otto Loth.

12. Loth 1880, pp. 685-91.

13. Silvestre 1839, pl. I, pp. 190-2; Silvestre 1850, pl. xxix, p. 84 ff; Wright 1875-83, pl. 5.

14. Champollion - Figeac 1835, pl. 1.

۱۵. اگر پاپ در قرن نهم میلادی هنوز بر پاپیروس می‌نوشته است، پس این همه هیاهو در باب کتاب‌های افلاطون و ارسطو و سقراط از کجا می‌آید؟! (ناشر)

16. Lenormant 1872, pls 19-21; Revillout 1875, pl. Iff. 194; Revillout 1876, 1, 90, 94.

17. Archduke Rainer.

18. Josef von Karabacek.

۱۹. کتاب در مجموعه‌ی Corpus Papyrorum Raineri ارائه شده لکن کاراباسک این کار را به اتمام نرساند. همچنین ر. Grohmann 1954 p. 57 ک

۱۹۲۴ میلادی و یک سری اسناد دولتی اسلامی در دهه ی ۱۹۳۰ میلادی کار او را ادامه داد.^۱ گرومن که در حرفه پاپيروس شناسی اسلامی سرآمد بود، گزیده ای از اسناد مجموعه های موجود در کتابخانه ی ملی قاهره، برلین و پراگ را بررسی و منتشر کرد.^۲ لودویگ ابل^۳ مجموعه ای مختصر از اسناد برلین و آلبرت دیتریخ^۴ و مارگولیوت^۵ مجموعه های مشابهی از اسناد متنوع هامبورگ و منچستر را انتخاب و چاپ کردند.^۶ دیتریخ و ورنر دیم^۷ چند مجلد، ویژه پاپيروس های اسلامی مجموعه های هامبورگ و هایدلبرگ را تهیه و تنظیم کرده اند.^۸ در سال ۱۹۰۱ میلادی در منطقه ای که در منابع یونانی به نام آفروdit آمده و امروزه کوم اشقاو در مصر علیا، ۷ کیلومتری جنوب غربی تیما^۹ شناخته می شود، تعدادی پاپيروس به دست آمد، که به نام قره بن شریک، حاکم اموی مصر (۹۶-۹۰ هجری) صادر شده و پس از آن در مجموعه های هایدلبرگ، سن پترزبورگ، شیکاگو، قاهره و سوربن نگهداری و اساس مجموعه های منتشر شده پاپيروس شناسی محسوب می شود.^{۱۰} برخی از این اسناد به زبان عربی، بعضی به زبان یونانی و بقیه دو زبانه و گره گشای اسناد اندک شمار حاکمان اموی مصراند.^{۱۱}

نخست، سی، اچ، بکر^{۱۲} دو مقاله پیرامون اسناد قره بن شریک ارائه داد و پیشگام شد که پاپيروس های مشابه از مجموعه های مختلف گردآوری و بررسی شود. گرومن در کتاب متن پیمان نامه ها و کارل جان^{۱۳} در «مطالعات قوانین و فرمول نامه های اسلامی» و یوسف راغب^{۱۴} حین بررسی نامه ها و اسناد تعدادی از تجار اقدام مشابهی انجام دادند. جاشوا بلا^{۱۵} و سیمون هاپکینز تمام پاپيروس های عربی - یهودی (به زبان عربی و با خط عبری) را یک جا منتشر کردند.^{۱۶}

اغلب این مجموعه ها به بررسی و درک جزئیات اجتماعی و اقتصادی، پیشینه اسامی اشخاص و اماکن اختصاص دارد و آن ها را از نظر کلمات و اصطلاحات با سایر اسناد مقایسه می کند. هاپکینز^{۱۷} مضمون پاپيروس ها را دست مایه ی کنکاش در دستور زبان عربی قرار داد و در

۱. Grohmann 1932, 1933, 1935b, 1935-40, 1938; 1950. مؤلف در صدد بود این مجموعه ها را منتشر کند که به دلیل مضیقه مالی منصرف شد.
 2. Grohmann 1934-74, 1935a, 1938-43.
 3. Ludwig Abel, Abel 1890-1900. 4. Albert Dietrich. 5. D. S. Margoliouth.
 6. Dietrich 1937, Margo liouth 1933. 7. Werner Diem. 8. Dietrich 1955, Deim 1991.
 9. Tima. 10. Becker 1906, 1907, 1911; Jernstedt 1927, pp. 92-3; Abbott 1938b; Grohmann 1934-74, III, nos 146-63, Ragib 1981. 11. Morimoto 1981.
 12. C. H. Becher. 13. Karl Jahn. 14. Yusef Ragib.
 15. Joshua Blau. 16. Blau& Hopkins 1987. 17. Hopkins 1984.

دیم، توأمان، دستور زبان و قوانین نگارش نامه های اسلامی را کاویده است.^۱ حیطة ی کشف پاپيروس های عربی، فراتر از مصر می رود. دو پاپيروس اسلامی در دمشق به دست آمد که در مؤسسه خاوری شیکاگوست.^۲ چند قطعه پاپيروس حین حفاری آلمانی ها در سال ۱۹۱۱ میلادی^۳ در سامرا و ۱۳ قطعه پاپيروس اسلامی متعلق به سال های ۷۰-۵۲ هجری از منطقه عاجع الخصیر (نسانا)^۴ نزدیکی بئرشوا توسط گروه دانسکومب کلت^۵ (۷-۱۹۳۶)، تعداد کثیری پاپيروس فرسوده در دهه ی ۱۹۵۰ میلادی مربوط به دو قرن نخست پس از هجرت در خربات المرد^۶ صحرای اردن کشف شد.^۷ نامه شماره ۶ این مجموعه، که سیاهه ای منحصر به فرد مربوط به کلیساست و در شمال سوریه یا بین النهرین به دست آمده اهمیت بسیار دارد و تا آن جا که می دانم تنها پاپيروس مربوط به منطقه شمال سامرا هنوز شناسایی نشده است.

غالب اسناد موجود در مجموعه ی خلیلی به شهر فسطاط و تعدادی به محله های فسطاط مثل قفیق^۸ (نامه ی ۱۰۱)، سق بربر^۹، سقیفه الجواد^{۱۰} (نامه ۵۴) اشاره دارد. بیش ترین تعداد پاپيروس ها از فسطاط به دست آمده است. بعضی اسناد به دلتا (اسفل الارض) و روستاهای اطراف آن (نامه های ۳۴ و ۵۵) و به مصر سفلی نیز نسبت داده شده است. از آن جا که به خاطر شرایط آب و هوا و زمین، پاپيروس های اندکی در منطقه دلتا کشف شده گمان می رود این اسناد نیز از خرابه های شهر فسطاط به دست آمده باشد.^{۱۱} چون تقریباً تمام پاپيروس های عربی که پیش تر منتشر شده، از مناطق و بخش های مختلف مصر علیا کشف شده است. انتشار پاپيروس های فسطاط اهمیت ویژه ای دارد. نامه شماره ۱ از منطقه دلاص^{۱۲} و روستاهای اهناس^{۱۳} و نامه ی شماره ۲ از روستاهای ناحیه بهناس است. بنابراین شاید تعدادی از پاپيروس ها در اصل از مصر علیا به دست آمده باشد. پاپيروس های مجموعه ی ناصر خلیلی، مستند و عمدتاً مربوط به شش قرن نخست پس از هجرت و بیش تر آن ها مربوط به قرن سوم هجری است. این پاپيروس ها به دو شیوه منتشر می شود.

نخست شیوه ی مجموعه های پیشین، که قطعات و اسناد نسبتاً سالم، که خواندن آن ها آسان تر است و نیز آن قطعات فرسوده، که اطلاعات مهمی در بردارد و با بازسازی قابل

1. Diem 1991. 2. Abbott 1938a. 3. Herzfeld 1912, pl. xxxvIb. 4. Awja'al - Hafir (Nessana).
5. Kraemer 1938, Dunscombe Colt. 6. Khirbat al - Mird. 7. Grohmann 1963.
8. Ghafiq. 9. Suq Barbar. 10. Saqifat Jawad. 11. Cf. Grohmann 1954, p. 28.
12. Dalas. 13. Ahnas.

خواندن است، به طور کامل و همراه ترجمه و تفسیر و تحلیل متن، عرضه می شود. گلچین مجموعه ی ناصر خلیلی، شامل ۲۶ قطعه پاپيروس از این دست است^۱. در روش دوم، که پایه تدوین کتاب حاضر و روش تهیه کاتالوگ جامع پاپيروس های خلیلی است، هر مورد، با تصویری دو رنگ نمایش داده شده و مدخلی مختصر همراه آن است که مؤلف، ادعایی بر جامعیت آن ندارد. می توان پاپيروس های این مجموعه را مورد بررسی دقیق کارشناسانه قرار داد. زیرا از هر قسم پاپيروس نمونه های زیادی ارائه شده که بر اساس آن ها می توان محتوای پاپيروس هایی را که خواندن آن ها به راحتی میسر نیست، حدس زد. در ضمن برخی قطعات که تصور می شد اهمیت کم تری دارند ولی گمان کردیم راه گشای تحقیقات و پژوهش ها در زمینه های مختلف اند، در این مجموعه گردآوری شده است.

رول پاپيروس و طرز تهیه ی آن

بنا به نقل نویسندگان پیشین، پاپيروس از روزگار قدیم و بیش تر در زمین های باتلاقی دلتا کشت می شده است^۲. دو قطعه پاپيروس بزرگ یونانی مربوط به اجازه مزارع کشت پاپيروس، از دوران استیلای روم به دست آمده که یکی مربوط به قرن سیزده و چهارده پیش از میلاد و دیگری متعلق به قرن پنجم پیش از میلاد است. گویا کشت این محصول تا قرون اولیه اسلامی در مصر (۶۴۰ میلادی) رایج بوده ولی یقین کامل نداریم^۳. بنا بر منابع کلاسیک، تا اوایل دوران اسلامی، گیاه پاپيروس در منطقه ی بین النهرین و کنار رود فرات کشت می شده است^۴. در سیسیلی تا قرون وسطی پاپيروس کشت می شده ولی به گفته ابن حوقل، پاپيروس بیش تر در صنعت کشتی سازی کاربرد داشته و بخش ناچیزی از آن برای انجام مکاتبات، انحصاراً در اختیار دربار قرار می گرفته است^۵. در منابع عربی مثل ابوصالح و الیعقوبی خبر از کارگاه های تولید پاپيروس آمده که اوایل ظهور اسلام در مصر دایر بوده است^۶. خلیفه معتمد در ۸۲۶ میلادی یک کارگاه تولید پاپيروس در سامرا تأسیس کرد^۷. نام کارگاه های تولید کننده روی شناسنامه پاپيروس

1. Arabic Papyri. Selected Material from the Khalili Collection (London and Oxford, 1992).

2. Theophrastus, IV, 8.3; Strabo, XVII, 1.15; Pliny, XIII, 71.

3. Aegyptische Urkunden aus... Berlin 1912, nos 1121, 1180.

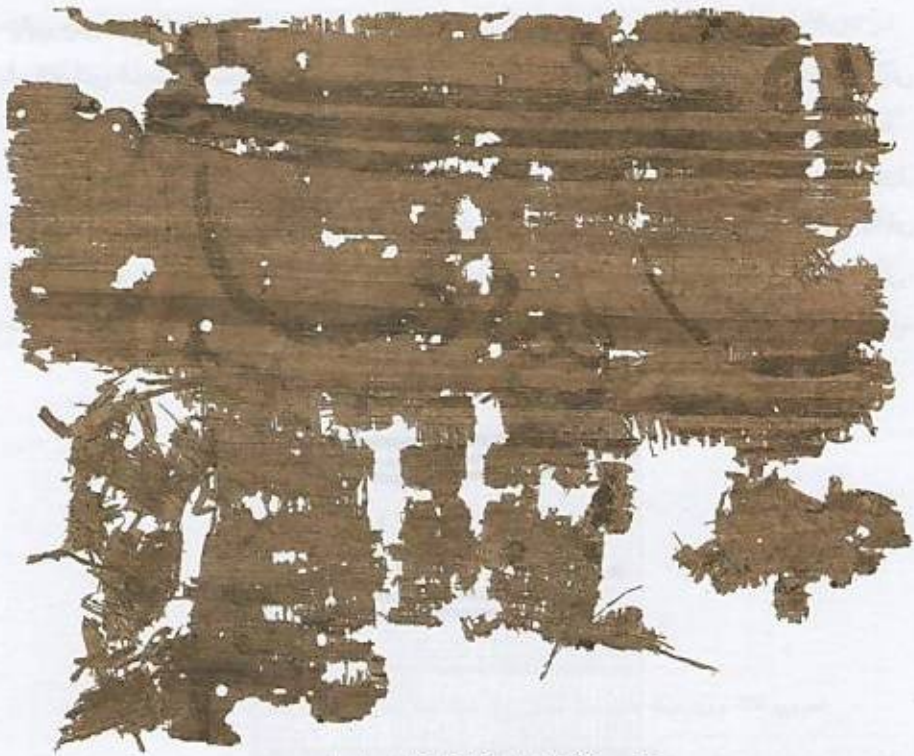
4. Pliny, XIII, 73.

5. Ibn Hawqal, p. 86.

6. Abu Salih, p. 66; al - Ya'qubi, Kitab al -

buldan, pp 126-127.

7. Al-qubi, Kitab al - buldan p. 39; Tarikh, 11, p. 577.

تصویر ۲. قطعه‌ای از شناسنامه رول پاپيروس.

بالای رول ذکر می‌شد.^۱

پلینی بزرگ، توصیف مرحله به مرحله‌ای از روند تولید برگه‌های پاپيروس در دوران باستان آورده است.^۲ وی می‌گوید: نوارهای پاپيروس را روی سطحی که با آب نیل مرطوب شده می‌چینند. در آن دوران گل و لای رود نیل به عنوان چسب به کار می‌رفته است. بررسی‌های اخیر پاپيروس‌های باستان نشان می‌دهد که نوارهای پاپيروس را با استفاده از صمغ طبیعی ساقه گیاه پاپيروس، که با شکافتن ساقه از آن بیرون می‌آمده، به هم می‌چسبانند.^۳ پلینی معتقد است در روند تهیه برگه‌های پاپيروس از آب نیل به عنوان چسب استفاده نمی‌شده است.^۴ پس از خشک شدن نوارهای پاپيروس با استفاده از یک تکه عاج آن را ورز می‌دادند و در آخر، با پتک روی آن می‌کوبیدند تا شیارها و چین و چروک سطح

1. Grohmann 1924, nos 116, 140, 162, 204.

2. Pliny XIII, 47-82.

3. Pliny XIII, 77.

4. Lewis 1947, pp. 47-9.

پاپيروس از بين برود^۱.

ابوالعباس النبطی (متوفی به سال ۶۳۷ هجری) که مدت ها پس از توقف توليد پاپيروس می زیست، تنها کسی است که در منابع عربی، پیرامون توليد پاپيروس سخن گفته است^۲. به گفته ی وی، مصریان باستان، ساقه گیاه پاپيروس را دو نیم می کردند و از سمت طول پوسته ای به صورت نوارهای باریک برمی داشتند. سپس نوارها را کنار هم روی تخته ای می چیدند و ردیف بعد را با گردش ۹۰ درجه ی نوارها روی آن قرار می دادند. خلاف پلینی، نبطی دقیقاً به کاربرد چسب مصنوعی در روند تهیه پاپيروس اشاره می کند. وی می گوید

تصویر ۲۸. برگه شناسنامه پاپيروس در ابتدای رول پاپيروس، نمای داخل که متن شناسنامه پاپيروس روی آن نوشته شده است.

دو لایه پاپيروس را با ماده چسبناکی که از حل کردن دانه های نیلوفر آبی در آب به دست می آمد به هم می چسباندند و محکم روی هم فشار می دادند. پس از خشک شدن چسب، با پتک چوبی روی آن می کوبیدند تا سطح آن صاف و هموار شود. ابعاد برگه های پاپيروس در دوران اسلامی متفاوت بود. به تخمین گرومن عرض برگه ها بين ۱۲/۷ تا ۲۷ سانتی متر و طول آن ها ۳۰ تا ۵۸ سانتی متر بوده است^۳. برگه های پاپيروس دوران باستان نیز اندازه های متغیر داشت^۴.

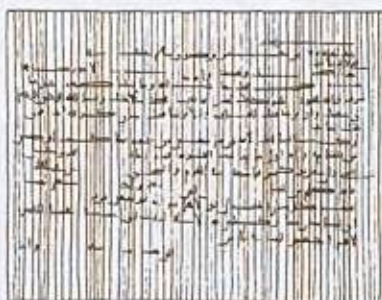
1. Pliny XIII, 81.

2. Ibn Baytar, Jami (1, p. 87).

3. Grohmann 1924, pp. 40-1.

4. Pliny XIII, 78, Lewis 1974, p. 56.

در دوران اسلامی مانند دوران باستان، پاپيروس های با کیفیت های متفاوت تولید می شد. کلمه چارتا امپوریتکا^۱ نام رومی برگه های پاپيروس مخصوص بسته بندی است که برای نگارش مناسب نبود. دو نوع برگه پاپيروس بسیار نازک با نام رومی آگوستا^۲ و لیویانا^۳ نیز تولید می شد^۴. در بسیاری از پاپيروس های عربی به نوعی چارتا امپوریتکا با کیفیت پایین تر اشاره شده که برای بسته بندی جواهرات، ادویه و البسه به کار می رفت^۵. در نامه شماره ۷۴، پشت، به پاپيروس هایی اشاره شده که دانه های عناب را در آن پیچیده بودند. از سوی دیگر، اسناد رسمی را بر انواع پاپيروس های مرغوب می نوشتند که دو نمونه در

تصویر ۲۵. روی برگه پاپيروس که از رول جدا شده و تارهای پاپيروس به صورت عمودی است.

نامه های شماره ۱ و ۲ نشان داده شده است.

برگه های پاپيروس به صورت رول از کارگاه خارج می شد (عکس ۳C) نه به صورت اوراق جداگانه. رول های پاپيروس اولیه، ساختار پیچیده ای داشتند. لبه های سمت راست هر برگه را روی لبه سمت چپ برگه جنبی، طوری قرار می دادند^۶ که نوار باریکی از لبه راست، لبه سمت چپ برگه بعدی را می پوشاند. در دوران یونانی ها و دوران اسلامی سطح لبه های روی هم قرار گرفته، قریب ۲ سانتی متر بود. آن گاه سطح دو لبه ی روی هم قرار گرفته را کوبیده و صاف و یکنواخت می کردند تا قلم به راحتی روی آن حرکت کند. همان طور که گفتیم برگه های پاپيروس از روی هم قرار گرفتن چپ و راست دو ردیف نوارهای پاپيروس ساخته می شد. نوارهای ردیف اول، که آن را سطح داخلی می نامیم، موازی طول رول پاپيروس و نوارهای سطح بیرونی، موازی عرض رول پاپيروس (عمودی) بودند. اگر

1. Charta emporitica.

2. Augusta.

3. Liviana.

۴. Isidore of Seville (VI, 10), Pliny XIII, 74, 76. نام هایی ذکر می کند که تلفظ آن ها اندکی متفاوت است.

5. Khan 1992, p. 149.

6. Grohmann 1924, p. 42.

نوارهای سطح داخلی عمودی بودند هنگام پیچیدن رول به هم فشار می‌آوردند و شل می‌شدند و اگر نوارهای سطح بیرونی، افقی بودند هنگام پیچیدن رول، کشیده و انتهای نوارها خراب و جدا می‌شد.

در دوران یونانی و دوران اسلامی برگه‌ای به نام «برگ شناسنامه» را به صورت پشت و رو به روی اولین برگه‌ی رول می‌چسباندند به طوری که هنگام باز شدن رول، سطح بیرونی برگه شناسنامه (پشت آن) که نوارهای عمودی داشت، پیش رو قرار می‌گرفت. یعنی نوارهای پشت و روی اولین برگه‌ی رول پاپيروس بر نوارهای برگه‌های بعدی عمود بود.^۱ (عکس ۲۸). بر سطح داخلی اولین برگه، متنی به نام پروتکل (شناسنامه) می‌نوشتند. تا سال ۷۵-۷۴ هجری به رسم بیزانسی‌ها پروتکل‌ها به زبان یونانی نوشته می‌شد. پس

تصویر ۲۸. رول پاپيروس، تصویر هم بندهای میان برگه‌های تشکیل دهنده رول.

از آن در زمان خلیفه عبدالملک پروتکل‌های دو زبانه (یونانی و عربی) مرسوم شد و از زمان خلیفه هشام (۴۳-۷۲۴) متن‌های کاملاً عربی باب شد. در پروتکل‌های اسلامی بسم الله، آیات ۱۷۲ سوره آل عمران و آیات ۳۳ و ۶۱ سوره توبه و صلوات بر پیامبر، اسامی خلیفه، حاکم مصر یا رئیس خزانه محلی یا هر دو و گاه نام سایر مقامات عالی رتبه منطقه، و نام کارگاه و اغلب نام سرکارگر تولید کنندگان پاپيروس یادداشت می‌شد. تولید پاپيروس در مصر پیش و پس از اسلام در انحصار دولت بود و تنظیم پروتکل رول پاپيروس مؤید آن بود که رول به طور انحصاری در کارگاه دولتی تولید شده تا به این ترتیب حق انحصار تولید پاپيروس حفظ شود.^۲

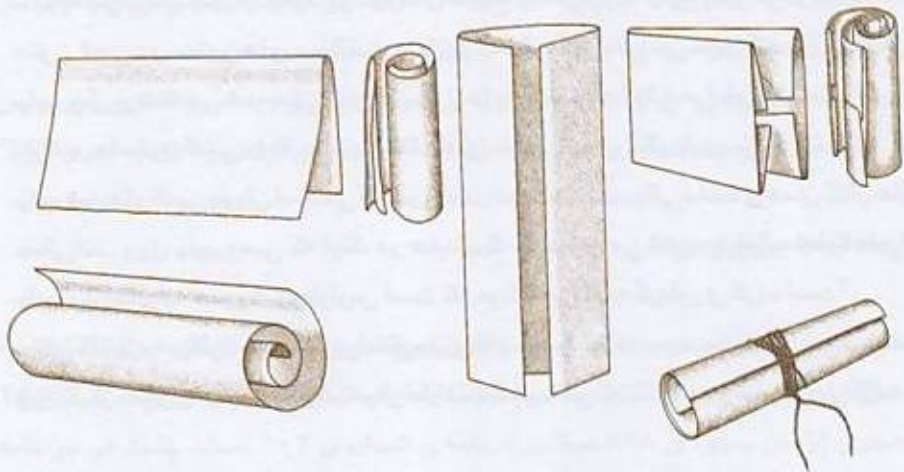
متن تمام پروتکل‌های رول پاپيروس‌های دوران اسلامی را با ضرب قلم ضخیم (تصویر ۲)

1. Turner 1978, p. 21.

2. Grohmann 1952, pp. 39-42.

و احتمالاً با قلم مو و بعدها برخی قست‌های آن را با جوهر رنگی می‌نوشتند. گاه برگه شناسنامه رول را از رول جدا می‌کردند و آن‌طور که در پشت‌نامه ۱۲۷ و نامه‌ی شماره‌ی ۲ نشان داده شده پشت آن مطلب می‌نوشتند. نامه شماره ۲، پشت، بخشی از یک شناسنامه رول پاپيروس دوران اسلامی است.

برگه شناسنامه رول پاپيروس که بر سطح بیرونی رول می‌چسباندند، نسبت به باقی رول ضخیم‌تر بود. گاهی رول‌ها را میان پوست یا محفظه‌ای محکم، از جنس شیشه یا سفال نگهداری می‌کردند. پلینی می‌گوید در دوران استیلای روم و دوران اسلامی، رول

تصویر ۴. روش‌های تا کردن، پیچیدن و بستن پاپيروس (پس از کاراباسک ۱۸۹۴).

پاپيروس از ۲۰ برگ تشکیل می‌شد.^۱ پاپيروس را به صورت رول کامل یا در ابعاد یک ششم رول می‌فروختند. در زبان عربی، به برگه‌های کوچک، طومار می‌گفتند که از کلمه طوماریون یونانی گرفته شده است. رول‌های پاپيروس کوتاه‌تر از ۲۰ برگه را تکه طومار می‌گفتند.^۲ قطعه‌های کوچک پاپيروس که نمونه‌ی آن در نامه شماره ۹۴، پشت، آورده شده به قطعه قرطاس معروف بوده‌اند. کاتبان، متن را روی سطح محافظت شده داخلی پاپيروس می‌نوشتند و هر گاه به ضرورت، ناچار بودند از دو روی پاپيروس استفاده کنند نگارش متن را از سطح داخلی آغاز می‌کردند. در این بررسی متون نوشته شده بر سطح داخلی برگه را «رو» و متن نوشته شده بر سطح بیرونی برگه را «پشت» می‌گوییم.

1. Pliny XIII, 77.

2. Grohmann 1952, pp. 43-4.

هر گاه قطعه ای از رول پاپيروس برای نوشتن نامه یا ثبت سند بریده می شد، متن را بر سطح داخلی آن می نوشتند. (عکس ۳b) تقریباً متن روی تمام پاپيروس های اسلامی عمود بر نوارها نوشته شده اند. همان طور که در نامه شماره ۲ نشان داده ایم محل اتصال برگه ها به یکدیگر، موازی سطور متن و معلوم است سطح مورد نظر، قسمت داخلی رول پاپيروس بوده است. نامه شماره ی ۱۰۰ که متن روی پاپيروس موازی نوارها و عمود بر محل اتصال برگه های پاپيروس است، حکم ندرت دارد.

هنگامی که پاپيروس ها را به شکل رو طولی - برگه هایی که به صورت عمودی باز می شدند - تهیه می کردند متن را عمود بر نوارهای سطح داخلی برگه پاپيروس می نوشتند. لکن متون ادبی در ستون های مختلف و موازی با نوارها و عمود بر محل اتصال برگه های پاپيروس نوشته می شد، متن روی این رول ها را به صورت افقی می خواندند.^۱ در دوران بیزانس ها متون ادبی را به صورت کتاب های خطی تهیه و نگهداری می کردند. بیش تر پاپيروس های ادبی دوران اسلامی که امروزه در دست ماست، باقی مانده ی همان کتاب های خطی اند. رول پاپيروسی که اینک در هایدلبرگ نگهداری می شود، شامل مجموعه ای از پاپيروس های به صورت روطولوس است که عبدالله بن لهیه گردآوری کرده است.^۲ برخی کاتبان به منظور صرفه جویی، متن مورد نظر خود را خلاف جهت متن اصلی می نوشتند. زیرا اگر آن متون را بر حاشیه نوشته و از اطراف برگه جدا می کردند وجهه ی نامرتبی می گرفت.^۳

اسناد پاپيروسی

بیش تر پاپيروس های دوران اسلامی با قلم نوشته شده است. نام و شکل ظاهری قلم از قلموس رومی گرفته شده. گاهی همان طور که در نامه ی شماره ی ۲۳، پشت، دیده می شود، حرکت قلم، فاق دار دیده می شود و گاه مانند پشت نامه ی شماره ی ۱۲۷ و یا در تصویر ۲، کلمات ضخیم تر و احتمالاً با حصیر و یا قلم مو نوشته می شده است. معمولاً مرکب سیاه از دوده و مرکب قهوه ای مایل به قرمز، از بعضی دانه های مغزدار به دست می آمده است.^۴ (تصویر ۲)

۱. استدلال بی اساس مؤلف در این باب که متون ادبی را خلاف جهت دیگر مکتوبات می نوشتند، خود به ترین دلیل است که جاعلان متون ادبی هنوز با اصول کتابت بر پاپيروس آشنا نبوده اند. (ناشر)
 2. Khoury 1986. 3. Turner 1978. 4. Grohmann 1952, pp. 62-8.

پاپيروس نسبتاً گران بود. در قرن سوم هجری، بهای هر رول پاپيروس ۱/۵ دینار بوده در حالی که اجاره سالیانه ی یک فدان^۱ (یک قطعه زمین زراعی) یا یک باب مغازه، یک دینار بود. بنابراین مردم عادی قادر نبودند از پاپيروس استفاده کنند^۲ و کاتبان مجبور می شدند بر پشت برگه نیز بنویسند. گاه متن پشت و روی برگه ارتباطی به هم نداشت. بعید نبود که گیرنده نامه، جواب نامه را پشت برگه بنویسد که البته بی نزاکتی محسوب می شد. وقتی خلیفه معتصم، نامه ی امپراطور بیزانس را دریافت کرد با نیت توهین و تحقیر فرستنده، پاسخ آن را پشت برگه نوشت^۳. نویسندگان که پاپيروس تمیز و سفید در اختیار نداشتند و ناگزیر بودند پاسخ نامه را پشت آن بنویسند با نوشتن عبارت «عذرنی فی القرطاس» از گیرنده نامه عذرخواهی می کردند. (نامه ۹۲، پشت)

اسناد پاپيروسی را به شیوه های گوناگون می بستند یا می پیچیدند^۴. (تصویر ۴). سپس آن را با نواری از جنس پاپيروس یا ریسمان بسته و مهر می کردند. (نامه شماره ی ۳۴)^۵

رسم الخط پاپيروس ها

غالب پاپيروس های مجموعه ی ناصر خلیلی تاریخ ندارد. و آن ها که تاریخ دارند متعلق به سال های ۱۰۴ هجری (۷۲۲ میلادی)، مانند نامه شماره ۹۷، تا جمادی الاخر سال ۲۸۵ هجری (ژوئن - جولای ۸۹۸ میلادی)، نامه ی شماره ی ۱۰۲ است. پشت هر دو نامه مربوط به فاصله ی زمانی بین قرن های اول تا چهارم هجری (قرن هفتم تا دهم میلادی) است که طی آن، در مصر اسلامی از پاپيروس استفاده می شد. طی این «دوران پاپيروس» رسم الخط حروف دست خوش تغییرات محسوسی شد. اصلاحات و دگرگونی های نگارش، به قدری نظام مند بود که به راحتی می توان حدود زمان نگارش پاپيروس های بدون تاریخ را حدس زد و معلوم کرد مربوط به کدام دوره است^۶.

1. faddan.

۲. در این مجموعه، پاپيروس های نشان داده شده حاوی نامه های شخصی مردم عادی است. (مترجم)

۳. چنین نقل هایی در باب امپراتوران و خلفا، فاقد اسناد مستحکم است و بیش تر به قصه می ماند. (ناشر)

۴. Karabacek 1894, no. 145. پاپيروس های ناصر خلیلی در ضمن مرمت و بازسازی، صاف و تخت شده و نحوه ی پیچیده شدن آن ها معلوم نیست.

۵. در تصویر نامه ی ۲۴، مطلب مورد نظر خلیلی چندان واضح نیست.

۶. گاه اشتباهات مؤلفان و ویراستاران در این کتاب چندان روشن است که گویی آن ها متن را نخوانده و تصاویر را ندیده اند، زیرا مثلاً نامه ی ۲۵۸ تاریخ ۵۲۸ هجری را دارد و در مقایسه ی این نمونه ها با هم، هیچ نظام مندی آشکار و قابل توجهی در اصلاح و دگرگونی خطوط دیده نمی شود.

علیا

۲. شماره ۲۰، رو، سطر ۵.

مرام محمد

۱. شماره ۲۶، پشت، سطر ۳.

صلح

۳. شماره ۲۴، رو، سطر ۱۲.

محمد

۲. شماره ۲۶، پشت، سطر ۷.

سعل

۶. شماره ۲۶، پشت، سطر ۴.

عل

۵. شماره ۲۴، رو، سطر ۱۰.

احمد

۸. شماره ۳۰، رو، سطر ۱۰.

الودود

۷. شماره ۳۰، رو، سطر ۶.

والعلاء

۱۰. شماره ۲۴، رو، سطر ۱۱.

علک

۹. شماره ۲۶، پشت، سطر ۲.

احمد الله

۱۲. شماره ۲۰، رو، سطر ۳.

مطرس

۱۱. شماره ۲۴، رو، سطر ۲.

به طور کلی، رسم الخط پاپیروس های دو قرن نخست پس از اسلام، شبیه سبک نوشته های تشریفاتی و یادبود بر سکه ها یا نسخه های قرآن به خصوص نسخه های حجازی است. برخی مشخصه های این سبک ابتدایی نگارش به این قرار است.

۱. انتهای حرف الف مفرد به راست می چرخد.
۲. حرف الف، بلندتر از سایر حروف عمودی نوشته می شود.
۳. بالای دال و ذال، زائده ای کوچک به بالا یا متمایل به راست دیده می شود.
۴. قسمت بالا و پایین قوس حروف «صاد» و «ضاد» موازی افق کشیده می شود.
۵. بخش افقی ابتدای حروف «ع» و «غ» اول و مفرد، به راست گرایش دارد.
۶. سر حروف «ع» و «غ» وسط و «ع» و «غ» آخر، دو گردش اریب و مجزا دارد و بالای آن پیوسته نیست. (به شکل ۷ نوشته می شود)
۷. دم حرف «قاف» آخر یا مفرد پیش از چرخش به چپ پایین کشیده شده است.
۸. «ک» اول و وسط به طور افقی کشیدگی دارد و سرکش آن، زائده ای افقی است.
۹. بالای «ک» آخر یا مفرد، زائده ای به سمت راست یا بالا دارد.
۱۰. دم «ی» آخر یا مفرد به طور افقی به راست کشیده می شود.
۱۱. مقاطع اتصال حروف، کشیده است.
۱۲. بین حروف یک کلمه، فاصله دیده می شود.^۱

کاتبان متأخر، برخی از خصیصه های نگارشی فوق را به طور اختیاری و تفننی به کار می بردند. رسم الخط حروف، بیش از آن که ملاک تاریخ گذاری اسناد محسوب شود، نوع و نمونه ی نگارش رایج را معرفی می کند. به علاوه در برخی اسناد رسمی و متون ادبی، رسم الخط قدیم تر و زاویه دار حروف دیده می شود. لازم به ذکر است که این نوع نگارش، صورت رسمی نگارش حروف و کلمات بوده و با دقت فراوان انجام می شد. می توان گفت شیوه های نگارش مذکور، صورت رسمی یا ایده آل حروف بوده و کاتبان، مهارت و دقت صرف می کردند تا نتیجه ی کارشان به چنین ظواهر حروف، نزدیک تر شود.^۲ صورت ایده آل حروف، که کاتب می کوشید به آن نزدیک شود «دانش» کتابت و آن چه می نوشت «مهارت» او در کتابت محسوب می شد.

به علاوه، متون مکتوب مربوط به قرون سوم و چهارم هجری دو ویژگی مشخص دیگر هم

1. Khan, 1992, pp. 27-39.

۲. Cf. Chomsky 1966. (Deroche 1992, p. 16). این نظریه بر اساس تئوری زبان شناسی ارائه شده است و فرانسویس دروش طبق همین تئوری، تفسیر نوشته است.

دارند. نخست آن که کلمات به صورت پیوسته نوشته می‌شد.^۱ یعنی در آن دوره در «دانش» کتابت، تغییر به وجود آمد. دوم، که ویژگی غالب نگارش در این دوره محسوب می‌شود، این که کلمات و حروف را بیش تر به حالت منحنی و بدون زاویه می‌نوشتند، که می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

۱. زاویه ی حروف به منحنی تبدیل شد.

۲. منحنی ها جای خود را به حرکت های صاف و کشیده دادند.

۳. کاتبان کم تر، قلم را از روی سطح پاپيروس برمی داشتند.

۴. فاصله ها کاهش یافت.

دست کم یک یا چند نمونه از خصیصه های مذکور در نگارش گرد حروف استفاده می‌شد. البته کاربرد ویژگی های فوق، ملاک قطعی تاریخ گذاری محسوب نمی‌شود، زیرا گاه در متون مکتوب متقدم نیز، برخی از این ویژگی های نگارشی موجود است. علاوه بر گذر زمان، فاکتورهای دیگر مانند ترکیب و ضرب و حرکت قلم در گردنویسی تأثیر گذارده است.^۲ پژوهشگران نسخ عربی اولیه کوشیده اند بر اساس سبک های نگارشی که در متون مانده از آن دوران نام برده شده دسته بندی مشخصی برای تشخیص و تمیز سبک نگارش پاپيروس ها معرفی کنند.^۳ ابن ندیم، کتاب شناس قرن چهارم هجری، مدعی است که نخستین بار قتیبه (۱۵۴ هجری) به طور منظم سبک های نگارشی را تقسیم بندی و معرفی کرد.^۴ لکن غالب سبک های نگارشی و نام گذاری آن ها به قرن سوم هجری متعلق اند.^۵ تعداد زیاد اسامی شیوه های نگارشی که تنها ابن مقله^۶ (وفات ۲۲۸ هـ) در «خط المنسوب»^۷ خود معرفی کرده حاکی از آن است که هیچ محدودیتی برای سبک های نگارشی وجود نداشته، و نخستین کاتبان خط عرب، کوچک ترین تغییر حالت عمودی یا افقی نگارشی را سبکی جداگانه می‌دانستند و برای آن نام جدید برمی‌گزیدند. متأسفانه اسامی متعدد مکتب های مختلف نگارش، نوع و معیار تقسیم بندی سبک های نگارشی را معلوم نمی‌کند.^۸ اما در موارد معدود، برخی اسامی از جمله نام شیوه های مایل، مشق، مکی - مدنی که

۱. تغییر رسم الخط در طی زمان اتفاق افتاده و تشخیص صور نخستین حروف، نیازمند تحقیقات وسیع تر است.

۲. غالب نمونه های حاضر در این مجموعه فاقد تاریخ است. پریشان گویی مؤلف و ویراستاران متن انگلیسی آن گاه نمود می‌یابد که تاریخ گذاری احتمالی پاپيروس ها را بر اساس نحوه نگارش انجام داده‌اند و از سوی دیگر مکتب های نگارشی را بر پایه دوران مختلف تقسیم بندی می‌کنند حال آن که کاربرد شیوه های نگارشی آن قدر درهم و بی‌نظم است که نمی‌توان هیچ یک از تقسیم بندی های زمانی یا مکتبی را پذیرفت. (مترجم)

3. Cf. Deroche 1992, p. 12.

4. Ibn al - Nadim, p. 7.

5. Abbott 1941b, p. 88.

۶. حضور و وجود تاریخی ابن ندیم، قتیبه و ابن مقله که مؤلف به آن ها ارجاع می‌دهد مورد تردید قطعی است. (مترجم)

7. al - Khatt al - mansub.

8. Abbott 1941b, p. 76.

نمونه آن‌ها در برخی متون دیده می‌شود، تا حدودی اسلوب نگارش را معرفی می‌کند.^۱ تنها اسامی دیگری که می‌توان آن‌ها را به خصایص نگارش رسمی ظاهری‌شان مربوط دانست آن‌هایی است که تا قرون بعد به جا مانده و نویسندگان و خطاطانی مانند القلقشندی (وفات ۸۲۱ هـ) و محمد بن عبدالرحمن (وفات ۹۵۲ هـ)^۲ درباره آن‌ها توضیح داده‌اند. این اسامی عبارتند از نسخی، توقیع، رقاء، غبار و شاید مسلسل^۳.

مشکل می‌توان پاپیروس‌های دوره اسلامی را که عمده آن‌ها مربوط به سه قرن نخست هجری است، به سبک‌های نگارشی که در متون آن دوران به آن‌ها اشاره شده تقسیم بندی کرد^۴. البته نه فقط به دلیل آن‌که در منابع آن دوران، شرح جزئیات نگارشی سبک‌های مختلف نیامده بل، چون در بسیاری از پاپیروس‌ها به خصوص نامه‌های شخصی و مکاتبات تجاری و سیاهه‌ها رسم الخط با دقت و غالباً طبق استاندارد (محقق)^۵ نوشته نمی‌شد و نگارش کم دقت و غیررسمی برای مقاصد شخصی داشت (مطلق)^۶. به علاوه گاه در نگارش بی دقت، تداخل سبک‌های نگارشی دیده می‌شود.

السولی می‌گوید نگارش خوب، آن است که تداخل سبکی نداشته باشد. (لم تختلف اجناسه)^۷ بی شک نگارش قرآن، متون ادبی و اسناد مهم رسمی با دقت و با سبکی واحد نوشته می‌شد^۸. با این حال، گاه کاتب از اسلوب سبک خود، دور می‌شد^۹.

پس از قرن دوم هجری که قوانین خاص محدود کننده‌ای در سبک‌های نگارشی اعمال نمی‌شد، تا زمانی که این مقله اصلاحاتی در رسم الخط به وجود آورد، نگارش منحنی حروف رایج بود. گاهی شمایل حرف الف، شبیه اسلوب نگارش الف در متون مکی - مدنی می‌شود، که این ندیم شرح داده است. به هر حال، ممکن نیست متنی بیابیم که، تماماً از یک سبک نگارشی که نام آن در منابع اولیه ذکر شده پیروی کند^{۱۱}.

1. Cf. Abbott 1939, pp. 17, ff. 2. On Muhammad ibn 'Abd al - Rahman'; Robertso 1920.

3. Cf. Abbott 1941b, p. 98.

۴. Deroche 1992, p. 12. فرانسیس دروش نیز در بررسی نسخ قرآنی آن دوره به نتیجه مشابه رسید.

5. Muhaqqaq.

6. Mutlaq.

۷. Al-Qalqashandi, III, p. 26. بحث مذکور به تفاوت میان مهارت نوشتاری و نگارش مربوط می‌شود.

8. Al-Sulli, p. 50.

۹. هیچ یک از پاپیروس‌های مهم و رسمی و حتی بخش‌هایی که شامل آیات قرآن است با این حد دقت مثال زدن که مؤلف ادعا می‌کند نوشته نشده است. (مترجم)

۱۱. تلاش فراوانی در این مورد انجام نشده است. کاراباسک درباره‌ی شکل حرف الف، پاپیروس‌های قرآنی مکی را نمونه می‌آورد (۵-۲۲۲: ۱۸۹۱) بکر نیز به همین عقیده است. (۱۹۰۵:۵). ابوت خط مسلسل را مربوط به برخی

پیمان نامه‌های عربی قرن سوم گفته است. (پیمان نامه‌های عربی، P. ۹۸، ۱۹۴۱b) گرومن خط درشت تکه‌های پاپیروس را که از منطقه خربات المرید کشف شده را خط جلیل می‌داند. (P. XV ff، ۱۹۶۲) و در جای دیگر ←

برخی محققان به طور کلی رسم الخط پاپيروس‌های اسلامی را نسخی می‌دانند. مثلاً سیلوستر دوساسی تمام تذکره‌های نوشته شده بر روی پاپيروس‌های قرن دوم را نسخی می‌داند و خوری همان نام را برای متون بعد از قرن دوم پیشنهاد می‌کند.^۱ و بعضی پژوهشگران دیگر، فقط سبک نگارش پاپيروس‌های اسلامی قرن اول هجری را نسخی می‌نامند^۲ و در واقع عنوان سبک نسخی را به منظور تمییز سبک نگارش منحنی از خطوط سبک زاویه دار به کار می‌برند. به نظر می‌رسد به تر است عنوان سبک نسخی را برای دسته بندی کلی اسلوب‌های نگارش استفاده کنیم. اما لازم به ذکر است با این که به نظر می‌رسد این سبک یا با نام مشابه این، در اوایل قرن دوم هجری به وجود آمده، این نام یا نام مشابهی، پیش از القلقشندی سابقه استفاده نداشته است.^۳ القلقشندی خط نسخ را با خطوط غبار و رقاء مقایسه کرده که از خلال توضیحات وی، تا حدودی با اسلوب و قوانین نگارش سبک نسخ آشنا می‌شویم. مثلاً حروف نسخ، کوچک، گرد و حلقه‌های حروف، باز و بدون ترویس است.^۴ این دسته بندی خیلی کلی بوده و معلوم است که سبک نسخی از نظر ظاهری بسیار شبیه خطوط غبار و رقاء است که القلقشندی به بررسی و مقایسه آن‌ها پرداخته است. البته رسم الخط گرد «مطلق» که در نوشته‌های سه قرن نخست هجری دیده می‌شود در زمره‌ی سبک‌های نسخی قرار نمی‌گیرد.

رسم الخط پاپيروس‌های موجود در این مجموعه تک به تک مورد مذاقه قرار گرفته و اسلوب نگارش آن‌ها را به سبک‌های معلوم و مشخص که در منابع اولیه ذکر شده، تقسیم نکرده‌ایم. کوشیده‌ایم نامه‌هایی را دست چین کنیم که تغییرات نگارشی و سیر تطور رسم الخط عربی را به تر نشان دهند.^۵ فرانسیس دروش نیز در جمع‌آوری نسخ قرآن مجموعه‌ی ناصر خلیلی این اصل را رعایت کرده است.^۶

→ خطوط دیگری را شناسایی کرد (Cf, 1952, pp. 81 ff) دیتریخ (7, p. 46, 1955) خط منحنی پاپيروس‌ها و برخی اسناد اولیه مکتوب بر کاغذ را خط قرمطه می‌گوید. کاراباسک (1987, p. 92) و نیز ابوت (1938a) عکس شماره ۱ خط قرمطه است.

1. Silvestre de Sacy 1825, pp. 462, 466, 1827, pp. 217 ff. 1831, pp. 67, 73; Sachau 1878, p. 115; Lepsius 1880, p. XXXII. 2. Khoury 1982, Cf; Abbott 1941a, p. 61; Dietrich 1955, pp. 48, 112. و نیز برخی کتاب‌های گرومن که در آن‌ها درباره‌ی خط نسخ مطلب آورده از جمله (1934-74, nos 233, 238, 239, 244, 249; 1938-43, no. 9; 1949-50, p. 161)

3. Silvestre de Sacy 1833, p. 88; Amr 1906-7; Moritz 1913, p. 381; Zayn al - Din 1968, pp. 31-7; Safadi 1978, p. 9. 4. Cf. Abbott 1939, p. 37. 5. Al - Qalqashandi III, p. 132.

۶. البته با رجوع به نمونه‌های حاضر کاملاً معلوم می‌شود که مؤلف در این زمینه موفقیتی کسب نکرده است. (مترجم) 7. Deroce 1992.

۸. مباحثی که تاکنون کوشیده است برای نگارش خط عرب، بیش از قرن هفتم و هشتم هجری، فصول منظم تغییرات بیافریند، از آن که خط عرب در نمونه‌های یافت شده، چنان که در مقدمه مذکور افتاد، بسیار دیرتر از ادعاهای کنونی بالغ شده، بی‌حاصل بوده است. (ناشر)

در خصوص این موضوع، مستنداتی که در دسترس است، نشان می‌دهد که...

در تاریخ ۱۳۰۲ شمسی، آقای... در نامه‌ای به... اعلام کرده است که...

بر اساس مستندات موجود، می‌توان نتیجه گرفت که... این امر نشان‌دهنده...

فصل ۲ اسناد

اسنادی که در این بخش مورد بررسی قرار می‌گیرد، شامل اسنادی است که...

در ادامه، به بررسی اسنادی می‌پردازیم که در تاریخ... صادر شده است...

۱. محاسبه‌ی میزان ناخالص مالیات‌ها اواخر قرن دوم هجری

۵/ ۱۷ × ۲۳ / ۵ سانتی متر. ۱۵ سطر رو و ۱ سطر پشت. سمت چپ برگه و قسمت عمده سطر
نهم از بین رفته است.

شماره‌ی ردیف PPS. 76

Khan 1992, no 2

رو: سند حاضر، از جمله انواع اسناد محاسبه‌ی مالیات سالانه است. نخستین بار، مخذومی در
حدود سال ۵۷۰ هجری، شرح مبسوطی از روال رسمی برآورد مالیات در اواخر قرن دوم هجری
ارائه داد.^۱

سپتامبر هر سال، مأموری که دلیل نامیده می‌شد مقدار مزارعی (فدان) که آب‌رسانی نشده بود و
می‌بایست طی سال زراعی آینده آبیاری شود و نوع محصولی که در آن‌ها کشت می‌شد را محاسبه
و نتیجه را در سندی با نام «قانون» ثبت می‌کرد. نوامبر همان سال، پس از عملیات کاشت، میزان
دقیق بذر کشت شده را در «قانون الزراعه» ثبت می‌کرد. سپس در «سجلاة التحذیر»، مالیات
قابل پرداخت کشت‌کاران را بر اساس اطلاعات ثبت شده در قانون الزراعه، و بر اساس نام زارعان
محاسبه و ثبت می‌کرد. در «سجلاة التحذیر»، نام و مشخصات زمین‌های زیر کشت زارعین،
شیوه محاسبه، مبلغ و نحوه‌ی پرداخت مالیات ثبت می‌شد.

بهار آن سال، مساح، مساحه‌ای تنظیم و نتیجه را در «قنداق المساحه» ثبت می‌کرد. سپس سند
جدیدی به نام تاریخ تنظیم می‌کرد که در آن قنداق المساحه‌ی هر زارع، به نام خودش ثبت می‌شد.
مساح، میزان مالیات تخمین زده شده در سجلاة التحذیر را با داده‌ها و نتایج قنداق المساحه
مقایسه می‌کرد که ما به التفاوت آن دو را «زائد المساحه» می‌گفتند. مساح پس از کسر مبلغ قنداق
المساحه از مبلغ سجلاة التحذیر، «مکلفه» تنظیم می‌کرد. در مکلفه، مفاد مذکور در سجلاة
التحذیر تکرار و در آن میزان مالیات اضافی که از هر زارع اخذ شده بود، ذکر می‌شد.

وقتی خزان، گزارش می‌نوشت و مالیات‌ها جمع می‌شد «جهبذ»، رسید دریافت صادر می‌کرد.
«عامل»، عرض سالیانه‌ای از ترازنامه‌ها تنظیم می‌کرد که مفاد آن، مبالغ مالیات‌ها، قسط‌های
دریافت شده، اضافات، دیون معوقه و سایر موارد بود. سرانجام در پایان سال زراعی، همان
فرد، «جامعه» تهیه می‌کرد که در آن «ارتفاع» حکومت از هر ناحیه ذکر می‌شد. سندی که مشاهده
می‌کنید، نمونه‌ای از جامعه است.

متن سند با «بسم‌الله» و با عنوان «شرح محاسبه مبلغ کل ارتفاع، توسط مساح زمین‌های
کشاورزی، تاکستان‌ها و باغات ناحیه دلاص و اهناس»^۲ آغاز شده. سپس دو فهرست مشابه از
دو منطقه‌ی تحت نظارت و یک سطر ضمیمه به دنبال آن ذکر شده است.

1. Al - Makhzumi, pp. 58-63, Frantz - Murphy 1986, pp 20-26, Khan 1992, pp 61-5.

2. Khan 1992. pp 65-7.

«در ناحیه دلاص، ۸۰۳۹ قواره زمین زراعی (فدان) وجود دارد. از این میان، ۳۸۹۹ فدان ثبت شده، افزون بر آن ۲۳۹۴ قطعه فدان دیگر هم هست. زمین زیر کشت امیر - که خداوند نگهدارش باشد - ۶ [فدان ...] ملک عبد...»

روستاهای اهناس، ۵۴۲۶ مز[رعه] دارد. ۴۲۴۵ قطعه [فدان] ثبت شده و ۱۱۹۰ فدان افزون بر این تعداد است.

جمع کل مازاد مالیات از بخش دلاص و روستاهای اهناس که به ثبت ...»

ذکر کلمه مازاد، نشان آن است که این سند در اواخر قرن دوم و پس از اجرای سیستم برآورد مالیات سالانه‌ی مساحه که مخذومی آن را شرح داده، تنظیم شده است.

الف آخر زائده‌ای زیر خط کرسی دارد. حرف «د» شبیه «ر» است. حرف «س» به جز در کلمه‌ی خمه (سطر دوازدهم) که طول آن خیلی کوتاه است، دنداندار است. سرکش حرف ک در کلمات کتاب (سطر دوم) و کوره (سطر سوم) قوس دار و در کلمه «والکروم» (سطر چهارم) کوره (سطر ۵ و ۱۴) اریب است. کاف آخر در کلمه‌ی «ذلک» در سطر ۱۲، ۶، ۴ زائده‌ای عمود و کوتاه دارد. قوس «ی» مفرد به پایین و سمت چپ و دم «ی» آخر به چپ گرایش دارد. برای مثال کلمه علی در سطر ۱۲، ۷ به چپ و در همان کلمه در سطر ۱۵ به راست متمایل است. حرف ربط «و» گاهی در ارقام به کلمه قبل خود می‌چسبد.

پشت: از این پاپيروس، فقط جمله ناقص و کوتاه «... و بویط و روستاهای اهناس» که با دست خط متفاوتی نوشته شده خوانا است.^۱

۱. این یادداشت فاقد تاریخ نگارش است و انتساب آن به قرن دوم مبانی معینی ندارد. متن کاملاً بدون نقطه است، اما استحکام و استقلال غالب حروف، مثلاً حرف ع اول و مفرد و وسط، کاملاً آشکار می‌کند که متن به احتمال قوی پس از قرن پنجم هجری نوشته شده است. نکته‌ی بسیار عجیب و یعید این است که چند واژه‌ی موجود بر پشت نمونه، از نظر اسلوب نگارش بسیار عقب مانده تر از متن اصلی در سمت روی پاپيروس است، امکان چنین موردی را تنها می‌توان با بدخطی و کج سلیقگی کاتب توضیح داد. و بالاخره اعداد ثبت شده برای قطعات و فدان‌های زراعتی در یک ده غیرعادی به نظر می‌رسد.

لثمنه
 من مساحة كوزة دلاتم و عمره
 من ارض المربع والزرور والاحنه و كبر الل
 في عام ثور و دلاتم منه الف درهم و ثمان
 من ارض المربع و الف درهم و ثمان
 الف درهم على السحاب الف درهم و ثمان
 زرع الف درهم و ثمان

و منها من ارض
 من ارض المربع و الف درهم و ثمان
 الف درهم على السحاب الف درهم و ثمان
 الف درهم و ثمان
 الف درهم و ثمان
 الف درهم و ثمان

١٠٠٠

الف درهم و ثمان

١٠٠٠

۲. فهرست پرداخت اعانات اوایل قرن دوم هجری

۱۱×۲ / ۲۸ سانتی متر. ۲۳ سطر رو.

شماره 68. PPS.

1992, no 1 khan

رو: فهرست میزان صدقاتی که روستاییان اطراف بهناص، احتمالاً در پیروی از آیه ۶۰ سوره توبه که به پرداخت زکات توصیه کرده به نیازمندان و بی نوایان بخشیده اند. متن با بسم الله آغاز شده و پس از آن ضمن هشت مدخل، اسامی روستاها به دو زبان عربی و یونانی ثبت است.

مبالغ پرداخت شده بعد از جمله‌ی تقسیم لها للمساکین و الفقراء به عربی ذکر شده لکن به مبلغ صدقات اهدایی اهالی روستای پنجم یعنی صفنیه^۱ که در زبان یونانی، اسپانیا تلفظ می شود، اشاره نشده است.

به روستای فقرا^۲، ۱/۶ دینار، روستای اذموشینف (میرمیانوس)^۳ یک دینار، ربع دینار به روستای امیان (امونیان)^۴، دو ورق درهم به روستایی که نام یونانی آن ایسوکاتو^۵ است و نام عربی آن معلوم نیست، دو دینار و ربع قیراط روستای موش دل (موجین تال)^۶ و تیلت الکبری (تولتیس مگالا)^۷ چهار دینار تعلق دارد. از مبلغ مربوط به روستای هشتم، سمسطا^۸ فقط عدد هشت بر جا مانده است.

همراه نام عربی هر روستا، معادل یونانی آن هم آمده است. بنا براین شاید روستاهایی مثل فقرا، ایسوکاتو، اسپانیا، موجین تال، تولتیس و سغطا، در دوران پیش از اسلام دراکسی رینچی^۹ و هراکلیو پولیت^{۱۰} بوده اند^{۱۱}. قبل از نام یونانی هر روستا علامت ضربدر (x) آمده^{۱۲} و بالای سمت راست روستای اذموشینف یک ضربدر اضافه دارد.

پیشینه‌ی نگارش این سند به دو قرن نخست هجری می رسد. الف، عمود و نسبت به سایر حروف بلندتر است.

گاهی پایین آن، زائده‌ای به راست دارد. زائده الف آخر، زیر خط کرسی می رسد. اریب بالای حرف «د» با افق زاویه حاده تشکیل می دهد. حرف «ذ» در کلمه اذموشینف (سطر ۵) نقطه دارد. حرف «س» دندانه دار و «ص» کشیده است - دم «ق» مفرد پیش از امتداد به سمت چپ زائده‌ای به زیر

1. Safaniyyah (in Greek, Spania).

2. Faqra (Fakra).

3. Idhmushinaf (Myrmynaux).

4. Amyan (Ammonian).

۵. Isiou kato. ورق درهم، مس عیار بالاست. درهم هایی که از نقره خالص ساخته می شوند، نقره نام دارند. Ashtor 1969, 121-3, 240, 276, 283, 312

6. Mush - Dal (Mouchintale).

7. Thilth al - Kubra.

8. Sumusta (Sephtha).

9. Oxyrhynchite.

10. Heracleopolite.

11. Khan 1992, 53-6.

12. Cf. Cambridge, University Library, Michaelides. Papyri, C171, C422.

دارد. «ک» نعلی شکل و کشیده است و گاهی زائده عمودی کوتاهی دارد. گاه محل اتصال حروف، قدری کشیده نوشته می شود.

پشت: خالی^۱

۱. این یادداشت نیز فاقد تاریخ نگارش و به جز یک مورد بدون نقطه است و انتساب آن به قرن دوم مینای محکمی ندارد. استحکام و استقلال حروف به خصوص در تفکیک کامل حرف دال و راه و نیز صورت بالغ شده ی حرف میم، زمان این نوشته را به حدود قرن پنجم هجری می کشاند. از عجایب این یادداشت تکرار نام دهات با حروف یونانی است و نیز میزان اندک وجوه خیراتی نشان می دهد که یا ساکنان دهات مورد وصف در این یادداشت ها بسیار اندک بوده اند و یا قدرت خرید دینار بیش از گمانه های متصور کنونی بوده است. متن و سیاهه هایی که رسم الخط و شیوه تنظیم سندی مشابه این فهرست دارند و در آینده نمونه هایی از آن را خواهیم دید، این تصور را در مترجم به وجود می آورد که همه ی آن ها به یک مرکز تجاری احتمالاً دولتی واحد تعلق دارند که ارقام یونانی به کار می برده اند.

اسم الله العظيم
 في كل وقت
 في كل مكان
 في كل حال
 في كل امر
 في كل شئ
 في كل وقت
 في كل مكان
 في كل حال
 في كل امر
 في كل شئ
 في كل وقت
 في كل مكان
 في كل حال
 في كل امر
 في كل شئ

۳. دو سیاهه قرن دوم هجری

۱۹×۵/۱۲ سانتی متر. ده سطر رو و ده سطر پشت. نوشته های پشت برگه به صورت سکه ای بر نوشته های روی برگه عمود است. بالای متن رو، و پایین متن پشت و برخی کلمات از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 218

رو: در شرح نخست، اعداد را به حروف و قیمت ها را بر حسب دینار و قیراط نوشته اند. سکه مسی را فلس و جمع آن را فلوس می گویند.

ابتدای انحنای «د»، زائده ای رو به بالا دارد و «ص» در راستای افق کشیده شده، این دو قاعده، مشخصه ی نگارش در دو قرن نخست هجری است. الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است.

پشت: سیاهه ی دوم، ریز حساب سود پول های افراد مختلف است. (صار له کذا و کذا) مبالغ بر حسب دینار، قیراط و فلس ثبت شده است.

زائده ی قوس بالای حروف «د» و «ذ» در بعضی کلمات، به نرمی به بالا تمایل دارد. الف در کلمه ی دنانیر (سطر ۳ و ۴)، الف محذوفه است.^۱

۱. این یادداشت نیز فاقد تاریخ نگارش و نقطه گذاری است و کاملاً معلوم است که از پشت و روی پاپیروس در زمان واحدی استفاده نشده و به قلم شخص واحدی نیست. متأسفانه متن ترجمه انگلیسی ندارد و با بررسی اسلوب نگارش، تعلق آن به قرن چهارم هجری به بعد محتمل تر است. حلقه ی حروف غالباً بسته است. س و ش دندان و الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حرف کاف سرکش ندارد. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. کاتب تسلط کافی به رسم الخط عربی نداشته است.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۲۰۰

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۲۰۱

۴. بیجک باربری قرن دوم هجری

۲۸×۲۲ سانتی متر. شش سطر رو.

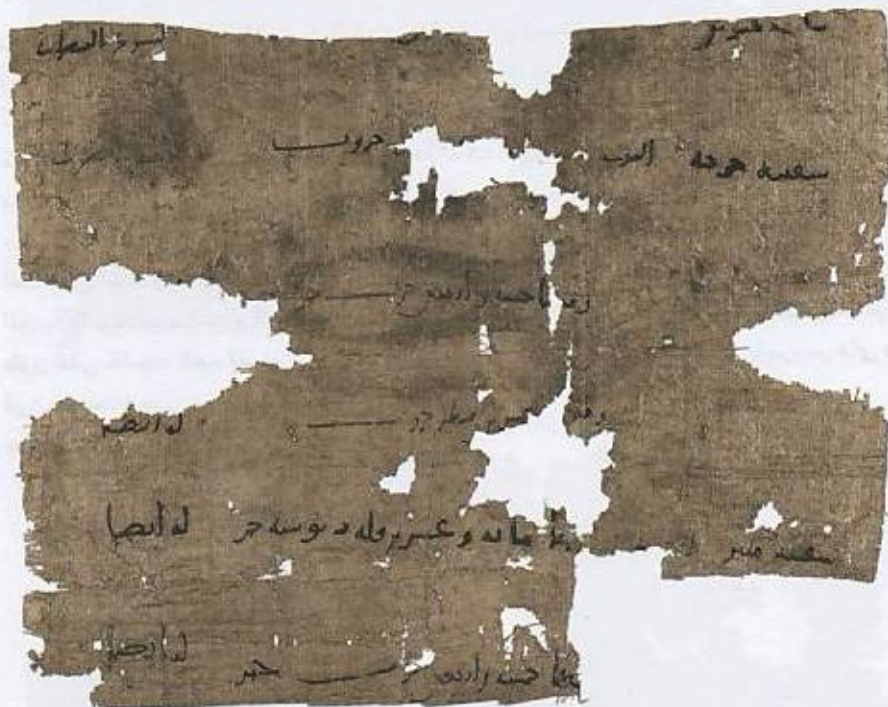
شماره 81 PPS.

Khan 1992. no 7

رو: در این بیجک باربری، نام سه کشتی متعلق به متیو (سطر اول)، جورج (سطر دوم) و مینو (سطر پنجم) و صورت کالاهای بارگیری شده و نام صاحبان آن کالاها ذکر شده است. لیست کالاهای کشتی اول، آسیب دیده و قابل خواندن نیست ولی در انتهای سطر، نام یسوع مسیحی که می بایست بارها را تحویل بگیرد باقی مانده است. جورج، ده بار چوب و میوه خرنوب هر یک به وزن بیست قنطار و چهل و پنج خمره شراب حمل کرده. خمره های شراب، متعلق به موسی مسیحی است که در کشتی سوم هم چهل و پنج خمره شراب دیگر به نام وی ثبت شده است. الف عمود است و انتهای الف مفرد انحراف ملایمی به چپ دارد. دنباله ی حرف «ی» آخر موازی افق به عقب کشیده شده و گاه با حرف بعد فاصله دارد. حرف «ض» در کلمه ایضاً سطر ششم به طور افقی کشیده شده است. این دو شیوه ی نگارش، خصیصه ی رسم الخط پاپیروس های دو قرن نخست هجری محسوب می شود.

پشت: خالی

۱. در این یادداشت نیز تاریخ و یا نقطه دیده نمی شود و به نظر می رسد که کاتب آن یک نفر نبوده و از یک قلم استفاده نشده باشد. احتمالاً این یادداشت مربوط به بایگانی دفتری در بندری است که حرکت و بار کشتی ها را فهرست می کرده است که در این صورت فقدان تاریخ در آن غیرطبیعی است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. مترجم تصور می کند. داد و ستد شراب در بندری از کشوری عرب زبان در سده های آغازین هجری، برای محقق مسائل اجتماعی باستان پیام های آموزنده ای دارد.

۲. رو.

۵. دو سیاهه

۱۳۵ هجری

۱۲×۲۰ سانتی متر. چهار سطر رو و هشت سطر پشت. سمت چپ متن رو و سمت راست متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 131

رو: در شرح نخست، به فسطاط (سطر دوم) و علوفه (سطر سوم) اشاره شده است. الف آخر زائده‌ای زیر خط کرسی دارد. کاف وسط، نعلی شکل و زائده‌ی ابتدای حرف «ع» اول به راست کشیده شده. این شیوه نگارش در دو قرن نخست هجری است.

پشت: دست خط متن پشت و رو، مشابه است و به پرداخت بابت محصولات کشاورزی از جمله قرط، شعیر و دواب می پردازد.

نرخ‌ها با ارقام یونانی نوشته شده و در سطر پنجم، عبارت سكة القصر آمده است.

متن با بسم الله آغاز شده: «بسم الله الرحمن الرحيم». صورت حساب آن چه از سهم محصول قرط، طی ده ماه پرداخت شده است. به تاریخ سیزدهم شوال سال صد و سی و پنج هجری «تاریخ مذکور، مصادف است با ۲۲ آوریل ۷۵۳ میلادی».

۱. این یادداشت که تاریخ ۱۲۵ هجری را بر خود دارد، روشن‌ترین ملاک برای شناخت نوع خط عرب در قرن دوم هجری است. به خصوص طرز نگارش بر قسمت روی برگه بسیار ابتدایی و کاملاً نزدیک به خطوط پیش از اسلام عرب است. صورت ظاهر حروف هنوز تا مرحله‌ی استقلال و استحکام فاصله‌ی بسیار دارد.

سنة ۱۸۰۰
 الفيلادلفيا
 ...
 ...
 ...

۵. رو.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۵. پشت.

۶. سیاهه مخارج

شمال سوریه یا بین النهرین؛ حدود سال ۲۴۰ هجری

۱۸×۲۵ سانتی متر. هشت سطر رو. متن پشت در دو ستون چهارده و شانزده سطر تنظیم شده، بالا و پایین برگه از بین رفته است.

شماره 120. PPS.

Khan 1992. no6

جزئیات متن، شاهد آن است که در جامعه‌ای مسیحی در شمال سوریه یا بین النهرین و نه در مصر، تنظیم شده است. در متن پشت به محلی به نام ملط^۱ اشاره شده که شاید شهر ملطیه^۲ در جنوب شرقی ترکیه امروزی باشد. برخی اسامی ریشه سریانی دارد. مثلاً اصطلاح سبوع السلحه (پشت برگه، ستون راست، سطر هفت) صورت عربی اصطلاح سریانی شوع داشلیحه و اشاره به هفت هفته پس از عید نزول روح القدس بر عیسی (ع) است.^۳

نام قوقا (پشت، ستون راست، سطر اول) ریشه سریانی دارد و از کلمه ی سریانی «قوقا» به معنی «سفالگر» و شاید کلمه شبر یشوع (پشت، ستون راست، سطر ۹ و ستون چپ سطر ۱۱) ترکیبی از کلمات سریانی شورا به معنی «پسر» و یشوع، صورت سریانی نام عیسی باشد که مترادف رایج عربی آن، یسوع بوده است (ر. ک. شماره ۴، بالا). کلمه ی شهار (پشت، ستون چپ، سطر ۹) همان شهارای سریانی به معنی «کشیشی که دعای شب می خواند» است.

کمان می رود بیش تر این اسامی سریانی میان نسطوریان مسیحی بخش شرقی فرتیل کرس سنت^۴ و نه ژاکویان غرب، مصطلح بوده است. کلمه ی شوع، نسطوری است. اهالی غرب سوریه کلمه شبوع را به کار می بردند. اصطلاح «شوع داشلیحه» نیز نسطوری و کلمه شهارا به معنایی که این جا آمده، نوعی نام گذاری کلیسایی نسطوری است. به علاوه، صورت عربی یشوع سریانی نیز از متون نسطوری گرفته شده است.

از آن که صورت هزینه هایی که در متن آمده از جمله مبالغی که مربوط به متن روی برگه است، بر حسب درهم نقره و نه درهم طلا محاسبه شده، این سند در حوالی عراق یا شمال سوریه تنظیم شده است. در قرن سوم هجری برخی سرزمین های اسلامی که پیش تر در قلمرو ساسانیان بوده، از سکه های نقره استفاده می کردند.^۵

کاربرد کلمه صغ (پشت، ستون چپ، سطر ۸) که احتمالاً یکی از معانی عربی کلاسیک آن «مجاز» است، شاهد دیگری بر ادعاست. به تر بود در این جمله از کلمه «صار» که کاربرد آن در متون سایر اسناد رایج است استفاده می شد. با توجه به این متن شاید صغ نوع عامیانه و گویش محلی

1. mlit. 2. Malatay.

۳. Shavo، شوع به معنی هفت هفته و شلیحه به معنی خواری است.

4. Fertile Cres - Cent.

۵. برای آشنایی با برخی بررسی های نو، ر. ک. ناصر پورپیرار. دوازده قرن سکوت (ساسانیان). (مترجم)

کلمه کلاسیک «صار» باشد. زیرا تلفظ «غ» به جای «ر» در برخی مناطق عربی بین النهرین شایع بوده و بر اساس متون عربی - یهودی این نوع تلفظ در قرون وسطی رایج بوده است. برخی عرب‌های بین النهرین، حرف «ص» را مانند «س» تلفظ می‌کردند.

در رسم الخط این سند، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، در بیش‌تر موارد «د» شبیه «ر» و «د» آخر شبیه «ن» آخر نوشته شده، «س» و «ش» غالباً دندان‌دار و گاهی بی‌دندان و دسته «ط» اریب مایل به راست است. کاف اول، نعلی شکل و کاف وسط، اریب و مایل به چپ است. بالای «ی» آخر و «ی» مفرد، زائده مایل به راست دارد و در انتها قدری به چپ خمیده و شبیه «ر» است. گاه، برخی حروف، نقطه‌گذاری شده است.

رو: فهرستی از چهار دوره پرداخت است که بر اساس تاریخ وصول و با فاصله از هم جدا شده. مدخل‌های اول و آخر تقریباً از بین رفته و فرسوده است.

«... [از] ورق، ۱ درهم و ۸۵۰ مثقال طلا...»

و از آن، مبلغ ۸۴۸ و یک سوم درهم در تاریخ سه شنبه ۲۸ ربیع‌الاول پرداخت شد.

و از آن، مبلغ ۶۵۶۰ درهم روز شنبه ۲۶ ربیع‌الآخر پرداخت شد.

[و از آن] مبلغ ... در آخرین روز ...

در سالی که ۲۸ ربیع‌الاول، روز سه شنبه باشد، ۲۶ ربیع‌الآخر هم می‌بایست روز سه شنبه باشد. پس یا کاتب اشتباه کرده یا منظور او از ۲۸ ربیع‌الاول و ۲۶ ربیع‌الآخر دو سال متفاوت بوده است.

پشت: این متن نیز فهرست دیگری از صورت حساب و صورت پرداخت پول بر حسب درهم است. تاریخ متن، سال ۲۳۸ هجری ثبت شده است. متن ستون سمت راست از این قرار است.

«۶ درهم به این قوقا بابت اجاره نانوائی.

۱ درهم برای طلیسان ماه ذی‌الحجه^۱

۵ و یک چهارم درهم بابت فانوس‌های عید پاک

نیم درهم برای تعبیه درب کلیسا

۲ درهم بابت کلیسای شرغون

۳ درهم بابت دستمزد ماه ذی‌الحجه اسحاق دربان.

۱۰ درهم بابت حق‌الاجاره‌ی سبر یشوع که به تناوب به وی پرداخت شد.

... درهم بابت دستمزد نگهبانان که بر تناوب ...

... بابت ...

ستون چپ:

۶ درهم ...

۱ درهم بابت طلیسان ماه شوال

۱ درهم بابت مزد دو ماه نگهبان.

۱. طلیسان، لباس رسمی نماز کشیشان است و نیز Graf 1954, 71.

- ۱ درهم بابت چراغ‌های بزرگ
 ۵ / ۱ درهم بابت تعمیر و راه‌اندازی چرخ آبی اسقف
 ۲۵ درهم پیش‌کشی بابت هفت هفته‌ی حواریون و مزد کشیش که کل آن صدقه است.
 ... بابت اجاره‌ی سال ۲۳۸ به زکریای شهار ... محاسبه ...
 ۱۲ درهم بابت اجاره‌ی صومعه‌ی ملط (؟) که به تناوب به سبر یشوع پرداخت شد.
 ۱ درهم بابت طیل [سان] ماه محرم
 ۲ ... اجاره ...^۱

۱. این یادداشت بسیار مهم که تاریخ اواسط قرن سوم هجری را دارد، در مقایسه با یادداشت ۵، نشان می‌دهد که در طول یک قرن، تفاوت آشکاری در نگارش خط عرب پدید نیامده است. یادداشت که خصوصیت آشکارا مسیحی دارد، برای دریافت جزئیاتی در امر اقتصادی قرن سوم هجری، احتمالاً در مصر، بسیار یاری دهنده است، به خصوص زمانی که مزد دو ماه نگهبان کلیسا را یک درهم، که پول ناچیزی است و صدقه یک هفته بابت مزد کشیش را ۲۵ درهم می‌خوانیم.

Fragment of papyrus with handwritten text in Arabic script. The text is partially obscured by damage and includes phrases such as:

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۶. رو.

Fragment of papyrus with handwritten text in Arabic script, likely the reverse side of the previous fragment. The text is partially obscured by damage and includes phrases such as:

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۶. پشت.

۷. برآورد مالیات قرن سوم هجری

۱۲×۲۳ سانتی متر. هشت سطر رو و نه سطر پشت. بالای متن رو و چپ و احتمالاً پایین متن پشت از بین رفته و درهم ریختگی دارد.

شماره 95 PPS.

رو: متن اول، شرح و محاسبه جمع آوری خراج است. پیش از هر مدخل، علامت ضربدر آمده و سپس نام زارع، نوع بذر، موقعیت زمین زراعی، اندازه‌ها بر حسب فدان و مالیات بر اراضی بر حسب دینار ثبت شده است. مبالغ به حروف و ارقام یونانی ذکر شده و محصولات، قرآط (سطر ۱، ۲ و ۶) و قمح (سطر ۸) است. فعل یزرع که در هر مدخل آمده، بر زمان آینده دلالت دارد. در یکی از مدخل‌ها، آمده که «زارع می‌تواند هر چه میل دارد کشت کند». (یزرع ما احب، سطر ۴) شاید این سیاهه، نمونه‌ای از «قانون» باشد که «دلیل» در ماه سپتامبر هر سال تنظیم می‌کرده است.^۱ در قانون، مساحت تقریبی زمین بر حسب فدان و نوع بذری که می‌بایست در سال زراعی جاری زیر کشت رود، ثبت و معین می‌شد.

الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و تنها وقتی نام اشخاص ذکر می‌شود، زائده‌ی الف، زیر خط کرسی می‌رسد.

پشت: این بخش ادامه‌ی متن روی برگه است. در دو مدخل (سطر ۱ و ۳) می‌گوید:

«زارع، هر بذری که میل دارد کشت کند». (یزرع ما احب) در سه مدخل (سطور ۵، ۷ و ۹) گندم به عنوان بذر زیر کشت معرفی و ذکر شده است.

الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و «د» تقریباً عمودی است. پس از تنظیم سند، شخصی با قلمی ضخیم‌تر بین سطور و در جهت مخالف متن، مطلب دیگری نوشته است.^۲

۱. ر. ک به شماره‌ی ۱.

۲. در این یادداشت نیز از نظر تغییرات کیفی نگارش عربی، نکته قابل‌ذکری نیامده و از مجموع ظواهر سند چنین مستفاد می‌شود، که عجلانه نوشته‌اند.

۷-رو.

۷-پشت.

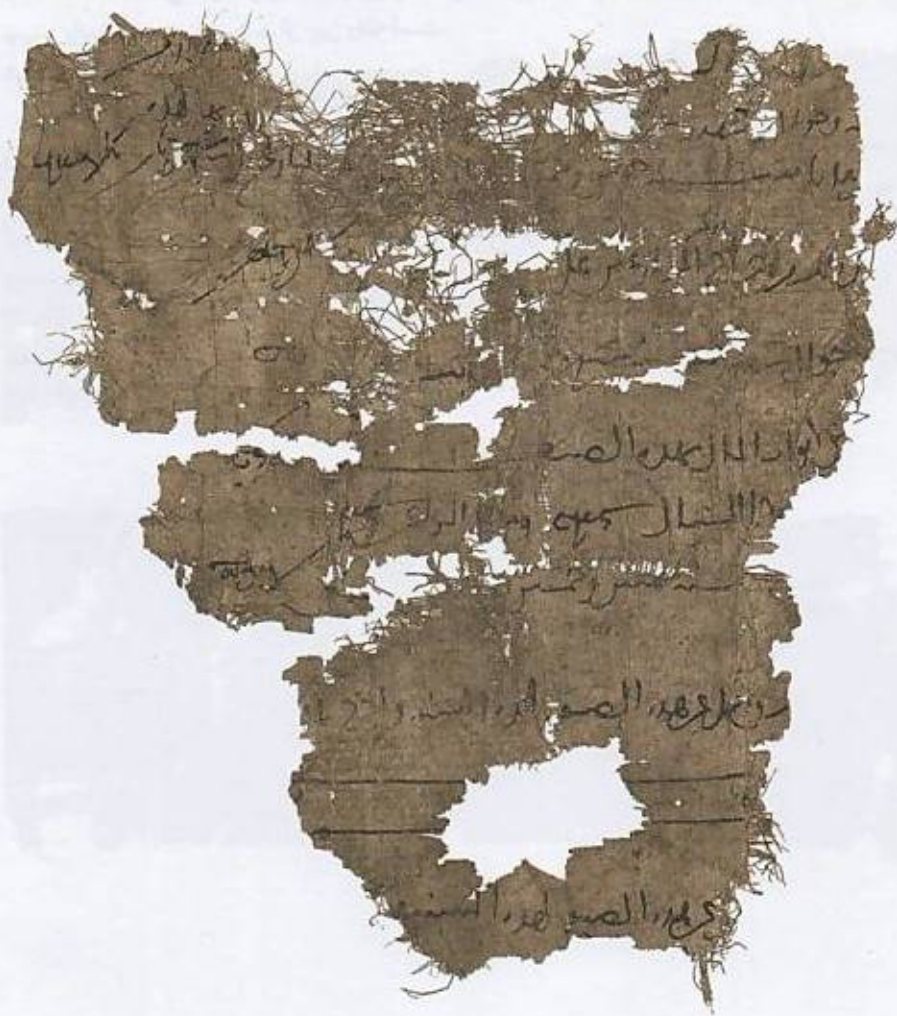
۸. یک سیاهه و یک نامه حدود ۲۵۵ هجری

۵ / ۲۱ × ۲۴ سانتی متر. دوازده سطر رو و شش سطر پشت. چهار سوی متن رو و بالا و پایین چپ و پایین راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS: 96

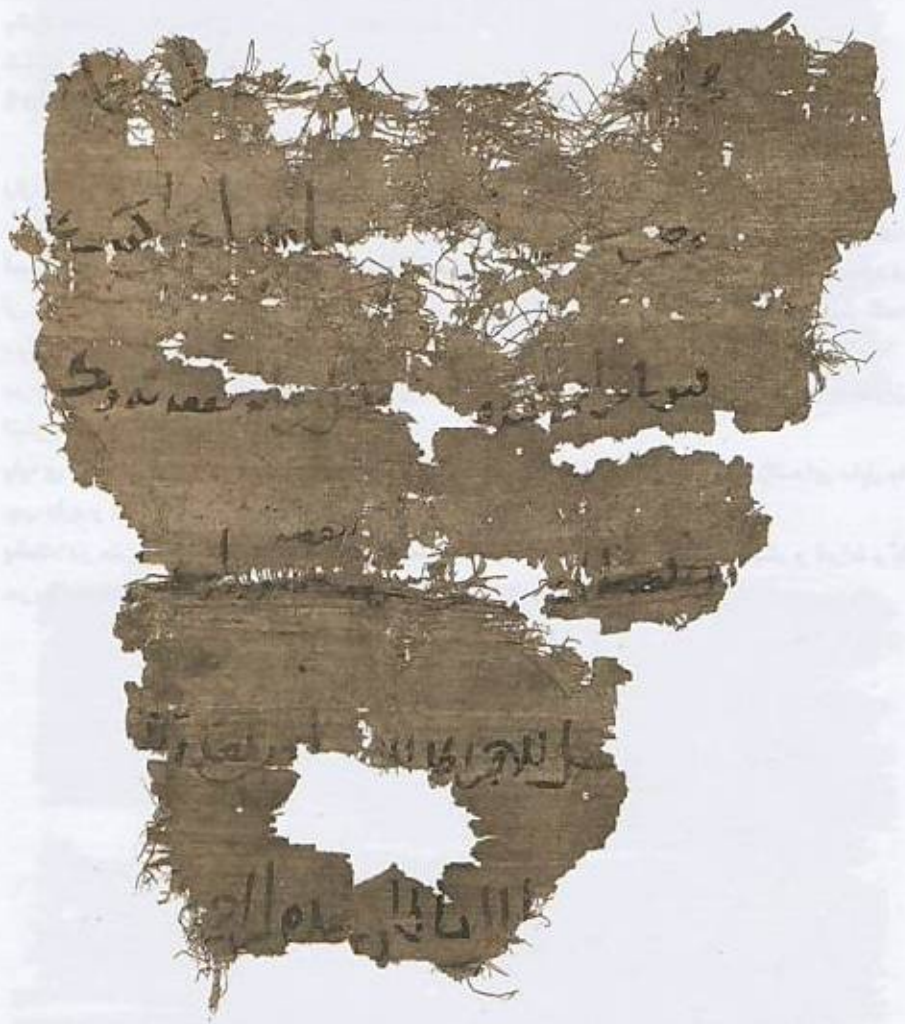
رو: در این متن مقادیر با ارقام یونانی، یک زمین تحت مالکیت و نحوه پرداخت مالیات ثبت شده و در سطر چهارم، به کشتکاران (المزارعین) و در سطر ششم به نوع مالیات (ابواب المال بهذه الضیعه) اشاره شده است. در سطر هشتم، سال پنجاه و پنج که احتمالاً منظور سال ۲۵۵ هجری بوده، ذکر شده است.

الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. گاه «د» تقریباً عمودی و گاهی «س» بی‌دندانه است. پشت: متن این روی پاپیروس، باقی مانده‌ی یک نامه است و الف آخر، زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد.^۱

۱. اگر متن رو و پشت این یادداشت را مقایسه کنیم با تغییراتی ناچیز در نحوه نگارش رو به رو می‌شویم که می‌تواند حاصل سطح فرهنگی و نوع دست خط دو نگارنده‌ی مختلف باشد. آن چه مسلم است این دست خط و این نوع گردش قلم در دست کاتب نمی‌تواند نمود دانش ذاتی او نسبت به خط و زبان مادری باشد. کاتب چندان در کتابت آن به مهارت و موفقیت نرسیده است.

۸. رو.

۸. پشت.

۹. دو سیاهه قرن سوم هجری

۲/ ۱۴۱ × ۸/ ۱ سانتی متر. ۷ سطر رو و ۶ سطر پشت. بالا، پایین و چپ برگه از بین رفته و متن پشت به صورت سکه‌ای بر متن رو عمود است.

شماره PPS.93

Khan 1992, no 5

رو: سیاهه اول، شرح اجاره‌ی برخی املاک شهری از جمله «خانه‌ی متروکه»، «خانه‌ی مکی»، «خانه‌ی خرابه»، «خانه‌ی رفوگر و کفش دوز»، «مغازه‌های نخ‌ریسی» و «خانه‌ی السمنودی» است. هر مدخل با عبارت مبلغ کرایه (مبلغ الکرى) آغاز شده و پس از آن، نام ملک و مبلغ اجاره‌ی آن با حروف ذکر شده و در پایان عبارت «قبضت من ذلک» به معنای «دریافت کردم» و یک کلمه دیگر آمده است.

در مصر قرون وسطی، خانه‌های متروکه و مخروبه را برای بازسازی یا بدون بازسازی به عنوان انبار اجاره یا خرید و فروش می‌کردند.^۱

پایه‌ی الف، قدری به چپ انحنا دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. «ک» اول، زائده‌ای مایل به چپ دارد و «ک» میانی نعلی شکل است.

پشت: در متن دوم به شهرهای جیزه^۲ و فسطاط اشاره شده، مقادیر بر حسب دینار و قیراط و با حروف نوشته شده است.^۳

1. Goitein 1967-83, IV, pp. 21-4.

2. Gizah.

۳. در این یادداشت نیز هیچ نکته‌ای که ایجاد تغییر در نگارش خط عرب را یادآوری کند، دیده نمی‌شود با کمال تأسف خواندن مبلغ کرایه‌ها با یقین کامل ممکن نشد. این سیاهه‌ها نیز مربوط به همان مرکز تجاری واحدی است که تصور می‌کنیم نمونه‌های دیگری از اسناد صادر شده از آن را در دست داریم.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۹- رو.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۹- پشت.

۱۰. سیاهه قرن سوم هجری

۱۸/۵ × ۲۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱۰ سطر پشت.

شماره 107 PPS.

Khan 1992, no 3

این سیاهه مربوط به اجاره بهای زمین‌های زراعی است^۱. در چند ستون تنظیم شده و مقادیر با اعداد یونانی ذکر شده است. بر اساس سایر سیاهه‌ها و اجاره‌نامه‌های زمین‌های زراعی، تا دو دهه‌ی آخر قرن دوم هجری، کرایه‌ی هر فدان زمین زراعی ۱ دینار است^۲. این موضوع، محدوده زمانی را برای ما مشخص می‌کند زیرا در اکثر موارد کرایه هر فدان، بیش از یک دینار ذکر شده است.

در ستون اول، پس از حرف اضافه‌ی «مِن» مبلغ کرایه‌ی هر فدان زمین زراعی با ارقام یونانی ذکر شده و در ستون دوم، نوع محصول یعنی قمح (گندم)، مقاطی، قرط، کتان و شعیر (جو) و در ستون سوم، نوع زمین زراعی یعنی برش، باقی، باروبیه و بوقماهه مشخص شده است. مخدومی می‌گوید:

برش، زمینی است که سال پیش در آن مقاطی، کنجد و پنبه کاشته‌اند و به‌ترین نوع زمین است و محصول و کرایه آن، بالاترین نرخ را دارد. پس از آن باقی است که سال پیش در آن پنبه و بنشن کاشته‌اند. کیفیت محصولی که از این زمین برداشت می‌شود، پس از برش، مرغوب‌ترین محصول است. به‌تر است در این زمین گندم و کتان بکارند...

باروبیه زمینی است که سال پیش گندم و جو در آن کشت شده. اگر در باروبیه، دو سال متوالی گندم یا جو یا گندم پس از جو و یا جو پس از گندم کشت شود، کیفیت و قیمت محصول آن، پایین‌تر از کیفیت و قیمت محصولات باقی خواهد بود. خوب است در چنین زمینی، قرط و سبزیجات و مقاطی بکارند تا سال بعد شرایط باقی را کسب کند.

بوقماهه، زمینی است که سال پیش، از آن کتان برداشت کرده‌اند. اگر در این زمین گندم کشت شود، محصول نامرغوب و دانه‌های آن سیاه خواهد بود. کشت [گندم] بلافاصله بعد از [کتان]، جز در موارد ناگزیر، نهی شده است^۳.

در این سیاهه، نوع محصول و زمین زراعی مناسب آن مشخص شده است:

کتان دباق (رو: سطر ۵، ۶، ۸، ۱۱؛ پشت: ۲، ۵، ۶، ۸) و یا در برش (پشت، ۴)؛ گندم در باقی (رو ۱، پشت ۶)؛ شعیر در باقی (رو، ۸) قرط در باروبیه (رو، ۷، ۱۰؛ پشت ۹) در برخی

۱. مبلغ اجاره‌ی زمین‌های اجاره شده با خراج دولتی (مالیات بر اراضی) برابر بود.

Van Berchem 1886, pp. 30-ff; Becker 1904; pp. 301 ff; Becker 1914, pp. 85 ff.

2. Grohmann 1934, 11, pp. 32-3.

۳. al-Makhzumi, p. 1. ضمناً راهی برای اثبات درستی این نظریه‌های کشت کارانه‌ی مخدومی، همانند اثبات شخص او، وجود ندارد.

موارد، دو نوع بذر ترکیب می‌شود: گندم و کتان (پشت، ۶) جو و کتان (رو، ۸). در سطر ۹ متن رو و سطر ۲ متن پشت به ترکیب کتان و مقاطی اشاره شده است. در این صورت بذر هر دو محصول در همان سال ولی کتان در فصل زمستان و مقاطی در فصل تابستان کشت می‌شود. در این مورد نوع زمین مشخص نشده زیرا اگر محصول پیشین، مقاطی بوده باشد نوع زمین، برش خواهد بود.

در سطر اول متن پشت، گفته شده که گندم در بوقماهه ولی در سطر چهارم متن رو گفته شده که گندم در باروبیه کشت می‌شود. با این که این روش توصیه نمی‌شود، مخذومی می‌گوید در جنوب مصر، بسته به درجه‌ی رسوب خاک، گاهی گندم پس از گندم (باروبیه) یا پس از کتان (بوقماهه) کشت می‌شود.^۱

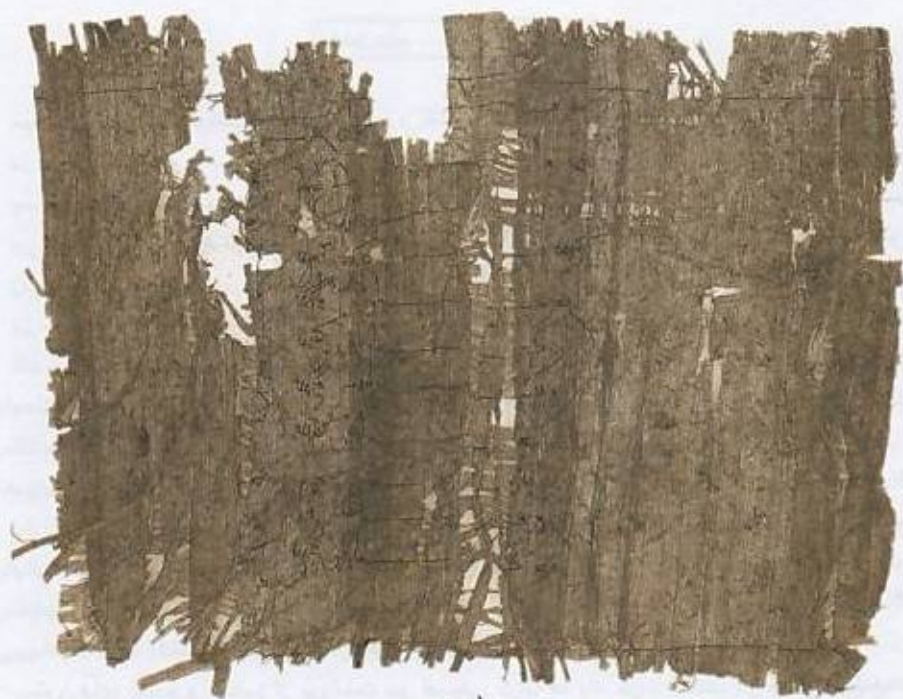
در مقایسه میان نرخ کرایه‌ها، نرخ باق بالاتر - حدود ۱ یا ۲ درهم برای هر فدان (رو، ۱۵، ۶؛ پشت ۲، ۵، ۸) - از گندمی است که در آن زمین کاشته می‌شود (۱ دینار و یک سوم دینار؛ رو؛ پشت ۶). شاید مبلغ ۲ دینار برای هر فدان زمین کتان که در سطر ۹ متن رو ذکر شده به دلیل کیفیت بالاتر زمین برش باشد. البته قیمت گندمی که از بوقماهه (پشت، ۱) و باروبیه (رو، ۴) برداشت شده با قیمت گندمی که در باق به عمل آمده یعنی ۱ و یک ششم دینار برابر است.

ستون‌های پنجم و ششم از پرداخت دو قسطی کرایه‌ها یاد کرده است. در برخی سیاهه‌ها دوره‌های پرداخت بیش‌تر مثلاً اقساط ۳، ۶ و ۷ مرحله‌ای نیز ذکر شده ولی منابع مستند دیگر، پرداخت خراج را در دو، سه یا هشت قسط نیز مجاز دانسته‌اند. بنابراین پاپیروس یونانی دوره‌ی اسلامی، رعایا می‌بایست دو بار در سال خراج می‌پرداختند که می‌توانستند خراج هر دوره را در قسط‌های متناوب پرداخت کنند.

الف، عمودی و ارتفاع آن نسبت به سایر حروف بلندتر است. الف آخر، زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول نعلی شکل و «ن» آخر در آغاز هر مدخل به طور اریب و با نقطه نوشته می‌شود. مثل کلمه‌ی من در ابتدای هر مدخل. «ی» مفرد به راست مایل است. محل اتصال دو حرف کشیده است. گاهی دو کلمه مثل قمع باق در سطر ۶ (ح آخر) و قرط باروبیه در سطر ۹ متن پشت با یک هم بند به هم می‌چسبند.^۲

1. al- Makhzumi, p. 2.

۲. یادداشت فاقد تغییرات نگارشی قابل ذکر است، ولی اطلاعات اقتصادی آن قابل توجه است. بدین ترتیب به طور تقریب می‌توان گفت که اجاره بهای هر فدان زمین، با یک سال دستمزد درباری برابر بوده است.

۱۰-رو.

۱۰-پشت.

۱۱. یک سیاهه و یک نامه قرن سوم هجری

۱۶×۱۵ سانتی متر. ۵ سطر رو و ۷ سطر پشت. سمت چپ متن رو و سمت راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 100

رو: این سیاهه مربوط به ابواب و جوالی دو ناحیه حکومتی است. یکی به نام اخمن و نام منطقه‌ی دیگر از بین رفته است.

حروف نامه، بلند و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است. (سطر سوم)
پشت: در سطر نخست نامه به فسطاط اشاره شده است. نگارنده‌ی نامه، همه جا الف را کشیده نوشته و انتهای آن را قدری پایین تر از خط کرسی برده، «س» و «ش» را بی دندان نوشته و گاه حروف را نقطه گذاری کرده و دو نقطه کنار هم قرار گرفته اند.^۱

۱. در قسمت پشت این یادداشت نظم نگارش بیش تری دیده می شود، ردیف خطوط بیش تر رعایت شده و استقلال حروف کامل تر است، که در مجموع نوعی ابراز سلیقه ارزیابی می شود و کتاب آن را جدای از نویسنده‌ی روی متن معرفی می کند.

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment. The text is written in a cursive script and is mostly illegible due to the fragment's condition. Some faint words are visible, including "بسم الله الرحمن الرحيم" at the top.

۱۱. ۱۱

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment. The text is written in a cursive script and is mostly illegible due to the fragment's condition. Some faint words are visible, including "بسم الله الرحمن الرحيم" at the top.

۱۱. پشت

۱۲. دو سیاهه قرن سوم هجری

۵×۷/۵×۲۲ سانتی متر، ۲۴ سطر رو و ۱۵ سطر پشت

شماره PPS. 98

رو: متن نخست حاوی اسامی عربی و به دنبال آن، ارقام یونانی است. گاه الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد.

پشت: چهار سطر نخست این بخش، که ادامه‌ی مطلب متن روی برگه است نیز حاوی اسامی اشخاص و مبالغی با ارقام یونانی است. گاه الف آخر، زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد.

نگارنده برای نگارش سیاهه‌ی دوم، پاپیروس را در محور افقی، برگردانده و نوشته‌ها بر سطور متن نخست، عمود نیست. این سیاهه یازده سطر دارد و مبالغی با حروف نوشته شده است. حروف متن، درشت‌تر نوشته شده و الف آخر، زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد. در سطر ششم عبارت بسم الله دیده می‌شود و به نظر می‌رسد سطور هفت تا یازده سیاه مشق باشد^۱.

۱. به طور قطع، به جز چند سطر پایین پشت، نگارنده‌ی رو و پشت این یادداشت دو شخص مختلف اند، اما نکته‌ی مهم این است که در قسمت بالای پشت، برخی حروف مانند ت، ن، ف و خ دارای نقطه اند، مطلبی که از نظر زمان میان نگارش دو متن فاصله می‌اندازد، ولی در مینا هنوز تغییر ساختاری در نحوه‌ی نگارش دیده نمی‌شود.

This fragment of papyrus contains several lines of handwritten text in a cursive script, likely from an ancient manuscript. The text is very faint and difficult to decipher due to the age and wear of the material. Some words are barely visible, but they appear to be arranged in a regular, horizontal fashion.

۱۲. رو.

This fragment of papyrus shows more distinct handwritten text in a cursive script. The text is arranged in several lines. One of the most prominent words is 'بیت' (Bait), which is clearly visible in the middle section of the strip. Other words are less legible but appear to be part of a continuous text.

۱۲. پشت.

۱۳. دو سیاهه قرن سوم هجری

۱۷×۵/۲۲ سانتی متر. ۱۶ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. بخشی از متن رو و پایین راست و چپ متن سمت پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 141

رو: متن نخست، دو مدخل اصلی دارد که با خطی افقی از هم مجزا شده است. در هر بخش، میزان باقی مانده بدهی نعمان بن عویف و محصولاتش از قبیل قرط و شعیر ذکر شده، مقادیر بر حسب اردب^۱ و مبالغ بر حسب دینار و درهم و اعداد با حروف عربی ذکر شده است.
«د» شبیه «ر» است «س» و «ش» دنداندار.
پشت: در سیاهه ی دوم، مقادیر بر حسب اردب و ارقام به حروف نوشته شده.
حرکت قلم در حرف «د» تقریباً عمودی و صاف است^۲.

۱. اردب، جمع ارداب: پیمانه ای است معادل ۲۴ صاع (حدود ۲۸۸ کیلوگرم). (مترجم)
۲. بار دیگر خامی کامل بر نحوه نگارش این یادداشت حاکم است. حتی نحوه نگارش یکسان در نون و دال، یا تعلق نمونه به قرن سوم را بعید می کند و یا باید نتیجه گرفت که الگوی نگارش در این لث ها، تنها از میزان توانایی و آشنایی و نیز حسن سلیقه کاتب و یا برعکس آن حکایت و از طریق بررسی های فنی و دورانی نمی توان این دست نوشته را دسته بندی کرد.

Handwritten text on a heavily damaged, browned parchment fragment. The text is written in a cursive script, likely Arabic or Persian, and is arranged in several lines. The fragment is irregularly shaped with significant wear and tear, including a large hole on the left side.

۱۲. رو.

Handwritten text on a heavily damaged, browned parchment fragment, similar to the one above. The text is written in a cursive script, likely Arabic or Persian, and is arranged in several lines. The fragment is irregularly shaped with significant wear and tear, including a large hole on the right side.

۱۲. پشت.

۱۴. دو سیاهه قرن سوم هجری

۱۷×۱۰ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۴ سطر پشت. قسمت بالا و پایین متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 114

رو: سیاهه ی نخست، فهرست البسه ی مختلف از جمله جبه و کساء است. قیمت اقلام ذکر شده، مشتری کل مبلغ را پرداخته و اجناس تحویل داده شده است.
«د» کوتاه و صاف، «س» دنداندار و الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است. الف مقصوره در کلمه اوفی، به جای «ی» با شکل الف کامل نوشته شده است.
پشت: متن سیاهه ی دوم با رسم الخط سیاهه ی اول و اسامی و ارقام آن با حروف نوشته شده، چهار سطر متن به صورت جفتی نوشته شده و دور هر جفت خط کشیده شده است^۱.

۱. پذیرش همزمانی نگارش پشت و روی این یادداشت منطقی نیست، ولی در هر دو متن حرف ن و ی دارای نقطه است، که تعلق آن به قرن سوم را بعید می کند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. ی آخر دم برگشته دارد. دسته ی ط به راست مایل است. ن و ی وسط نقطه دارد. حلقه ی حروف بسته است.

... من ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۱۲. رو.

...
 ...
 ...
 ...
 ...

۱۲. پشت.

۱۵. سیاهه

قرن سوم هجری

۲۵×۲۳ سانتی متر. ۱۳ سطر رو. نیمه‌ی بالای متن در اثر فرسودگی پاپيروس از بین رفته است.

شماره PPS. 225

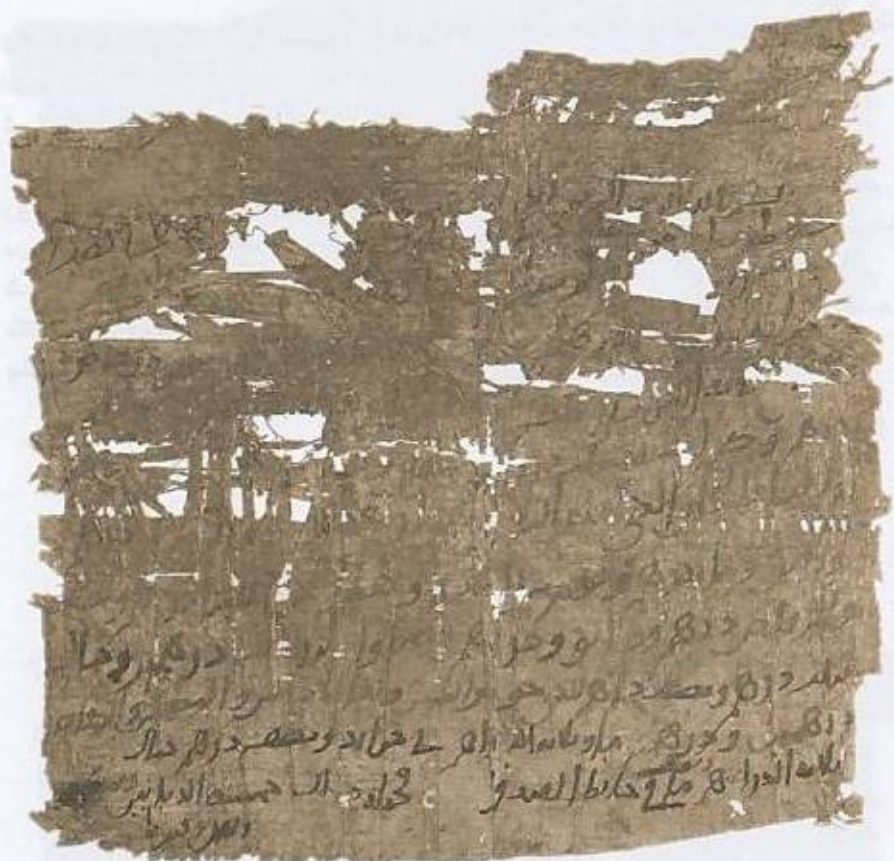
رو: سیاهه، فهرست مبالغ ساخت، اجرت و مصالح است.^۱ در سطور نهم و دهم کلمه‌ی رقااص و در سطر دهم کلمه‌ی «مطمّر» آمده است. مبالغ بر حسب درهم و جمع کل به دینار و قیراط نوشته شده است.

نگارش متن با دقت فراوان انجام شده، حلقه‌های حروف، باز و «د» از «ر» قابل تشخیص است.^۲

پشت: خالی

۱. Cf. Grohman (1969). دستمزد بناها در کتاب گرومن (۱۹۶۹) منتشر شده است.

۲. گذشته از تفکیک حروف مانند د و راه در این یادداشت، وجود نقطه‌ی قاف در کلمه «الصدق» و نقطه‌ی ن و ی در کلمه «الدنانیر» در سطر ماقبل آخر، فراهم شدن و نگارش آن را به پس از قرن سوم هجری ممکن می‌کند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. متن از دنبال بسم‌الله آغاز شده است.

۱۵. رو.

۱۶. یک سیاهه و یک نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۱۵ × ۲۲/ ۵ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. بالا و پایین سمت راست متن رو و بالا و پایین چپ متن پشت مخدوش و کثیف است.

شماره PPS. 127

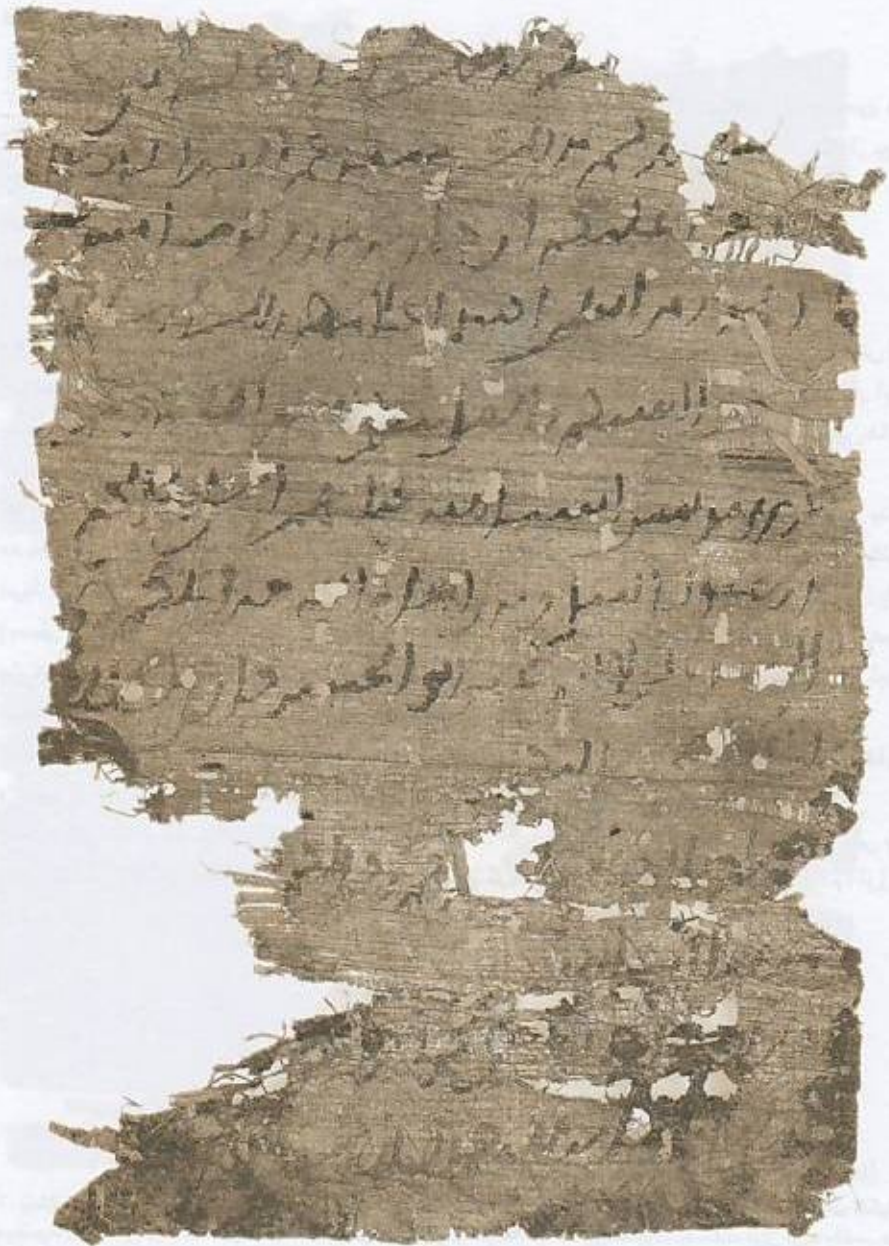
رو: سیاهه در هفت ردیف تنظیم شده و در انتهای چپ هر مدخل، علامت ضربدر آمده است. هر مدخل در راستای افق و با نام مستأجر هر قطعه زمین زراعی آغاز می شود. اسامی مستأجران شامل یعقوب لوع (سطر ۱، ۳، ۶) کیل مینامیو (۲، ۵، ۹) بلوطس العطار (۴ و ۷) است. پس از اسامی مستأجران نام اقلام زراعی آن‌ها مثل قمح (۱، ۲، ۳) فول (۷ و ۹) و نوع زمین، باقی (سطر ۲) و باروبیه (سطر ۷) ذکر شده. آن‌چه با ارقام یونانی نوشته شده، احتمالاً میزان مالیات مزارع است که پرداخت شده‌اند.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. کاف اول، نعلی شکل و مایل به چپ و بدون سرکش است. پشت: نگارنده‌ی نامه از ضمیر دوم شخص مخاطب سود برده، الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد و «د» و «ذ» تقریباً عمودی و صاف است.^۱

۱. گیاهی است از تیره‌ی زیتونیان. جزو خانواده‌ی یاسمین‌ها، گلی دارد شبیه به یاسمن و خیلی سفید. به آن الیاسمین الزنبقی نیز می‌گویند، (م).

۲. در این یادداشت نیز زمان و نوع نگارش و قلم به کار رفته برای پشت و روی سند یکسان نیست. در ارزیابی کتاب متن نامه نیامده است. نکته‌ی واضح در این یادداشت نیز، همانند اغلب مواد دیگر، یهودی بودن نام طرفین معاملات و خطاب‌هاست و اگر این مطلب را با استفاده از خط لاتین که در مورد اطلاعات اصلی سند به کار رفته، توأم کنیم، جای تأمل بسیار دارد. رسم الخط سیاهه شبیه همان استادی است که مترجم تصور می‌کند از یک مرکز تجاری واحد صادر شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در آن تحریری است و هیچ نشانی از بختگی و تسلط در آن دیده نمی‌شود.

Fragment of an ancient papyrus scroll with handwritten text in Arabic script. The text is arranged in approximately 12 horizontal lines, though many characters are obscured by damage and missing sections of the scroll. The ink is dark brown or black, and the papyrus fibers are clearly visible throughout the fragment.

۱۷. دو سیاهه قرن سوم هجری

۱۴×۲۳ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۶ سطر پشت که به صورت سکه‌ای، پشت برگه و عمود بر متن رو است. یک سطر در حاشیه‌ی راست نوشته شده و قسمت بالا، پایین و وسط برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 128

Khan 1992, no 4

رو: سیاهه‌ی نخست شرح ریز حساب مالیات بر اراضی است که زارع تنظیم کرده است. پیش از هر مدخل علامت ضربداری آمده. نام رعیت و ارباب اش، نوع محصول و شش رقم یونانی در این سیاهه ذکر شده که اکنون تقریباً از بین رفته است. گمان می‌رود ارقام یونانی مربوط به زمین‌های زراعی است که مقیاس اندازه‌گیری آن‌ها فدان بوده است.

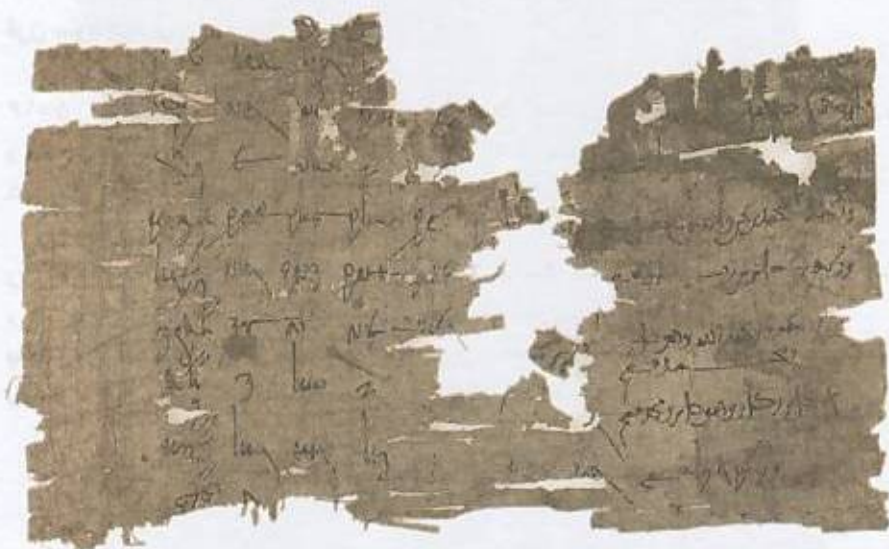
تقریباً هفت مدخل به طور نسبتاً کامل و از سطور اول و دهم فقط اعداد به جا مانده است. پنج مدخل (سطور ۲، ۴، ۵، ۶، ۷ و ۹) با ذکر زمین‌های آیش شده (بور) آغاز و با شرح جزئیاتی درباره‌ی کامل بن زیاد (سطر ۲) محمد بن یحیی و احمد بن اسماعیل (سطر ۴)، جابر بن زیاد (سطر ۵) عمر بن عبدالله (سطر ۶) و علی بن زکار (سطر ۸) ادامه یافته است. کامل بن زیاد، عمر بن عبدالله و علی بن زکار مستأجران جابر و محمدند^۱ و در سطور سوم و نهم سهم آن‌ها ثبت شده است (و له...) نوع محصول که انحصاراً گندم است پیش از ارقام آمده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» دندانه دار و ک اول نعلی شکل و «ی» آخر به طور افقی و پایین‌تر از حرف ماقبل خود به چپ کشیده شده است.

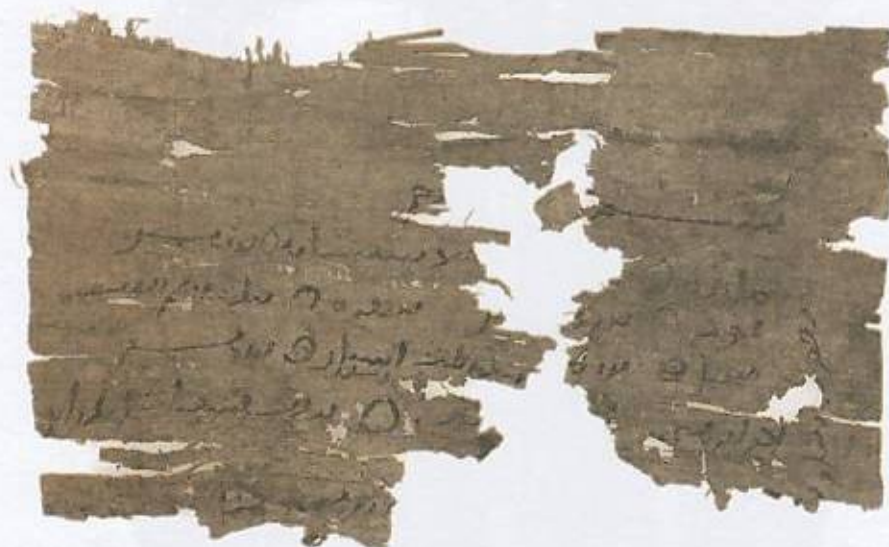
پشت: فهرست محصولات مختلف و قیمت آن‌هاست. در خلال متن، دایره‌های نسبتاً درشتی به عنوان نشانه به کار رفته، الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد و حلقه‌ی ابتدای حرف «م» اول، واضح است.^۲

1. Grohmann 1938-43, nos 20, 25, Khan 1992, p. 79.

۲. زمان و نحوه‌ی نگارش در پشت و روی این یادداشت نیز دو گانه و غیرهمزمان است. نصب دایره‌ها برای تفکیک موضوعات هم می‌تواند حاصل صرفه‌جویی در پاپيروس و هم علامت‌گذاری تفکیک، به سبک قرآن بوده باشد. در هیچ روی سند، نقطه دیده نمی‌شود و حروف فاقد استقلال کامل است. این سیاهه نیز مربوط به همان مرکز تجاری واحدی است که تصور می‌کنیم برخی از اسناد صادر شده از سوی آن را در اختیار داریم. رسم الخط نامه‌ی پشت بسیار عقب مانده‌تر است.

۱۷-رو.

۱۷-پشت.

۱۸. سیاهه قرن سوم هجری

۲۸/۵×۱۶ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۶ سطر پشت. سمت راست متن و احتمالاً بالای متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 116

رو: این سیاهه شامل مبالغ بدهی بر حسب دینار و قیراط است. هر مدخل با خطی افقی جدا شده و متن با دایره‌هایی علامت‌گذاری شده و نام اسحاق مکرر در متن دیده می‌شود.
پشت: این بخش ادامه‌ی متن رو است و مقادیر و مبالغ به حروف نوشته شده بخش‌های مختلف با خطوط افقی متمایز و متن با دایره‌هایی نشانه‌گذاری شده است.^۱

۱. تمام مشخصات در این یادداشت همزمانی و یکسانی کتابت در دو روی سند را اثبات و تکرار نام اسحاق در آن، سند را یهودی معرفی می‌کند. در چند مورد حرف ب، ت و ف نقطه دار است به نظر می‌رسد که در بالا و میانه‌ی پشت سند، به تاریخی از قرن سوم اشاره شده، که ناکامل است. در این جا نیز هنوز استقلال حروف کامل نیست. رسم الخط این سیاهه مشابه رسم الخط سیاهه دوم شماره‌ی ۱۷ است. به خصوص که آن علائم دایره‌ای شکل را در این سیاهه نیز می‌بینیم. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

مجموعه التالیف
دوم شعبان سنه ۱۰۵۰
والله اعلم
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف
مجموعه التالیف
ادرس التالیف

۱۹. دو سیاهه قرن سوم هجری

۲۲×۲۲ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱۵ سطر پشت، قسمت چپ متن رو و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 129

رو: سیاهه ی اول، فهرست زمین های زراعی بر حسب فدان و نوع محصول قمح و شعیر است. در برخی مدخل ها (سطر ۱ و ۷) تعداد افراد و مقادیر با حروف و ارقام یونانی ذکر شده است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد.

پشت: در این بخش، مقدار محصولات زراعی از جمله فول، ترمس^۱ و قرط با ارقام یونانی و نام صاحب آن ها پس از حرف «الی» ذکر شده، یکی از مدخل ها با اصطلاح «الی الخزانه» (سطر ۱۵) آغاز شده و الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد^۲.

۱. باقلای مصری.

۲. در این یادداشت نیز نگارش پشت و روی سند همزمان و یکسان است و در تنظیم آن از نقطه بر هیچ حرفی سود برده نشده و حروف هنوز فاقد استقلال کامل است.

Fragment of an ancient manuscript with several lines of handwritten text in a cursive script, likely Arabic or Persian. The fragment is heavily damaged and stained.

۱۹- رو.

Fragment of an ancient manuscript with several lines of handwritten text in a cursive script, likely Arabic or Persian. The fragment is heavily damaged and stained.

۱۹- پشت.

۲۰. دفتر حساب یک بازرگان

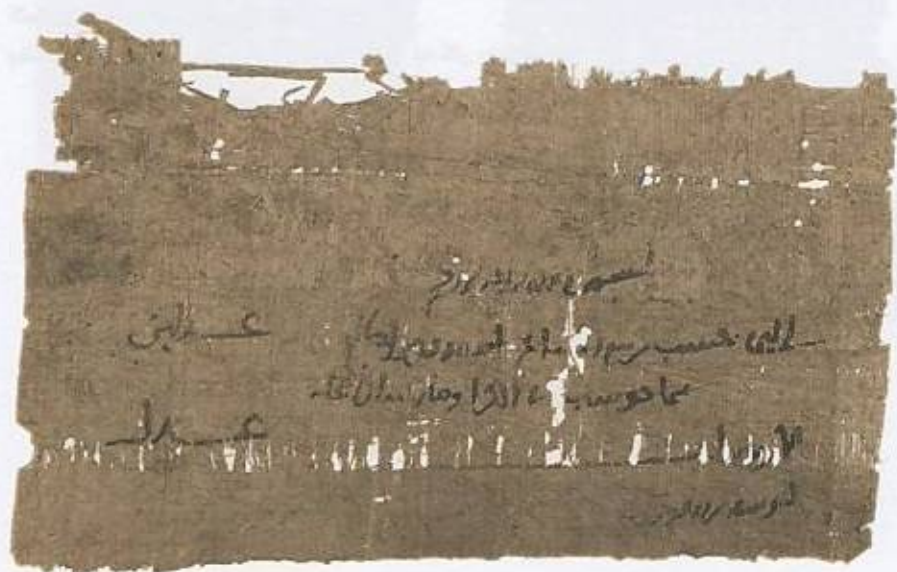
قرن سوم هجری

۶/۲۴/۵ سانتی متر. ۵ سطر رو

شماره 192. PPS.

Khan 1992, no. 8

رو: متن با بسم الله آغاز و مقادیر بر حسب عدل ذکر شده است.
 «آن چه از محل درآمد فروش محصول دو عدل به سعدون بن جامع تعلق می گیرد. علاوه بر مبلغ فوق، یک هشتم - یک عدل - به هر یک از شرکاء تعلق می گیرد. برای ابن شریک. برای یوسف بن زرغون».
 انتهای «ی» آخر و «ی» مفرد به راست کشیده شده و الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی ندارد.
 پشت: خالی^۱

۲۰. رو.

۱. در این یادداشت کوتاه هم نام های پهلوی خوانده می شود. در چند مورد بر حرف پ، ی و ن نقطه دیده می شود، ولی استقلال کامل حرف واو و میم و ن زمان استفاده از این سند را به قرن چهارم و پنجم محتمل تر می کند. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. حلقه ی حروف بسته است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. محل اتصال برخی حروف کشیده است.

۲۱. سیاهه ای که پشت آن برای سیاه مشق استفاده شده است.
قرن سوم هجری

۲۷×۱۲ سانتی متر. ۱۹ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. بالا و راست متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 402

رو: در هر مدخل، نشان و علامت هر گروه و با عبارت علامه ذکر شده است. در آخر سطر چهارم نشان «سلامة و برکاة»، سطر یازده با «رِزْق من الله» و سطر هفتم کلمه التمر (خرما) بعد از یک دایره آمده است. دست کم دو جا پیش از علائم، کلمه ای که غلائل (جوشن ها) خوانده می شود آمده که گمان می رود نوعی نشان برای تزئین البسه بوده است.

مبالغ بر حسب دینار و قیراط و مقادیری که با مقیاس دینار ذکر شده با عبارت «مناقیل جید» (وزن و عیار استاندارد) مشخص شده که این شیوه، خصیصه اسناد قرون وسطی در فسطاط است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است.

پشت: این روی پاپيروس برای سیاه مشق به کار رفته است^۱.

۱. در این یادداشت نیز غیرهمزمانی و نابرابری نوع نگارش در پشت و روی سند دیده می شود. عین و لام آخرهای کامل و نیز وفور کاربرد نقطه های غالباً ناشناس نشان می دهد که بین زمان نگارش دو روی یادداشت زمان زیادی حتی به طول چند قرن فاصله افتاده است. حلقه ی حروف در روی سند غالباً بسته است. س و ش دندان دارد. دم ی آخر برگشته است. هـ آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. دایره نسبتاً درشتی در سطر هفتم متن رو دیده می شود که شاید تقلید خام هـ مفرد باشد که البته نمونه ی دیگری از آن در متن وجود ندارد.

در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول

٢١. رو.

در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول
 در روز اول

٢١. پشت.

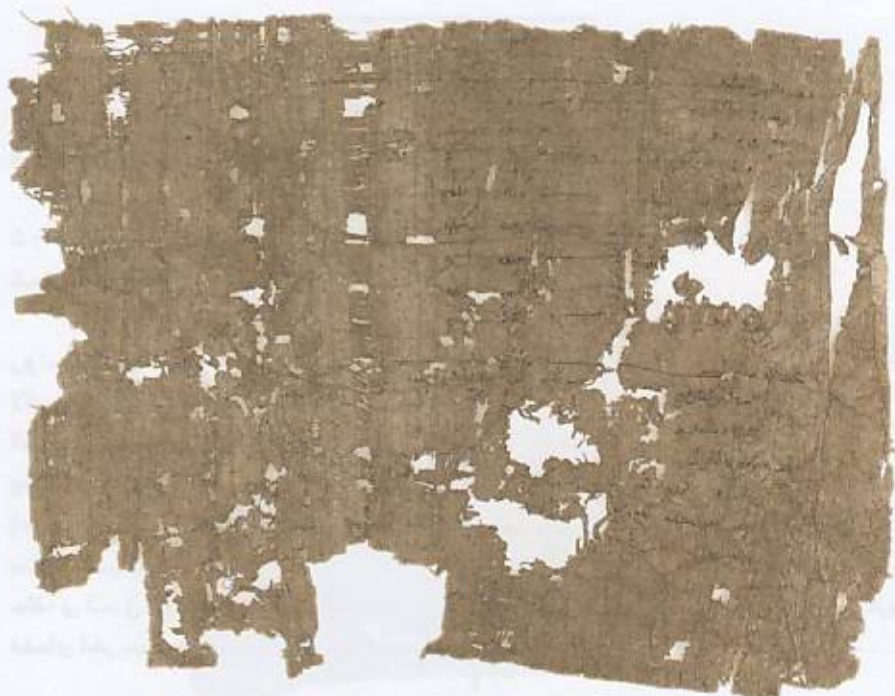
۲۲. دو سیاهه قرن سوم هجری

۲۶×۳۴ سانتی متر. ۱۶ سطر رو و ۱۸ سطر پشت. قسمت هایی از متن از بین رفته است.
شماره PPS. 130

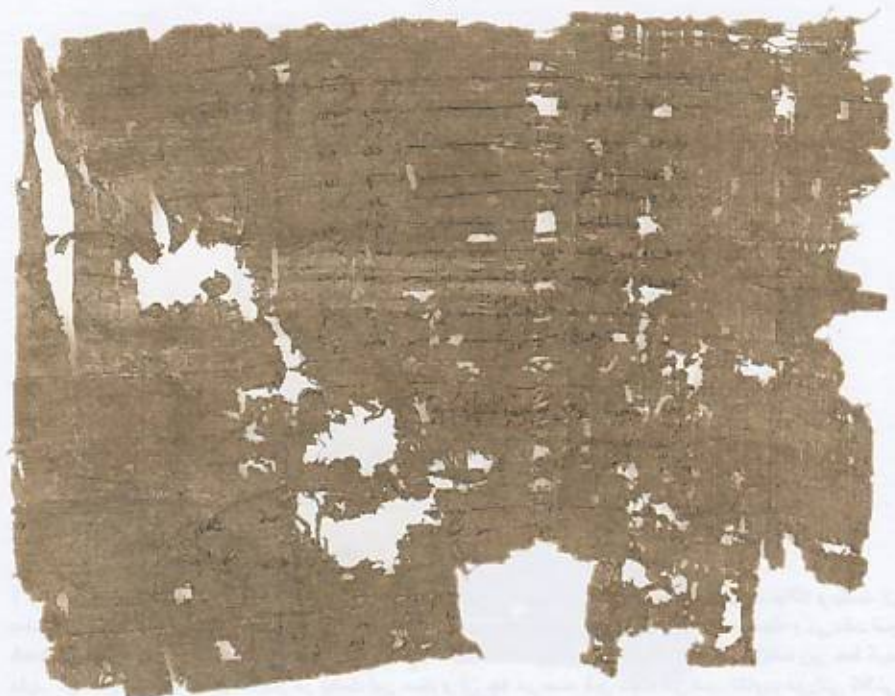
رو: سیاهه نخست، فهرست اسامی افراد و مالیات بر اراضی کشاورزی آن ها است. بیش تر محصول آن ها گندم بوده و با ارقام یونانی ثبت شده است. مدخل ها با کلمه ی (مین) یا زائده ای شبیه صفر در انتهای آن نوشته شده و پس از آن عددی آمده است که کرایه هر فدان زمین را مشخص می کند. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

پشت: متن پشت، ادامه ی متن رو است. مبلغ قابل پرداخت زارعان بر حسب محصول (قمح، قرط، پیاز) و با ارقام یونانی ذکر شده. مثلاً در سطر سوم، گاه باقی معرفی شده و مانند متن رو، کرایه هر فدان زمین ثبت است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

۱. در این یادداشت خط و الگوی نگارش در هر دو روی سند یکسان است. نحوه ی نگارش تنظیم این سند نیز همانند نمونه هایی است که در آن ها از حروف لاتین و یونانی نیز استفاده شده و در مجموع تصور می کنیم مربوط به مرکز تجاری واحدی بوده باشد.

۲۲. رو

۲۲. پشت

۲۳. یک سیاهه و یک صورت حساب قرن سوم هجری

۱۱ × ۱۵ سانتی متر. ۸ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و چپ متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 210

رو: سیاهه ارباب الاواسی و به حروف نوشته شده است. لغت عربی یوسیه (یواواسی) از ریشه ی لاتین اوسیا گرفته شده و امروزه مصریان کلمه ی ویسیه را برای زمین بزرگ به کار می برند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد.

پشت: سند مربوط به پرداخت دو قسط (قسطنین) به غلام زاده ای است که در ۱۷ یا ۱۸ ذی الحجه (دوازده شب مانده از ذی الحجه) تنظیم شده است. اما از این تاریخ گذاری معلوم نمی شود که آن سال کبیسه بوده یا خیر^۱.

حلقه ی ف، ق، غ کاملاً مشخص است. محل اتصال دو حرف آخر کلمه ی قسطنین برای پر کردن فضای آخر سطر، کشیده تر از حد متعارف است.

۱. در این یادداشت نیز نوع خط و قلم نگارش یکسان نیست و عجیب این که روی سند بدون بسم الله و پشت آن با بسم الله آغاز شده است. قلم نگارش ضخیم و حرکت آن روی برگه دشوار بوده است. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. اتصال ح و ج در کلمه ی ذی الحجه سطر پنجم صورت حساب، تحریری است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. در مقایسه ی نحوه ی نگارش در پشت این سند و آن چه در سند قبل دیده می شد، تفاوت دورانی کلانی را آشکار می کند.

ارباب الامم
 يا اهل مكة
 فقه و شريعة
 و احكام
 و احكام
 و احكام

۲۲. ۲۲

و احكام
 و احكام
 و احكام
 و احكام
 و احكام
 و احكام

۲۲. ۲۲

۲۴. سیاها

قرن چهارم هجری

۱۶×۲۶ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۸ سطر پشت. بالا و بخش هایی از میان برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 119

رو: مبالغ دستمزد در این بخش با ارقام یونانی و با اشاره به سران اخشیدی آمده و دوبار کلمه اخشیدی در سطرهاي ۶ و ۱۳ نوشته شده. در مدخل ها اصطلاح «الفرسان الخاصة» (سطر ۱۱) و از دو نفر به نام های احمد بن سیما ملازم شاذی یا شاورر الاخشیدی (سطر ۱۳) و دیگری کافور (سطر ۸) نام برده شده است. کافور احتمالاً همان کافور اخشیدی است که در سال های ۷-۲۵۵ هجری بر مصر حکومت می کرد.

الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» دندانه دار و حلقه ی «ف» و «ق» بسته است. برخی حروف در محل اتصال، کشیده تر نوشته شده است.

پشت: رسم الخط این قسمت، مشابه رسم الخط متن روی برگه است. مبالغ با ارقام یونانی ذکر شده و در سطر ۱۲ به الحاجب (برده دار) اشاره شده است.^۱

۱. این سند نه بر پاپيروس که بر پوست نوشته شده است. در این یادداشت تقریباً استقلال تمام حروف رعایت شده، ع. و نون و ج و دال کامل دارد و حتی انتهای حرف واو را با برگردان زینتی نگاشته اند، که زمان تحریر این پوست نوشته را بسیار به ما نزدیک می کند، با این همه همین متن از نظر فرم حروف بالغ شده، هنوز فاقد نقطه است. شباهت رسم الخط و نحوه ی تنظیم سند این احتمال را تقویت می کند که این سیاها و نیز سایر سیاها ها و اسنادی که در آن ها از ارقام یونانی استفاده شده متعلق به یک مرکز تجاری واحد باشند، البته علت استفاده از پوست برای ثبت این سیاها در حالی که سایر اسناد روی پاپيروس نوشته شده اند و نیز سبب گنجاندن شدن این سند در میان اسناد پاپيروس معلوم نیست.

به طور کلی با نمونه های موجود در این پاپيروس ها، که به نوعی اطلاعات سیاسی و تاریخی ارائه می کند، باید با احتیاط برخورد کرد. چنان که کافور اخشیدی در متن بالا و کلمات دیگری را باید با دیده ی تردید نگریست.

۲۴. پشت.

بخش عمده‌ی اسناد مجموعه‌ی ناصر خلیلی را نامه‌ها تشکیل داده‌اند. بیش‌تر نامه‌ها و عریضه‌های شخصی و تجاری این مجموعه، مربوط به قرن سوم هجری و معدودی متعلق به اواخر قرن اول و دوم هجری است. در تعداد کمی از نامه‌ها سال نگارش ثبت شده، در نتیجه، تاریخ‌گذاری و دسته‌بندی نامه‌ها می‌بایست بر اساس رسم الخط، ساختار و فرم رسمی و قواعد نگارش تنظیم شود. پیش‌تر، سیر تطور رسم الخط پاپیروس‌های عربی را بررسی کردیم و اینک به تطور مکاتبات و شیوه‌ی نامه‌نگاری می‌پردازیم.

تمام نامه‌ها با «بسم الله الرحمن الرحيم» یا صورت مخفف «بسم الله» آغاز می‌شوند. در نامه‌های مربوط به دو قرن نخست پس از هجرت، پس از عبارت بسم الله، عنوان می‌آید و ضمن آن حرف اضافه‌ی «ل» (برای) و نام گیرنده و سپس حرف اضافه‌ی «مِن» (از طرف) و نام فرستنده و پس از آن‌ها، عبارت سلام علیک نوشته می‌شود. در غالب موارد، برای مثال نمونه ۲۶، رو؛ ۳۰، رو؛ ۳۴ و ۳۵ ابتدا نام گیرنده می‌آید ولی اگر شأن فرستنده‌ی نامه برتر از گیرنده باشد، ابتدا نام فرستنده ذکر می‌شود؛ ۲۶، پشت؛ ۲۸، رو؛ ۳۰، پشت. عنوان نامه را پشت آن می‌نوشتند تا اگر نامه تا زده یا پیچیده شود موضوع و مشخصات آن معلوم باشد.

رسم عنوان نویسی در نامه، از شیوه‌های قدیم نگارش مردم خاور نزدیک است و بی‌شک این قاعده‌ی عربی ادامه‌ی همان رسم است. احتمالاً نخستین بار، بیژانسی‌های یونان این شیوه را به کار برده‌اند زیرا اوایل دوران استیلای اعراب در مصر، زبان یونانی متداول بوده و در آن زمان پس از متون یونانی، ترجمه‌ی عربی آن، روی همان پاپیروس ذکر

می شده است. نامه های منسوب به محمد (ص) و نامه هایی که به وی ارسال می شد نیز به همین منوال بوده است. در منابع اولیه، نامه های پیامبر برای جامعه ی مسلمان، الگوی قواعد نگارش محسوب می شده است.^۱

خصیصه ی بارز دیگر نامه های دو قرن نخست هجری، از جمله نامه ی ۲۵؛ ۲۶، رو؛ ۲۷. رو؛ ۲۸؛ ۳۰، رو و پشت؛ ۵-۳۳؛ آن است که با جمله ی «فانی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو» آغاز می شود. البته در موارد معدودی کلمه ی الیک حذف شده است. این دعا پس از عنوان نامه و پیش از عبارت اما بعد - که مشخص می کند باقی متن، محتوای اصلی نامه است - می آید. این خصیصه منحصر به مصر نبوده زیرا در نامه ای مربوط به حدود سال ۱۰۰ هجری که در آسیای مرکزی کشف شده نیز دیده می شود.^۲

در برخی نامه های مربوط به این دوره، برای مثال نمونه ۲۶، پشت؛ نگارنده از نوشتن دعا صرف نظر کرده است.^۳ در این نامه، شخصی به نام ام محمد، برای اثبات تفوق مرتبه ی خود نسبت به مخاطب نامه، نام خود را پیش از نام وی ذکر کرده (از ام محمد به ...، سلام بر تو) و سپس بدون ذکر دعا، به موضوع مورد معامله ی خود پرداخته است.

آخرین نامه ی قابل تاریخ گذاری که با بسم الله، عنوان و دعای «فانی احمد الیک» آغاز شده را رئیس خزانه ی محلی مصر در زمان حکومت عبدالله بن مصیب (۷-۱۷۶ هجری) صادر کرده است.^۴ اوایل قرن سوم هجری، عناوین را بالای بسم الله می نوشتند و یا از کنار نامه حذف و پشت پاپيروس ذکر می کردند. هرگاه عنوان نامه بالای بسم الله نوشته شود (نمونه ۶۸، پشت) بالای برگه تا می خورد تا وقتی نامه تا و یا پیچیده می شد، عنوان، خارج از نامه و قابل رؤیت شود. در عریضه های قرن سوم هجری تا دوران فاطمیان و پس از آن، رسم بر این بود که نام درخواست کننده را بالای بسم الله بنویسند (۴۷، پشت؛ ۴۲ و ۴۴). در نامه ها و عریضه های معدود قرن سوم هجری، میان مقامات رسمی مملکت، پس از بسم الله، نام فرستنده و گیرنده ی نامه ذکر شده است. برخی از این نامه ها، به منزله ی نامه های غیرحقوقی و برخی به منزله ی عریضه است. این نامه ها شامل انواع قباله، اسناد مربوط به مالیات بر اراضی دولتی و سایر مایملکات است. نامه ها با عباراتی مربوط به محتوای نامه از جمله «هذا کتاب^۵ من فلان بن فلان لفلان بن فلان» آغاز می شده است. گفته می شود محمد (ص) معمولاً نامه های خود را با این عبارت آغاز می کرده است. «هذا

1. Jahn 1937.

2. Krachkovskaya & Krachkovsky 1934.

4. Karabacek 1894, no 624.

۳. درباره ی استفاده ی مجدد از پاپيروس ها پیش تر سخن گفته شد.

۵. توجه به کاربرد لغت کتاب در این عبارات خالی از فایده نیست. (مترجم).

کتاب من محمد رسول الله...^۱ اواخر دوران فاطمیان نامه های سطح بالای اداری و حکومتی را طبق قواعد انشایی می نگاشتند. در نامه های رسمی و فرمان نامه های خلفای فاطمی، نام مخاطب بلافاصله بعد از بسم الله نوشته می شد. برخی از این اسناد موجود است^۲ و بسیاری در منابع ادبی بازسازی شده است. در برخی نامه ها، دعای کهن «امیرالمؤمنین یحمد الیک الله الذی لا اله الا هو» ذکر شده است.^۳

در نامه های قرون اولیه به دنبال دعای مرسوم و عبارت «اما بعد»، جمله ی دعایی دیگر با فعل کامل مثل «اصلحک الله، عافاک الله، حفظک الله» و گاهی ادعیه نسبتاً مفصل تری نوشته می شد. برای مثال، در نامه ی شماره ۲۴ دعای «اصلحک و حفظک و اتمّ علیک فی الامور کلها نعمته» آمده است. نامه های قرن سوم هجری و پس از آن با چنین ادعیه ای آغاز می شدند. آغاز نامه متداول دیگر، دعای «اطال الله بقاءک و ادام عزک و کرامتک و تاییدک و اتم نعمته علیک و زاد فی احسانه علیک و عندک» بود که گاه برخی اجزاء این دعا حذف و گاه عبارت «فی الدنیا و الآخرة» (نامه ۶۵، ۹۳) به آن اضافه می شد. در برخی نامه های این مجموعه مثلاً نامه ۱۷۷، رو؛ جمله ی «مدّ الله لک فی الامور»؛ در ۸۶ «انعم الله صباحک؛ صباحک الله بعافیته و مساک بکرامته» (نامه ۳۱، رو؛ ۲۲۰، پشت) ذکر می شود. در بسیاری از نامه ها پس از این دعاها، جملات دعایی دیگری برای بیان ارادت، سرسپردگی و پیش مرگی نسبت به مخاطب اضافه می شود: «و جعلنی من کل سوء و مکروه فداک» یا دعای مختصر «جعلت فداک».

گاهی ادعیه ی آغازین نامه ها در واقع دعا نیست بل صورت کلیشه ای است تا خبر از سلامت جسمی نویسنده و حتی محلی که نامه را نوشته بازگوید. این اصطلاحات به صورت «کتاب من... ان سلامة...» یا «کتبت من... ان سلامة» بیان می شد. در نامه ی شماره ی ۲۵۷، رو؛ دعا در قالب عبارت «اعلم ان...» ذکر شده است.

گاه فرستنده یا کاتب نامه از طرف خود و گاه از طرف اطرافیان به گیرنده سلام و درود می فرستاد. این ابلاغ سلام ها معمولاً با عبارات «السلام علیک» آغاز می شد و یا عباراتی شامل «خصّ نفسک» مانند «خصّ نفسک بسلام»^۴ و یا «خصّ نفسک منی بأفضل السلام»^۵ ابلاغ می شد. اگر شخصی جز نویسنده یا به شخصی جز گیرنده نامه سلام می رساندند، قصدشان با عباراتی چون «فلان یقرأ فلان السلام» یا «فلان یقرأ علی فلان السلام» و یا

1. Jahn 1937.

2. Khan 1993, no 115.

3. Documents in Magued 1954.

4. Karabacek 1894, no 768.

5. Grohmann 1934-74, no 309.

«علی فلان السلام» بیان می‌شد. گاهی دو عبارت نخست با صفت «کثیراً» تشدید می‌شد. پس از قرن سوم هجری در ادعیه‌ی آغاز نامه‌ها، افعال دعایی کامل به کار می‌رفت و در پایان نامه تکرار می‌شد. در پایان برخی نامه‌ها تضرعیه (صلوات بر پیامبر) و حسب‌الله (حسبنا الله و نعم الوکیل) می‌نوشتند. نامه با فعل مجهول کُتِبَ (نوشته شد) (نامه ۳۳: ۲۲۷، رو) و به ندرت با فعل معلوم کتبتُ (نوشتم) (۳۷، رو) تمام می‌شد.

متن نامه‌ها کاملاً آزاد و متنوع بود. اما گاه برخی عبارت‌ها تکراری و درخواست نویسنده بود که دو نمونه‌ی آن در این مجموعه آمده است. نامه‌های شماره‌ی ۷۱: ۱۱۲، رو؛ ۱۴۳، رو؛ ۱۸۶، رو؛ در پاسخ به نامه‌های دریافت شده نوشته شده است. «فاکتب الی بخبرک و حالک فأنی اسرُ بذلک» گاهی بعد از کلمه‌ی حالک عباراتی چون «و جمیع حوایجک» یا «امرک و نهیک» می‌آید. وجه دیگر، نوعی درخواست و در واقع عبارت شرط و نتیجه‌ی شرط است که با عبارت «ان رأیت ان تفعل کذا و کذا فعلت» یا «فلتفعل» بیان می‌شود. این نحوه‌ی نگارش در مکاتبه با امرا و سران حکومتی و البته با افعال سوم شخص به کار می‌رفته است: «ان رای الامر ان ... فلیفعل».

اغلب فرمول‌های نامه نگاری سبک دوم، تأیید و اثبات شده است. گاه قیدی، فعل عبارت جواب شرط را توصیف می‌کند: فعلت موقفاً؛ فعلت متفضلاً؛ فعلت مثاباً. در برخی موارد، فعل در عبارت جواب شرط حذف می‌شود: فان رثا الامیر [ان ینظر] فی امری فأنه فی ذلک ماجور مثاباً^۱. گاه عبارت جواب شرط کاملاً حذف می‌شود: «و ان رأیت ان تأمر عیسی یصبر...»^۲ گاه فعل عبارت شرطی، با فعل جواب شرط متفاوت است. برای مثال در نامه‌ی شماره‌ی ۱۵۲، رو؛ چنین آمده است: «فأن هویت ... فعلت». ممکن است در جواب شرط، فعلی جزئی‌تر و مشخص‌تر از فعل فعلت بیاید، که دقیقاً به عمل مورد نظر اشاره دارد. نامه‌ی شماره‌ی ۷۰، رو؛ نمونه‌ی این مورد است. «فأن کان من رأیک ان تأتی الی ... فاقبلی الیه» حتی ممکن است در عبارت شرطی، درخواست مشخصی به صراحت ابراز شود: استلک ان تتفضل الی بما تهیه لک... فعلت متفضلاً. در این صورت، جواب شرط هیچ ارتباط نحوی با جملات ماقبل خود ندارد. در جملات وابسته، عبارت «رأیک فی...» به جای عبارت «ان رأیت ان» به کار می‌رود تا درخواستی را اعلام کند: فرأیک... فی اعلام وصول ذلک... موقفاً ان شاء الله». ^۲ کلمه «رأیک» صورت مختصر شده‌ی عبارت امری «رأیک» بوده.^۲ و رأیک فی برای پرسیدن و آگاهی از

1. Cambridge, University Library, Michaelides Papyri, no A 43. 2. Michaelides Papyri, no A 894.

4. Cf. al - Qalqashandi, VI, p, 302.

۳. مقدمه و نامه‌ی ۴۹، راست.

نظر مخاطب به کار می رفته است: فرأیک فی ذلک (نظرت را در مورد آن بگو. نامه ی ۶۱؛ ۲۵۱، پشت؛ ۲۱۸، رو).

ساختار عبارت شرط و جواب شرط «ان رثا...» یا «ان رأیت...» در دوره ی فاطمیان نیز در مواردی که عریضه به زبردستان وزیر نوشته می شد به کار می رفت. در عریضه به وزیر و خلیفه، عبارت «لمولانا الرأی الاعلی فی ذلک» می آمده که احتمالاً صورت ویراسته ای از انواع بیان درخواست های پیشین و مشتق از ریشه ی رأی است. در دوره ی ایوبیان، صورت رسمی و قانونی اسناد، تحت تأثیر اسناد نوین شرق جهان اسلام، خاستگاه سلسله ی ایوبیان، تغییر کرد.^۱ در این دوره، پایان عریضه ها به عبارت ساده ی «والرأی الاعلی» تقلیل یافت و در دوره ی مملوکیان چنین عباراتی به کل حذف شد.

1. Khan 1990 b, pp 22-4.

۲۵. نامه

قرن اول یا دوم هجری

۲۱×۱۲ سانتی متر، ۱۵ سطر رو. سمت راست و نیمه ی پایین پاپيروس از بین رفته است.

شماره PPS. 64

رو: بخش باقی مانده ی نامه با دعای فأنی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو^۱ آغاز شده است. متن به پرداخت مبلغی برای چیزی اشاره کرده که ریختگی سطر دوم مانع از تشخیص موضوع مورد معامله است. نویسنده ی نامه از مخاطبان اش می خواهد اخباری به او اعلام کنند و سپس با دعای «از خدا می خواهم...» خواسته ی خود را مطرح کرده تا به زنی که خسارتی دیده، عوض بپردازند.

دعای آغاز نامه، خصیصه ی نامه های دو قرن نخست هجری بوده^۲، اساس انتساب این نامه به دوران مذکور، مطابقت رسم الخط آن با شیوه های نگارش آن دوران است. یعنی گاهی «د» و «ذ» زائده ای در بالا و به سمت راست دارد. «ع» آخر در کلمه ی تدفع (یا یدفع و یا ندفع، سطر سوم) به جای حلقه، دو زائده ی زاویه دار دارد. دم «ی» آخر، برگشته و به راست کشیده است. گاهی نویسنده برای پر کردن فضای سطور، حروف را کشیده تر نوشته است. پشت: شاید عنوان نامه بالای برگه نوشته شده بوده ولی اینک مفقود است^۳.

۱. در تصویر آن چه از متن باقی مانده در سطر اول، به جز کلمه ی الله هیچ یک از کلمات با کلمات دعای ذکر شده مطابقت ندارند، (مترجم).

۲. چنین برداشتی به خصوص که در این نامه اثری از آن دعا نیست، کاملاً ذهنی حساب می شود.
۳. این نخستین نامه به خوبی بازگشت به نگارش های اولیه را نشان می دهد. حروف به استحکام و استقلال نرسیده اند و نگارش خام و ابتدایی است البته حرف د و ر قابل تفکیک اند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حرف ب و ی در سطر ششم دو نقطه زیر هم دارد. ع آخر تکامل نیافته و حلقه ی بالای آن هنوز شبیه علامت ۷ است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه حلقه ی حروف باز و واضح است. د و ذ زاویه دارد. برای مترجم با هر تمهیدی روشن نشد که چرا نقطه در این متون چنین با امساک به کار رفته و اگر نصب نقطه بر حرف ی جایگاهی معین داشته، چرا در همه جا به کار نرفته است؟ درباره ی این نامه نظم نگارش و امتداد صحیح سطور و کلمات قابل تأمل است.

بسم الله الرحمن الرحيم
 هذه نسخة عن نسخة
 كتبها عبد الله بن زيد
 في سنة خمس وأربعين
 مائة في يوم السبت
 في شهر رمضان سنة
 ثمان وأربعين مائة
 في حيدرآباد في
 دار الكوفة
 في بلد الكوفة
 في سنة خمس وأربعين
 مائة في يوم السبت
 في شهر رمضان سنة
 ثمان وأربعين مائة
 في حيدرآباد في
 دار الكوفة

۲۶. نامه و جواب نامه قرن اول یا دوم هجری

۱۰×۲۱ سانتی متر. ۷ سطر رو، ۱۰ سطر پشت. راست و پایین متن رو و بالا، پایین و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 284

رو: عنوان نامه بعد از بسم الله الرحمن الرحيم، اشاره به نام گیرنده و فرستنده دارد و پس از آن دعای فآنی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو آمده که دو خصیصه‌ی نامه‌های قرون اول و دوم هجری است. نویسنده‌ی نامه، پس از این دعای مرسوم، دعا‌های مختلفی در حق مخاطب خود نوشته و چنانچه در سطر پنجم اشاره شده، صیادی اسحاق نام نزد او فرستاده است. در رسم الخط این نامه، ویژگی‌های نگارشی مربوط به قرون اولیه دیده می‌شود. گاه بالای «د» و «ذ» به راست خم می‌شود. زائده‌ی «ع» اول به راست کشیده شده و ک اول، کاملاً تعدمی کشیده شده و دم «ی» آخر برگشته و حلقه‌های حروف، واضح است.

پشت: در اصل، این بخش فقط یک عنوان «به ام محمد... از عبدالله» است که ارتباطی با متن رو ندارد. سپس این بخش، برای نگارش نامه دومی و به صورت سکه‌ای استفاده شده و عنوان پیشین در میانه‌ی متن دوم و در جهت مخالف مانده است. عنوان نامه‌ی دوم «از ام محمد به [...] سلام بر تو» است و پس از آن اصطلاح «اما بعد» از همان سطر بسم الله شروع شده و خلاف رسم آن دوره، ابتدای نامه، دعا نیامده است (ر. ک توضیحات نامه‌ها در ابتدای فصل). در شیوه‌ی نگارش ام محمد یا کاتب وی انتهای الف مفرد، گردشی به راست؛ «د» زائده‌ای عمودی به بالا و «ع» وسط دو زائده‌ی زاویه دار دارد که به شکل ۷ درآمده است.^۱

۱. این یادداشت فاقد تاریخ است و به جز یک مورد، بر حرف ن، لنا در سطر پنجم رو، دیگر حروف نقطه ندارد. نگارش متن پشت و رو در نوع قلم و سبک متفاوت است. به نظر می‌رسد بر پشت و روی این پاپیروس دو نامه با منظور و محتوای متفاوت از سوی فرستندگان و گیرندگان مختلف نگاشته‌اند. روشی که گویا در موارد عدم دسترسی به پاپیروس متداول بوده است. البته در این صورت از گیرنده نامه دوم عذرخواهی می‌شود که در این جا خبری از آن نیست.

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي هدانا لهذا
 الذي كنا لنهتدي لولا
 ان هدانا الله

۲۶. رو.

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي هدانا لهذا
 الذي كنا لنهتدي لولا
 ان هدانا الله

۲۶. پشت.

۲۷. دو تکه نامه که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است.
قرن اول یا دوم هجری

۸×۲۲ سانتی متر، ۵ سطر رو (در سطر ششم بقایایی از بالای چند حرف دیده می شود)، ۴ سطر پشت
شماره PPS. 66

۹/۵×۲۲ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۳ سطر پشت
شماره PPS. 67

رو: این دو نامه را ابن صفوان به ابی سلمه نوشته است. اسامی آن افراد بالای نامه ی اول (PPS. 66)، پس از بسم الله و پیش از دعای مرسوم فأنی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو ذکر شده است. نامه در بخش دوم با دعا برای ابوسلمه ادامه یافته است. چون دعاهای این نامه با ادعیه قراردادی پایان نامه ها مطابق نیست فرض می گیریم در میان نامه ذکر شده باشند.

ساختار نامه طوری است که گویا پیش از سال ۲۰۰ هجری نوشته شده (ر. ک توضیحات نامه ها در ابتدای فصل) و رسم الخط آن با رسم الخط دو قرن نخست هجری شبیه است. انتهای الف مفرد به راست متمایل است و گاهی بالای «د» به راست کشیده شده. محور پایین «د» در کلمه ی «بعد» در سطر چهارم، ص در کلمه ی صفوان در سطر دوم بخش اول و ک اول در بخش دوم، در راستای افق کشیده شده، «ع» اول کشیده و «ی» آخر دم برگشته دارد و حلقه های حروف، توخالی و واضح است.^۱

پشت: عنوان نامه ی (PPS. 66) «به ابوسلمه» و پس از آن بخشی از سیاهه ای آمده که احتمالاً به قرون اول و دوم هجری مربوط است. سه سطر باقی مانده از سیاهه، فهرستی از مبالغ کالاهای نامشخص و با ارقام یونانی است.^۲

پشت (PPS. 67): این قسمت هم آغاز یک سیاهه اما احتمالاً سیاهه ای مجزا است. زیرا ابتدای این بخش بسم الله آمده و دست خط نگارنده متفاوت است. سیاهه ی مربوط به قمح (گندم) و سلف (معامله) و به عبارتی مربوط به پیش خرید کالا است. پایین الف مفرد به راست متمایل است و «ی» آخر در کلمه ی «فی» (سطر دوم) در راستای افق به راست کشیده شده که مربوط به دو قرن نخست هجری است.^۳

۱. در متن اصلی توضیحی درباره ی روی سند pps. 67 نبود و خطاب نامه از ابن صفوان به ابی سلمه فقط در pps. 66 مشهود است.

۲. این یادداشت فاقد تاریخ است. حرف ب در سطر چهارم متن روی پاپيروس نقطه دارد و برای حرف ی نیز فقط یک نقطه به کار برده شده است. نویسنده متن پشت و روی یک نفر نبوده است. عنوان نامه ی اول عجولانه و ناخوانا نوشته شده است. در نامه ی pps. 67 الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. د و ذ زاویه دارند. ک سرکش ندارد. امتداد حروف منحنی مثل ن، ع و ی تا سطر پایین کشیده شده، حلقه ی حروف باز است.

۳. متن پشت و روی pps. 67 نیز فاقد تاریخ و نقطه است.

نام الله اول
 لا اله الا الله
 ما بعد خاتم النبوة
 الا ان الله اعلم
 بما لا يعلمون
 فارسلنا رسلنا بالبينات
 والفرقان
 ان الله اعلم
 بما لا يعلمون
 الا ان الله اعلم
 بما لا يعلمون

۲۷. رو (pps 66).

فارسلنا رسلنا بالبينات
 والفرقان
 ان الله اعلم
 بما لا يعلمون
 الا ان الله اعلم
 بما لا يعلمون

۲۷. پشت (pps 66).

۲۷. رو (pps 67).

۲۷. پشت (pps 67).

۱. توضیحات درباره ی متن این پاپيروس ها غالباً ناقص و در مواردی به کلی غلط است. در دستگاه آقای خلیلی عرب زبانان صاحب فرهنگ و تخصص فراوان جمع شده اند، که در تدوین این مجموعه نیز شرکت داشته اند. اگر خواندن درست این متون از سوی صاحبان صلاحیت در روزگار ما نیز ممکن نیست، چه گونه باید پذیرفت که با این خط کتاب برای استفاده در سرزمین های مختلف اسلامی می نوشته اند؟!

۲۸. نامه

قرن اول یا دوم هجری

۱۳×۱۷ سانتی متر، ۱۶ سطر رو، چپ و راست برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 90

رو: این نامه را نعمان بن شعیب و شخصی دیگر به چند نفر از جمله دو زن به نام های ام نعیم بنت نعیم و ام عثمان و دو مرد به نام های حماد و یزید بن عثمان نوشته اند. در خلال نامه، شناسه های اول شخص و دوم شخص مفرد و جمع، متغیر است که شاید ناشی از سهل انگاری و یا تردید املائی کاتب نسبت به آن چه فرستنده یا فرستندگان به وی دیکته می کردند باشد. اسامی فرستندگان و گیرندگان نامه، ابتدای متن، پس از بسم الله و پیش از دعای فانی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو آمده است. نویسندگان نامه در سطر هشتم از مخاطبان درخواست جواب نامه دارند. در سطر ۱۴ به شهر اسکندریه اشاره شده و دعای آغاز نامه و سبک نگارش شبیه، نامه های سال های اولیه است. گاهی زائده ی بالای «د» و «ذ» به راست کشیده شده، ک اول، وسط و گاهی آخر، در راستای افق کشیده و دم برگشته «ی» آخر، کشیده و حلقه ی حروف، واضح است.

پشت: بخشی از عنوان باقی مانده که با همان دست خط و رسم الخط نوشته شده است.^۱

۱. در بخش باقی مانده این نامه، تاریخ دیده نمی شود. بعضی حروف نقطه دارند. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. قلم با تسلط و اطمینان کافی در دست کاتب نگردیده است. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. حلقه ی م کاملاً واضح است. ک سرکش ندارد. روی نامه با «السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته» ختم شده است.

۲۹. نامه‌ای که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است. قرن دوم یا سوم هجری

۱۷×۹/۵ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۳ سطر پشت. سمت راست، چپ و پایین متن رو و چپ و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 243

رو: متن باقی مانده، با عبارت [کتاب] علیک و انا فی عافیة و الحمد لله علی ذلک کثیراً آغاز شده و سپس به شرح مبالغی بر حسب دینار و قیراط پرداخته است. (قیراط با یک بیست و چهارم دینار با وزن استاندارد برابر است).

بالای حرف «ص» صاف و افقی است و زائده‌ای در زیر دارد. «ک» اول و وسط کشیده و نعلی شکل است. پایه‌ی «ع» اول، افقی به راست کشیده شده و برخی حروف نقطه دارند. نقطه‌های «ی» آخر، بالای آن قرار دارد و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است.

پشت: در اصل، در این بخش فقط عنوان نامه‌ی متن رو نوشته شده بود (سطر دوم) اما مدتی بعد و احتمالاً در قرن سوم هجری، برای ثبت سیاهه به کار رفته. در این سیاهه، مقادیری با ارقام یونانی (سطر ۱ و ۲) ذکر شده است. قلم نگارش سیاهه به تراز قلم نگارش عنوان نامه است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. در سطر دوم، دم برگشته «ی» آخر در راستای افق کشیده شده است.

۱. این یادداشت فاقد تاریخ است. حرف ی، ت و ب نقطه دارد. هر چند اسباب نگارش نویسنده سیاهه پشت پاپيروس روان تر از قلم نویسنده نامه روی پاپيروس است با توجه به نظم و پختگی و استقلال نسبی و کامل حروف و نقطه‌هایی که نگارنده متن رو از آن سود برده مترجم تصور می‌کند که زمان نگارش این نامه چند قرنی از برآورد آن مؤخرتر است.

۳۰. دو نامه

قرن دوم هجری

۱۵×۲۰ سانتی متر، ۱۳ سطر رو و ۶ سطر پشت. میان متن رو ریختگی دارد و پایین متن پشت از بین رفته است.

شماره 63 PPS.

Khan 1992, no. 15

رو: نامه‌ی اول با بسم الله آغاز شده (سطر اول) و پس از آن عنوان نامه: «به قاسم بن محمد از نعیم بن شجره، سلام بر تو» و دعای «فَأَنى أَحْمَدُ الْيَكُ اللَّهُ الَّذى لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» (سطور دوم و سوم) آمده است. طبق این ترتیب، احتمالاً نامه در حدود سال ۲۰۰ هجری نوشته شده (ر. ک. توضیحات نامه‌ها در ابتدای فصل)، باقی متن به دو بخش مجزا و کامل تقسیم می‌شود (سطر ۱۰-۴ و ۱۲) و سطر ۱۱ و ۱۲ ریختگی شدید دارد. متن نامه به این شرح است:

«اما بعد، آسوده باش که شکر خدا ما خوب و سلامت هستیم. از خدا برای تو و خودمان فضل و رحمت می‌طلبیم و امیدواریم خداوند رحمت‌اش را بر تو افزون کند و در پناه او موفق و محفوظ باشی. ما خوب و راضی هستیم. از خدا می‌خواهیم ما را در پناه تو حفظ کند و از شر بدکاران مصون بدارد زیرا تا زمانی که خدا تو را برای ما حفظ کند در امن و رضا خواهیم بود. همان طور که خواسته بودی نامه نوشتیم. سلامت و ... سلام و رحمت بر تو».

گاه انتهای الف مفرد به راست گرایش دارد. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. بالای «د» چون زائده‌ی عمودی نوشته شده و بخش پایین آن در راستای افق و ک اول هم افقی کشیده شده است. خصیصه‌ی دیگر نوشته‌های قرون اول پس از هجرت که در این نامه دیده می‌شود، فرم ظاهری و صفحه‌بندی متن است به طوری که برخی کلمات جدا شده و بخشی از آن در انتهای یک سطر و بخش دوم در سطر دیگر نوشته می‌شود. مثل کلمه‌ی «و علیک» در سطور ۵ و ۶.

پشت: سطر اول، عنوان متن رو است. نامه‌ی دوم زیر عنوان و با بسم الله و دعای فانی احمد الیک آغاز می‌شود. به نظر می‌رسد نامه‌ی دوم نیز از سوی نعیم بن شجره ولی به شخصی به نام علی بن مسلم نوشته شده.

دست خط دو نامه متفاوت است. اگر فرستنده‌ی نامه واقعاً یک نفر باشد، متن نامه را به دو کاتب مختلف دیکته کرده است. متن نامه‌ی دوم شبیه متن نامه‌ی اول است ولی بخش اندکی از آن باقی مانده:

«اما بعد، شکر خدا ما خوب و سلامت هستیم. از خدا می‌خواهیم تو را حفظ کند و رحمت‌اش را بر تو بیفزاید. در پناه و لطف خدا خوبیم. نامه‌ات رسید، آن را خواندم و فهمیدم که...»^۱
در رسم الخط دوم انتهای الف، گاه به راست تمایل دارد.

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ است. حرف‌ی وسط، سه بار در نامه رو و یک بار در نامه دوم یک نقطه دارد.

الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» قدری عمودی و متمایل به بالاست. «ی» آخر و «ی» مفرد دمی کشیده و در راستای افق دارد. تمام شیوه های نگارش مذکور، خاص دو قرن نخست هجری است^۱.

۱. گرچه متن هر دو نامه از بیان واحدی حکایت دارد، اما کاتبان آن‌ها بدون شک جداگانه اند. متن روی نامه به نظر می‌رسد که از زبان زنی و یا زبردستی بیان می‌شود، و از آن‌که نام نعیم کاملاً خوانده نمی‌شود، این احتمال چندان هم مبهم و فاقد دلیل نیست.

۳۱. سیاهه ای که برای نگارش نامه به کار رفته است

قرن دوم هجری

۱۷×۲۴ سانتیمتر، ۱۵ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. سمت چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 134

Khan 1992, no 24

رو: بر گوشه ی بالای چپ پاپيروس کلمه ای با دست خط سیاهه پشت نوشته شده، بنابراین متن سیاهه قدیمی تر از متن نامه بوده و بر هر دو روی برگه نوشته شده بوده است. اگر چنین باشد هنگامی که پاپيروس را برای نوشتن نامه به کار می برده اند آن را دو نیم کرده اند که اینک در بخش رو باقی مانده است.

نامه با بسم الله و دعای «صبحک الله بعافیته و مساک بکرامته» آغاز شده. نامه درباره ی یک موضوع خانوادگی است:

«بدانید که - فدایتان شوم - دختر عموی شما نامه ای به من نوشته و خبر داده که ابوالخیر چندی پیش درگذشته است. آن گاه که در روستا بودم خبر را شنیدم و متأثر شدم. می دانید جز خدا کسی را ندارم، نامه ای به شما نوشتم. وقتی نامه را دریافت کردید خبر دهید که آیا فردا نزد شما بیایم یا خیر.

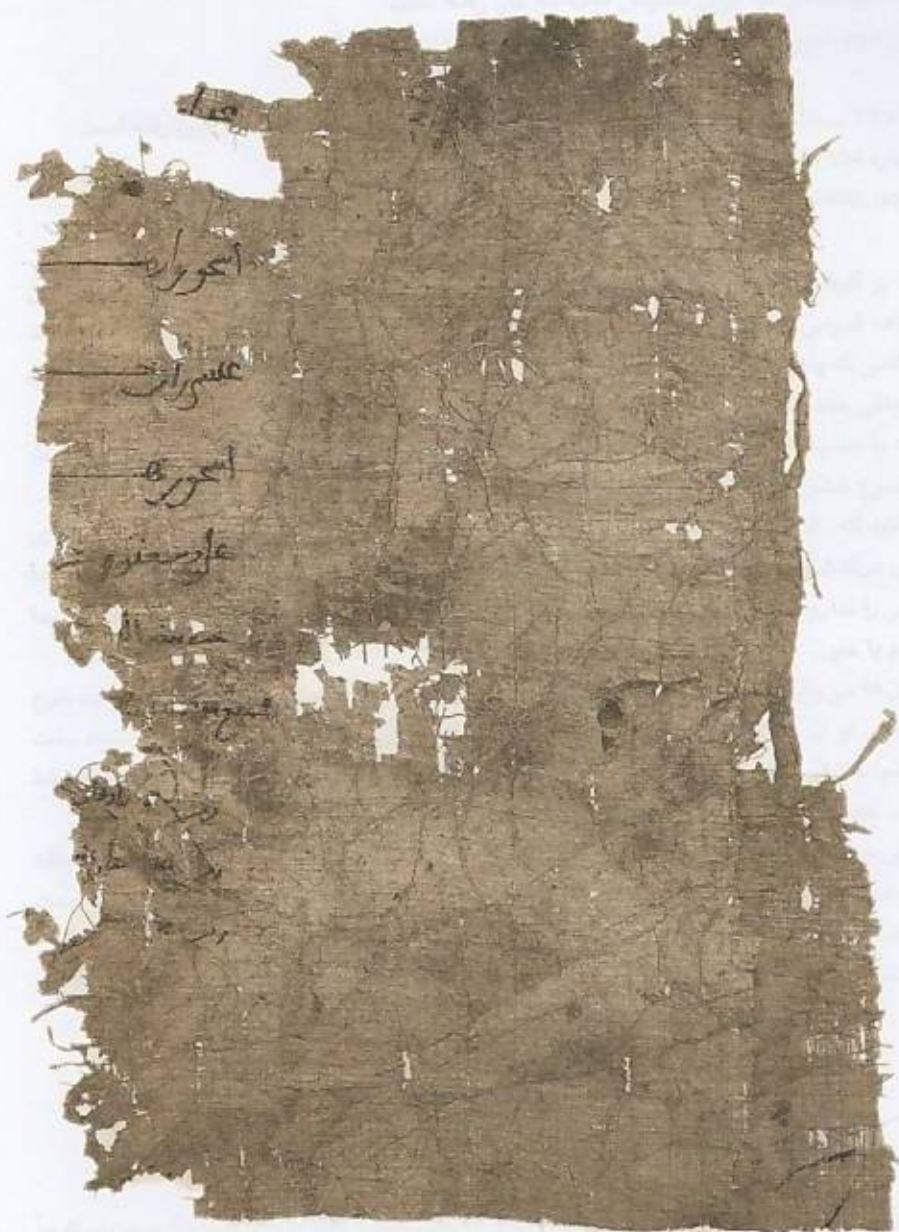
آیا آن ها می بایست سهمی به من بدهند؟ البته خود او این کار را نهی کرده و گفته من زیاده خرج کرده ام. او از خدا نمی ترسید. خدا را شکر، در طول زندگی ام همه فکر می کردند من سیاه بخت هستم! منتظر بودم تا بیایید و رنج خود را با شما در میان بگذارم. از خدا می خواهم شما را حفظ کند... عمرتان طولانی باشد و به شما قدرت و رحمت عطا نماید».

برخی خصایص نوشتاری این نامه متعلق به حدود پیش از سال ۲۰۰ هجری است. مثلاً حلقه «ظ» در کلمه «وانتظرتک» (سطر ۱۳) به طور افقی کشیده شده، ک آخر شبیه ک اول و وسط است و الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی دارد.

پشت: این بخش فهرستی از اسامی و مربوط به قرن دوم هجری است.^۱

۱. حرف د و راء کاملاً قابل تفکیک است و حرف م، و، ق و ع صورت کامل و پخته ای دارد. نقطه گذاری حروف تقریباً همه جا رعایت شده. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است اما کاتب از عهده ی تقلید استادانه ی آن برنیامده است. نکته ی دیگری که از متن نامه برمی آید این که نامه در فاصله ای نزدیک تبادل شده که رفت و برگشت جواب نامه در یک روز میسر بوده است. در این جا نیز مضمون نامه آن را دیکته شده از جانب زنی معرفی می کند. با وجود نصب این همه نقطه بر این نامه، انتساب آن به قرن دوم هجری نادرست می نماید.

۳۲. عریضه قرن سوم هجری

۲۱×۵ / ۲۰ سانتی متر. ۹ سطر راست، پایین پاپیروس از بین رفته است.

شماره 72. PPS.

رو: عریضه با بسم الله آغاز شده و پس از آن دعای «اطال الله بقاک و اعزک و اکرمک و اتم نعماته علیک و زاد فی احسانه علیک و [عندک] آمده است.

پس از دعا، عرض حال نویسنده آمده ولی فقط کلماتی از ابتدای آن خواناست: «اعلم اطلال الله بقاک انی رجل...» در انتهای عریضه، نویسنده درخواست خود را این طور بیان کرده: «اطال الله بقاک ان تنظر فی امری...»

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» قدری به راست مایل است. ک اول نعلی شکل و دم «ی» آخر برگشته، ممتد و افقی است.

پشت: خالی^۱.

۱. عریضه فاقد تاریخ و جز چند موردی فاقد نقطه است. موضوع آن قابل تشخیص نیست لکن حروف استحکام و استقلال دارند. ریختگی مفصلی در بالای برگه دیده می شود که به سبب آن، بسم الله ابتدای نامه با فاصله ای بیش از حد معمول از بالای برگه نوشته شده است. ک سرکش ندارد.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
أَسْأَلُ اللَّهَ بِأَحْسَنِ مَا
أَتَى بِهِ اللَّهُ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ
أَعْلَى
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

۳۳. دو پیش نویس نامه قرن دوم هجری

۵/ ۱۸ × ۲۳/ ۵ سانتی متر، ۲۱ سطر رو. سه سطر اول درشت تر نوشته شده و بالا و چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 397

رو: متن نامه ی اول در سطر ۱۳ و با عبارت قراردادی پایان نامه ها (و کتب) «نوشته شد» تمام شده است. سپس بلافاصله نامه دوم پس از بسم الله دیگری آغاز شده است. از آن که این دو نامه پشت سر هم نوشته شده به نظر می رسد چرک نویس یا سیاه مشق باشند. در نامه ی اول به برده ای به نام زیاد که توسط شخصی حارث نام آزاد شده اشاره شده است. (مولا)
عنوان نامه ی دوم را پس از بسم الله و پیش از دعای رایج فائنی احمد الیک در دو قرن نخست هجری نوشته اند.

الف آخر زائد زیر خط کرسی دارد. ک اول در کلمه ی کما (سطر ۴) نعلی شکل است. «ص» در کلمه ی صالحین (سطر ۳) در راستای افق کشیده شده است.
پشت: خالی.

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند و هیچ نشانه ای از پختگی و تکامل یافتگی در رسم الخط حروف دیده نمی شود. اگر به فرض مؤلف، متن روی این پاپيروس چرک نویسی بوده باشد، تقیید نویسنده بر شروع چرک نویس نامه دوم با عبارت بسم الله جالب است. نحوه ی گردش قلم در دست کاتب، مؤید آن است که استعداد و مهارتی در نگارش به خط عرب نداشته است.

مخطوطات باستانی
پاپیروس‌ها

۳۳۰۰
۳۳۰۰

۳۳۰۰

۳۳۰۰

۳۳۰۰

۳۳۰۰

۳۳۰۰

۳۳۰۰

۳۳۰۰

۳۳۰۰

Handwritten text in Papyrus script on a fragment of ancient papyrus. The text is arranged in several lines, though some are obscured by the fragment's irregular shape and damage. Legible words and phrases include:

- الان
- انا و خدیو حواء و حیدر
- ضاحی
- و حلف الی الله
- و ما لبثنا و قتلنا الارواح
- لمت و کفیت
- و من فی الامم
- عالم
- و الامم
- امم
- حیرت ال
- لا اشر من هو
- العالم
- ما بعد
- میراث ال

۳۴. نامه‌ای که مهر و بندی که برای بستن و مهر و موم آن به کار رفته هنوز به آن وصل است.

قرن دوم هجری

۵ / ۲۹ × ۱۸ سانتی متر، ۱۶ سطر رو، ۱ سطر پشت. پایین و قسمت‌هایی از میان پاپيروس از بین رفته است.

شماره PPS. 65

Khan 1992, no 14

رو: نامه با بسم الله در سطر اول آغاز شده و عنوان نامه «به ابویعفر - خدا او را سلامت بدارد - از مکیس بن صمون (سطر ۲)» و سپس دعای «فأنی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو» (سطر ۳-۲) نوشته شده است. این دعای آغاز نامه‌های دو قرن نخست هجری است و چون شأن مخاطب نامه، برتر از نویسنده بوده، نام او اول ذکر شده است. متن نامه دلالت می‌کند نامه را خادمی به مخدوم‌اش نوشته است.

از سطر چهارم، متن اصلی نامه پس از عبارت مصطلح «اما بعد» و دعای «خدا تو را محفوظ و سالم بدارد و فضل و رحمت‌اش را به تو عطا کند» آغاز می‌شود. نویسنده به موضوعاتی مربوط به مخدوم‌اش و مکاتبه پیشین اشاره کرده و پس از هر جمله نامه، دعایی در حق مخدوم نوشته است: (سطور ۸-۵)

«برای شما نامه می‌نویسم، خداوند سلامت‌ات بدارد. الحمدلله اوضاع این جا همان طور است که می‌خواهید. نامه‌ی شما را دریافت کردم. خدا عمرت را طولانی کند. خوش حال شدم که شنیدم سلامت هستی. از خدا می‌خواهم لطف و رحمت‌اش را به تو عطا کند و همواره سلامت باشی و رنج و غصه‌ات را نبینیم که زندگی ما بسته به زندگی توست.»
در سطر نهم، مکیس علت اهمال در وظایف‌اش را این طور شرح می‌دهد:

«پرسیده بودی چرا کالاهایی که خواسته بودی ارسال نکرده‌ام. به محض این که به روستای [بوکبیر] رسیدم، زیاد... العزیز - احتمالاً زیاد [بن عبد] العزیز - نزد حاکم بوکبیر رفت. او مرا جریمه و تهدید به حبس کرد...».

ریختگی در سطر ۱۲ مانع شده پایان این سطر غم‌انگیز را بدانیم. مکیس به دست صالح بن البنانی افتاد و به کلمه‌ی دینار اشاره شده است.

از انتهای سطر دوازده به بعد، باقی ماجرا چنین است: «به خاطرش همه چیز خود و خانواده‌ام را فروختم - با توجه به گفته‌ی مکیس، گویا برای پرداخت جریمه - اما این قضایا باعث نشد از آن چه به عهده‌ام گذارده بودی غافل شوم. لکن اینک می‌خواهم سفرم را با مشک‌های آب بزرگی که سالم‌تر مانده‌اند ادامه دهم.» (سطر ۱۵-۱۲) سطر ۱۶ آخرین سطر باقی مانده است که متن آن ریختگی‌هایی دارد.

روستای بوکبیر یا ابوکبیر که به آن اشاره شده در دلتای نیل و امروزه در محدوده‌ی الشرقیه

است.^۱ در متن این نامه، حاکم روستا را والی ذکر کرده که در مکاتبات بعدی روی پاپيروس‌های یونانی «فرمانده نظامی» گفته شده است که در استخدام دولت و مجری مخصوص قانون بود.^۲ شاید مکيس بن صمون، کارگر مسیحی ابویعفر زمانی به بوکبير رسیده که شخصی به نام زیاد، مسئول جمع‌آوری مالیات بوده، وی از مکيس احتمالاً به علت عدم پرداخت مالیات نزد والی شکایت کرده و مکيس درگیر شده و در ارسال کالا به یعفر تأخیر کرده است.

از شیوه‌ی رسم الخط نامه پیداست در قرون اولیه و با ساختار رسمی نوشته شده است. محل اتصال حروف، به خصوص در دعای آغاز نامه، کشیده است. کوتاهی و عمودی نوشته شدن بخش‌های عمودی حروف از خصیصه‌های بارز سبک کوفی است.^۳ انتهای الف مفرد در کلمات عافاه^۴ در سطر ۲ و اله در سطر ۳ به چپ گرایش دارد که در پاپيروس‌های بعدی قرون اولیه، به خصوص قرن دوم هجری، این زائده خمیده تر است.

سایر خصیصه‌ها در پاپيروس‌های پیشین دیده می‌شود. «د» زائده‌ای در بالا دارد و از «ر» قابل تشخیص است. غالب «ص» و «ض»‌های متن در راستای افق کشیدگی دارد به طوری که گویا دو خط موازی از سمت راست با یک خط منحنی به هم وصل شده و در سمت چپ حلقه، یک خط عمودی است. زائده‌ی افقی ابتدای «ع» و «غ» اول و مفرد جلوتر از قسمت حلقوی به راست کشیده شده، حرف «ق» در کلمه‌ی بقاء در سطر ۸ یک نقطه دارد. «ی» آخر به راست کشیده شده و دم‌برگشته، افقی و به راست دارد. البته «ی» در کلمه «علی» سطر ۱۰ به چپ کشیده شده است. پشت: عنوان نامه مشابه عنوان نامه‌ی رو در سطر دو است و تقریباً بالای صفحه نوشته شده. در میان پاپيروس، سوراخی هست تا بند نامه برای پیچیدن آن رد شود. بقایای مهر و بندی که برای پیچیدن و محکم کردن نامه استفاده می‌شد زیر عنوان در سمت راست دیده می‌شود.^۵

1. Ibn Mammati, p. 111; Halm 1979-82, p. 599, map 30.

2. Goitein 1967-83, II, pp 368-9.

۳. دکتر ناصر خلیلی در کتاب «سبک عباسی» وجود شیوه‌ی نگارش با نام کوفی در نوشتار عرب را منکر شده است. (مترجم)

۴. الف در کلمه‌ی عافاه در سطر ۲، الف مفرد نیست.

۵. مؤلف در معرفی پاپيروس، مدعی سوراخی است که بندی برای پیچیدن نامه به وسیله‌ی آن از آن رد و نامه محکم می‌شده است. برگه پاپيروس ریختگی‌هایی دارد که کاربرد انتسابی آن از نظر منطقی پذیرفتنی نیست به علاوه بندی که نقش پل و بست داشته باشد نیز دیده نمی‌شود.

... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...

۲۲. زو.

... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...
... و ...

۲۲. پشت.

۳۵. نامه

قرن اول یا دوم هجری

۱۰×۲۸ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین متن از بین رفته است.

شماره PPS. 287

رو: در سطر اول، بسم الله و بعد از آن عنوان نامه آمده است: «به آقایم ابی العسوم - خداوند سلامت اش بدارد - از یحنس بن ایلوا؛ سلام بر تو» سپس دعای «فأني احمد اليك الله الذي لا اله الا هو» و اصل نامه بعد از عبارت مصطلح «اما بعد» نوشته شده است.

نامه با دعای «اصلحك الله و عافاك و اتمّ عليك في الامور كلّه» آغاز می شود. یحنس به ابوالعسوم نوشته که نامه اش را دریافت کرده و از سلامتی او خشنود است. قدمت نامه را بر اساس شیوه‌ی نگارش حروف حدس می زنیم. ک اول و آخر به طور افقی کشیده شده. دم «ی» آخر و گاه محل اتصال حروف، کشیده شده است.

پشت: این بخش برای نگارش عنوان به کار رفته: «لسیدی ابی العسوم (؟) عافاه الله»^۱.

۱. این نامه فاقد تاریخ، جز در دو مورد نقطه ندارد و شتاب زدگی و عدم تسلط کاتب آن علاوه بر دست خط پریشان، از دندانه‌ی اضافی که برای حرف س در کلمه لسیدی در سطر دوم قرار داده پیدا است. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. د و ر قابل تفکیک اند. ع اول زائده‌ای کشیده به راست دارد. س و ش دندانه دارد. الف آخر زائده‌ای زیر خط کرسی دارد.

تکالیف و عبادت و غیره
در این باب

در این باب
در این باب

۳۵. رو.

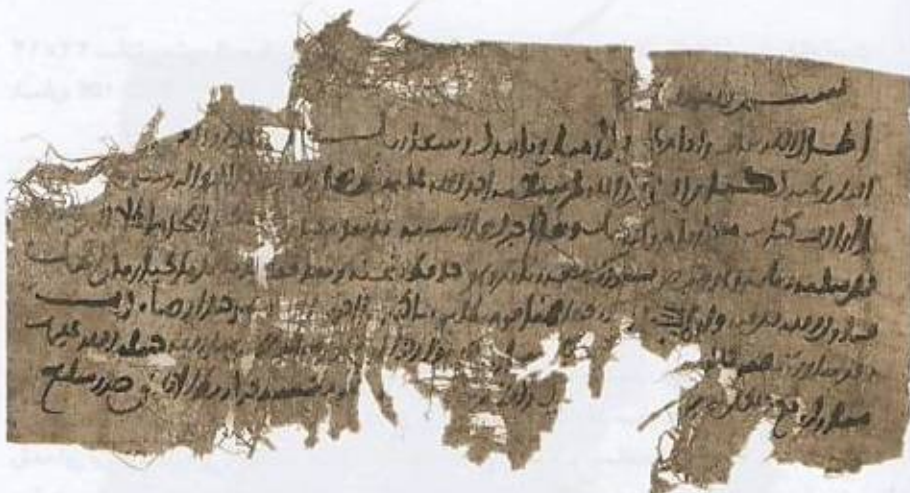
۳۵. پشت.

۳۶. یک نامه و یک رسید دریافت قرن سوم هجری

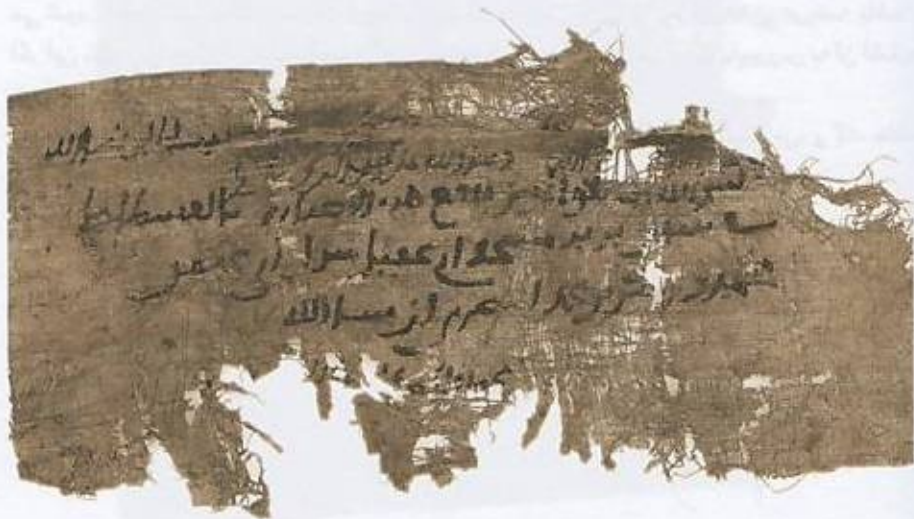
۱۲×۲۵ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و بالای چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 236

رو: در نامه به مبالغی بر حسب دینار و قیراط اشاره شده و نویسنده دعای «اطال الله بقاک و ادام عزک... و زاد [فی احسانه] علیک و عندک کتابی الیک» را نوشته است.
«ر»، «و»، «د» آخر و «ه» آخر تقریباً عمودی و شبیه به هم است. در جمله لم اری الیک، وجه امری فعل ضعیف آخر به وجه اخباری تبدیل شده است. همچون خطوط عربی کلاسیک، الف آخر به جای «الف مقصوره به صورت «ی» - به شکل «الف مقصوره به صورت الف» نوشته شده است. ابتدای متن، محل اتصال حروف کلمه «اطال» و «ک» در کلمه سئلتک که در پایان جمله شرط و چند جمله همپایه آمده و در «کتاب» که ابتدای نامه آمده کشیده تر است.
پشت: این نوشته، سفارشی برای انتقال «هذه الاضبار» (این بسته ی) اسناد یا مکتوباتی به خانه ابی عثمان محمد بن بکر بن محمد البسری در ناحیه سوق بربر در فسطاط و در مجاورت مسجد ابی عقیل است. البته این مسجد هنوز ناشناس است.
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» قدری بلند و الف در کلمه عثمان، الف محذوفه است.^۱

۱. نامه و سند فاقد تاریخ اند. تفاوت چشم گیری در شیوه و اسلوب نگارش دو روی پاپيروس نیست و به نظر می رسد در فاصله زمانی نزدیک نوشته شده اند. آغاز و پایان سطور روی نامه منظم تر از پشت آن است. حلقه های حروف بسته است. حرف الف زائده ای مایل به چپ و زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش است و برخی حروف، نقطه دارند. اگر به راستی این سند غیرقابل خواندن را صادر شده از سوی یک صاحب سواد قرن سوم بیانکاریم، که دستی در داد و ستد و روابط اقتصادی و اجتماعی داشته، پس حقیقت است که کتاب نویسی اسلامی امری بسیار جدیدتر از مدعاهای کنونی است.

۳۶. رو.

۳۶. پشت.

۳۷. دو نامه قرن سوم هجری

۱۴×۲۲ سانتی متر. ۵ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. سمت چپ هر دو نامه از بین رفته است.

شماره PPS. 198

رو: نامه ی اول با دعای «ابقاك الله و حفظك» آغاز و تمام شده. نویسنده، گویا عطف به مکاتبات پیشین در سطر ۳ به رقعۀ^۱ و در سطر ۴ به چیزی که برای مخاطب نامه ارسال کرده بود اشاره می کند. «و بعثتُ بک [...]» شاید منظور او کتاب (نامه) بوده باشد. بین سطر اول و دوم و بین سطور چهارم و پنجم فاصله است. گاه الف آخر، زائده ی زیر خط کرسی دارد و گاه ندارد.

پشت: نامه دوم با دعای «ابقاك الله» آغاز و با عبارت کتبتُ (نوشتم) تمام شده است.

نویسنده در نامه اشاره کرده که گیرنده، آن را به شخصی به نام سعید نشان دهد و امیدوار است رقعۀ ای از طرف کسی دریافت کند و به سعید و محمد سلام رسانده است.

عبارت «رقعه سعید بن الضحاک» در بالای چپ سند و بالای بسم الله نوشته شده است. بنابر معمول، در عریضه ها در این قسمت، سرفصل (ترجمه) می نویسند که در آن، به نویسنده اشاره می شود. اما در متن حاضر سرفصل نوشته نشده بنابراین تردید داریم این متن، عریضه باشد. اگر این نامه را رقعۀ فرض کنیم، احتمالاً همان رقعۀ ای است که در متن روی پاپيروس به آن اشاره شده است.

رسم الخط نامه، به دقت رعایت شده. «س» و «ش» دندانه دار و «د» و «ذ» شبیه «ر» و گاه حلقه «م» واضح است.^۲

۱. در دوران پس از فاطمیان، رقعۀ به معنی عریضه بود. ر. ک شماره ۴۴.

۲. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه اند. نگارش متن رو بی حوصله و عجولانه بوده، فاصله میان سطرهای آن زیاد است و کلمات، درشت و کشیده تر از حد متعارف نوشته شده اند. ال در کلمه الرحیم در سطر دوم نامه دوم سرهم و حلقه حروف بسته است. ن و ر شبیه اند. این دو نامه از هیچ بابتی به نگارنده ی واحدی قابل انتساب نیست و از این رو محل حیرت است که چه گونه دریافت کننده نامه ی پشت مجاز و امین در قرائت متن روی نامه بوده است؟

۳۸. نامه

قرن دوم هجری

۱۲/۵×۲۰ سانتی متر. ۱۰ سطر رو و ۱ سطر پشت.

شماره 288 PPS.

Khan 1992, no 21

رو: عنوان نامه پس از بسم الله آمده که خصیصه ی نامه های دو قرن نخست پس از هجرت است. نویسنده فردی ابن محمد نام و مخاطب زنی به نام امینه بنت اسد است. سپس عبارات «سلام علیک و رحمة الله و اما بعد عافاک الله و ابقاک» نوشته شده. دعای فأنی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو که از دیگر خصیصه های نامه نگاری دو قرن نخست هجری است حذف شده^۱.

متن نامه به این شرح است:

«برایم ۴ قطعه کتان ضخیم و صد ورق درهم^۲ فرستادی. اگر به خاطر حرکت کشتی دیر رسیدم از باقی مانده برایم کتان بخر. بافنده ها دیگر قطعه های هشت ذراعی نمی بافند بل قطعات شان ۲/۵ ذراعی است. اگر می خواهی بگو تا آن ها را به تو بدهم و اگر نه تصمیم و نظرت را به من بگو. خدا کمک کرد و با اتکا به او دو برابر بافتم. اگر پارچه ها همراه او به دست ات رسید برایم بفرست. به بلخم، ابوحسن و ابوقرل و خانواده اش سلام برسان.»

«س» و «ش» بی دندان و «ک» اول نعلی شکل است.

پشت: عنوان نامه: «از ابو محمد به امینه بنت اسد».

۱. نامه فاقد تاریخ و جز دو مورد فاقد نقطه است. حروف استحکام و استقلال کافی ندارند. شتابزدگی کاتب و ناپختگی رسم الخط، متنی نازیبا فراهم آورده است. دو راه شبیه هم و م و ن ناقص و ابتدایی نوشته شده اند. ع و ح آخر کشیده شده و در کلمات سطر زیرین دخالت کرده اند. سطر هفتم ریختگی دارد و تشخیص کلمات آن ممکن نیست. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲. ورق درهم، فلزی مرکب از نقره و مس است.

سر احمد الم صرا رحم
 صرا م محمد ال اینه
 و انکار زمانه استند الی
 درم ملاحق از اح و اولی الم کینه
 نه گفتار و ان الساج
 مسله و تحف و ان
 ال نواک
 درم ملاحق از اح و اولی الم کینه
 درم ملاحق از اح و اولی الم کینه

۲۸. رو.

صرا م محمد ال اینه
 و انکار زمانه استند الی
 درم ملاحق از اح و اولی الم کینه
 نه گفتار و ان الساج
 مسله و تحف و ان
 ال نواک
 درم ملاحق از اح و اولی الم کینه
 درم ملاحق از اح و اولی الم کینه

۲۸. پشت.

۳۹. نامه ای که برای نوشتن نسخه ی گیاهی و سیاه مشق به کار رفته قرن سوم هجری

۲۸/ ۵×۲۱ سانتی متر. ۱۷ سطر رو و ۱۹ سطر پشت. افتادگی هایی در خلال متن دیده می شود.
شماره PPS. 323
رو: Khan 1992, no 31

رو: نامه با بسم الله و «فدایت شوم [پدرم و خداوند رحمت اش را به تو عطا کند]» آغاز می شود.
«از روستا نامه می نویسم» باقی اطلاعات از بین رفته. ادامه ی نامه از انتهای سطر سوم با ذکر صلوات بر محمد و خاندان و [پروان اش]^۱ و موضوع مورد معامله در دست است.
مخاطب نامه که طبق متن پشت، شخصی به نام ابی جعفر است چند دینار دریافت کرده تا طبق قرار به شخصی به نام فضل برساند. نویسنده ی نامه ضمن تشکر، تأکید کرده در تحویل پول تأخیر نکند. آن چه از متن باقی مانده به این شرح است:

«بگو جایی داری تا یک روز در فسطاط بمانی و تا زمانی که نزد تو بیاید سر قرار هستی...
اگر از جانب تو چیزی دریافت نکرده نامه اش را سریع بفرست زیرا او...»
سپس دوباره به فسطاط و دو مرد به نام های محمد بن منصور و عباس بن ثابت اشاره شده است و نامه این طور پایان می یابد:

«اگر به چیزی احتیاج داشتی مرا خبر کن. خوشحال می شوم. سلام بر او...»
غالباً الف آخر زانده زیر خط کرسی دارد.

پشت: متن این سمت سه بخش است ۱. سه سطر برای عنوان نامه روی پاپیروس. «به ابی جعفر - رحمت خدا بر او - از عبدالله بن ... محمد بن احمد حرّانی... ان شاء الله». یک نسخه ی بسیار کم رنگ طب گیاهی در ۱۳ سطر و سه سطر سیاه مشق که در جهت عکس نسخه است.^۲

۱. در سطر سوم روی نامه چنین خطاب هایی دیده نمی شود.
۲. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه بعضی حروف باز است. ریختگی پاپیروس بیش از نیمی از سطر سوم و چهارم را از بین برده. دم ی آخر برگشته است. ک سرکش ندارد. دسته ط به راست مایل است. د و ذ زانده ی عمودی به بالا دارد.

۴۰. نامه

قرن سوم هجری

۸ / ۷ × ۲۱ / سانتی متر.

شماره PPS. 381

Khan 1992, no 34

رو: متن نامه درخواست تسویه حساب است.

«بسم الله الرحمن الرحيم. خدا نگهدار تو باشد و تو را شفا دهد، شنیده‌ام بیماری. از تو می‌خواهم - خدا از تو راضی باشد - که ۲۰ دینار به من بدهی. وقتی نیازمند شدم به یاد کاری (که برایت) انجام داده بودم افتادم. برایت زحمت کشیده‌ام و اینک از تو انتظار دارم. خدا تو را شفا دهد و نگهدار تو باشد. برایت از خدا خیر و رحمت می‌طلبم».

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «س» و «ش» بی دندانه نوشته شده است.

پشت: خالی^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. حرف ض در کلمه مرضک در سطر سوم نقطه دارد. فرستنده و گیرنده نامه معلوم نیست و محتوای آن، خبر از درماندگی شخصی دارد که حقی از او برگردن مخاطب است و اینک چشم به عوض دوخته. حلقه اکثر حروف بسته و ک بدون سرکش است. ر و د قابل تفکیک نیست و ن صورتی تکامل نایافته دارد.

سبحان الله الرحمن الرحيم
ومعها السلام على من اتبع الهدى
فلا تقربوا الصلوات
والصلاة والسلام على
الرسول الذي قد
بعثنا به من قبله
وما كنا لننسى ما كنا
نوعين
وما كنا لننسى ما كنا
نوعين

۴۱. نامه

قرن دوم هجری

۲۷×۲۲ سانتی متر. ۱۲ سطر رو و ۲ سطر پشت. خلال متن به خصوص سمت راست متن، ریختگی دارد.

شماره PPS. 377

رو: عنوان نامه در همان سطری که بسم الله نوشته شده، آمده و نامه با ادعیه ای در حق مخاطب آغاز می شود. در سطر هشتم نامه به یک کنیز ضعیف (جاریه ضعیفه) اشاره شده. در نامه ی حاضر، کلمه ی ضعیف با «ظ» نوشته شده در حالی که در متون عربی کلاسیک این کلمه با «ض» به صورت ضعیفه نوشته می شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است. برخی حروف نقطه گذاری شده و دو نقطه کنار هم، اریب نوشته می شود. اجزای کلمه «امورک» بین سطور ۲ و ۳ جداگانه نوشته شده یعنی الف اول در آخر سطر دوم و باقی کلمه در ابتدای سطر سوم آمده است. این نوع شکسته نویسی، خصیصه ی دو قرن نخست هجری است.

پشت: عنوان نامه روی پاپيروس است.^۱

۱. این نامه نیز فاقد تاریخ است. قلم کاتب نسبتاً روان بوده. غالباً حلقه های حروف بسته است. د و راه شبیه اند و فقط در چند مورد نقطه دیده می شود. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

Fragment of an ancient manuscript in Arabic script, showing several lines of text. The parchment is heavily damaged and stained, with significant portions missing. The text is written in a cursive style, likely from a medieval Islamic manuscript.

۲۱. رو.

Fragment of an ancient manuscript in Arabic script, showing several lines of text. The parchment is heavily damaged and stained, with significant portions missing. The text is written in a cursive style, likely from a medieval Islamic manuscript.

۲۱. پشت.

۴۲. عریضه‌ای به یک صاحب منصب (امیر) قرن سوم هجری

۲۴ × ۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. میان غالب سطور و گوشه‌ی چپ بالای متن از بین رفته است.
شماره ۶۹
شماره Khan 1992, no. 16

رو: بقایای «ترجمه‌ی (سرفصل) عارض که حاوی نام اوست در بالای چپ متن دیده می‌شود. در متن اصلی، عارض شرح داده که به سبب حبس در زندان از کشاورزی عقب و محروم مانده و از امیر خواسته به شرایط وی توجه و او را مساعدت کند.

«بسم الله الرحمن الرحيم». خدا رحمتش را شامل حال امیر کند و عمرش طولانی باد. امیر - خدا حفظش کند - از آن چه در این سال بر من گذشته، آگاهند...» (سطور ۵-۱). کلمات وسط سطر پنج قابل تشخیص و بازسازی نیست و باقی متن از انتهای سطر پنج به جا مانده است:

«... درد و رنج در این سال... ما در زندان محبوس بودیم و نتوانستیم بر زمین مان کشت و زرع کنیم. امیر می‌دانند که همین روزها می‌بایست سبدهامان را می‌بردیم و محصول مان را برداشت می‌کردیم. اما (امسال) بذره‌های ما ضایع شد. امیر [می‌دانند امسال چیزی به دست نیاورده‌ایم] تا از عهده‌ی پرداخت کامل مالیات برآییم. بل زندانی بودیم و بذره‌های ما ضایع شد. لطفاً نظر خود را در این مورد به ما اعلام کنید - خدا حفظات کند - وضع ما چنان بد است که چیزی برای خوردن نداریم. [به ما] نظر کنید تا خدا هم به شما نظر کند. خدا شما را محفوظ و پهروز بدارد».

در متون عربی پاپيروس‌های عربی، عنوان امیر نه تنها به حاکم مصر بل به تمام زیردستان حکومتی وی از جمله عامل هم اتلاق می‌شد. بنابراین روشن نیست مخاطب اصلی این عریضه چه کسی بوده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» دندانه دار است. «ی» آخر در کلمه‌ی علی در سطر چهارم به چپ مایل است یا در کلمه‌ی فی در سطر نهم به راست کشیده شده و برخی حروف، نقطه‌گذاری شده‌اند.

پشت: خالی^۱.

۱. متن نامه فاقد تاریخ است. ی وسط یک نقطه دارد. صورت ن آخر کامل نیست. حلقه ع وسط بسته است. در سطر هشتم کاتب کلمه‌ای را که نوشته بوده خط زده و صورت تصحیح شده آن را در ادامه نوشته است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده اما هنوز کلمات تا پختگی و قوام کامل فاصله دارد.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

والمصطفى وآله الطيبين الطاهرين
الذين هم من آل الله وأحب إليه
والله اعلم بالصواب

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين الذين هم من آل الله
وأحب إليه والحمد لله رب
العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين الذين هم من آل الله
وأحب إليه والحمد لله رب
العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين الذين هم من آل الله
وأحب إليه والحمد لله رب
العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين الذين هم من آل الله
وأحب إليه والحمد لله رب
العالمين

۴۳. دو نامه

قرن سوم هجری

۴۲×۳۳ سانتی‌متر، ۱۵ سطر رو و ۱۹ سطر پشت. بالا، چپ و راست هر دو سوی برگه و بخش‌هایی از میان متن ریختگی دارد.
شماره PPS. 75

رو: بنا بر آن چه از عریضه باقی مانده، نویسنده از مخاطب خواسته فوری پاسخ نامه‌اش را بدهد. (سطر ۴-۱) لا تبلی عنا خبرک. و با سلام رسانی از جانب چند نفر به مخاطب، نامه‌اش را تمام کرده است.
الف آخر^۱ زائده زیر خط کرسی ندارد.

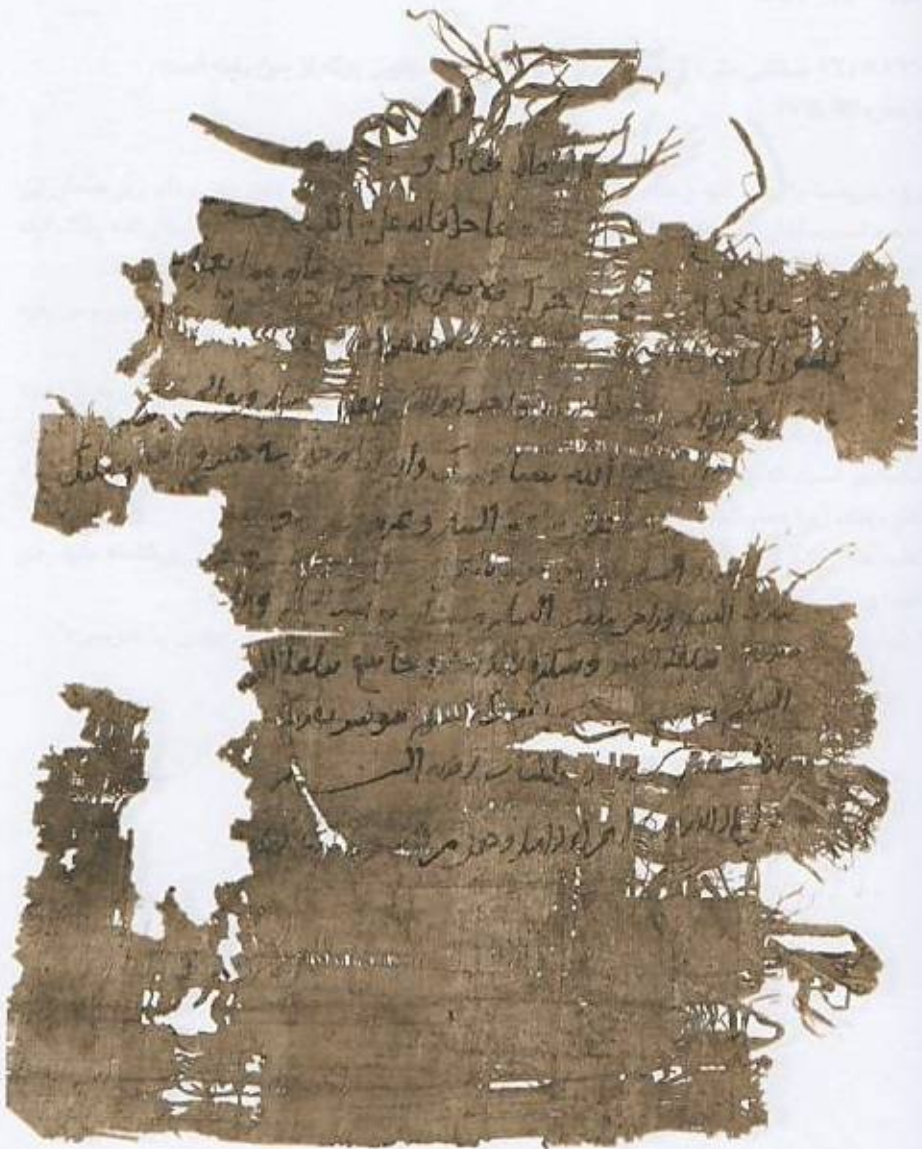
پشت: رسم الخط نامه دوم متفاوت است. وسط نامه ناخواسته به علت نسخه برداری تقریباً پاک شده است. احتمالاً مخاطب نامه یک زن بوده چون نویسنده در سطر ۴ و ۱۸ از اصطلاح یا اختی (خواهرم) استفاده کرده است. نویسنده در پایان نامه سلام افرادی را به وی رسانده و مانند نامه‌ی اول، از مخاطب‌اش خواسته فوراً جواب نامه را بدهد.

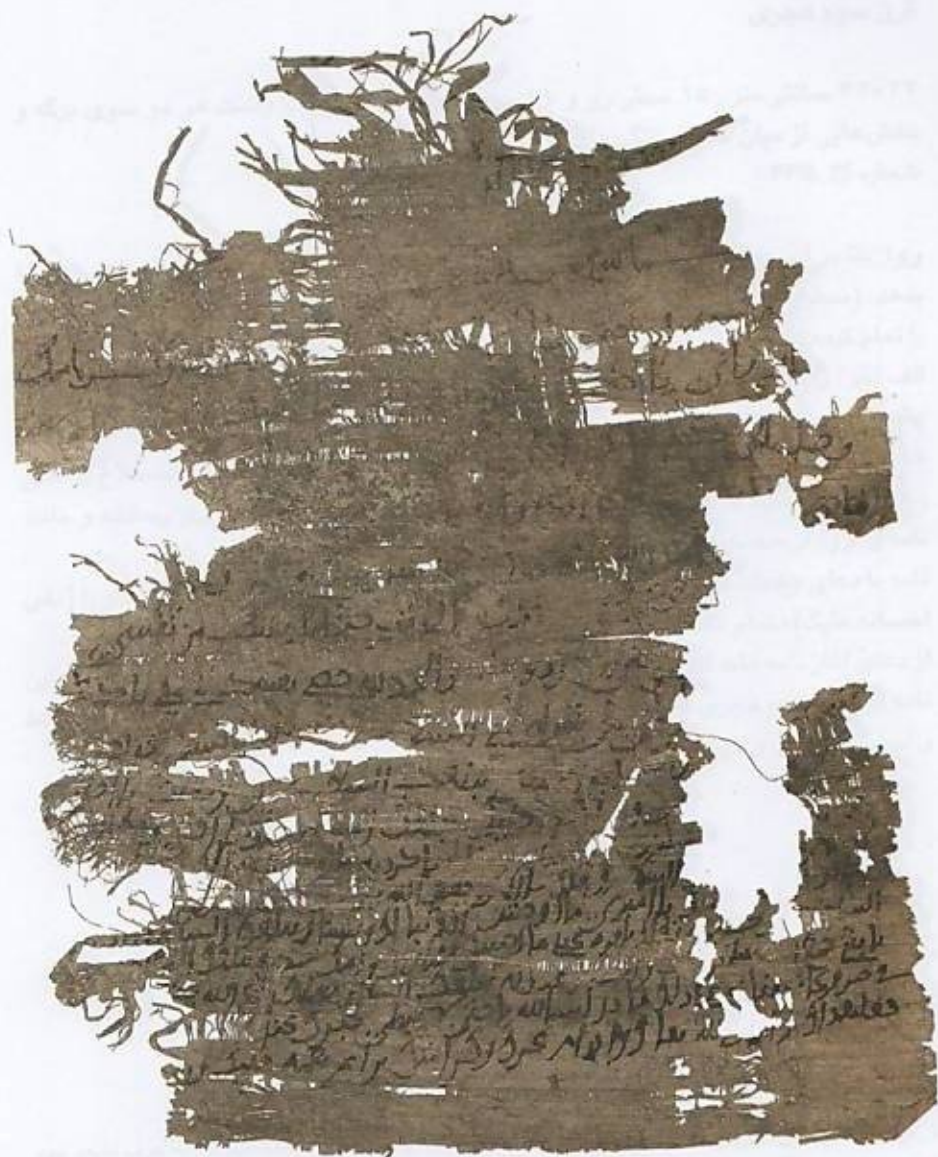
نامه با دعای «جعلت فداک و ا[ط]ال الله بقاک و ادام عزک و کرامتک و اتمّ نعمة علیک و را [دفی احسانه علیک]» تمام شده است.

از دعای آغاز نامه فقط کلمه‌ی کرامتک باقی مانده که شاید مشابه دعای پایان نامه بوده. بنابراین نامه در قرن سوم هجری نوشته شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه ک اول، وسط و آخر نعلی شکل و دم «ی» آخر برگشته است.^۲

۱. نویسنده در متن انگلیسی، اصطلاح الف میانی را به کار برده است. اما حرف الف هیچ گاه به حرف مابعد خود نمی‌چسبد و در حالات مختلف یا مفرد است یا به حرف ماقبل خود می‌چسبد که الف آخر نامیده می‌شود. پس در این جا استفاده از الف آخر را مناسب‌تر دیدم.

۲. نامه‌ها فاقد تاریخ‌اند. پس دندان‌ها دارد. حلقه حروف بسته است. نیمه‌ی اول نامه دوم کم‌رنگ و ناخوانا و نیمه‌ی باقی مانده، پررنگ است و غالب حروف آن نقطه دارد. شاید این نحوه استفاده از نقطه‌گذاری، نتیجه فاصله زمانی میان نگارش متن بر پشت و روی پاپيروس باشد. کلمات و سطرها فاصله بسیار کمی دارند و حاشیه خالی کمی در اطراف برگه دیده می‌شود. د و راء قابل تفکیک است.

۴۴. عریضه‌ای به یک صاحب منصب (امیر)

قرن سوم هجری

۸×۲۹ / ۱۲ سانتی‌متر، ۶ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 80

رو: عریضه با بسم الله و دعا در حق امیر که با توجه به متن پشت پاپيروس، نام وی عثمان بن سعید است، آغاز شده، دعای آغاز نامه خصیصه‌ی نامه‌های شخصی است: «اطال الله بقاك اياه الامير و ادام عزك و كرامتك و تأييدك و اتمّ نعمه عليك و زاد في احسانه عليك و عندك». عارض از حوادثی که در ایام غیبت اش در خانه‌ی او رخ داده شکایت می‌کند. اما پاپيروس پاره شده و ماجرای مورد شکایت او نامعلوم است.

بالای پاپيروس در همان سطری که بسم الله نوشته شده، جمله‌ای عمود بر سطور متن به عریضه اضافه شده است: «قصه یونس بن موسی» (عریضه یونس بن موسی). سند فوق از نخستین اسنادی است که پیش از دوره‌ی مملوکیان تنظیم شده و در آن کلمه‌ی قصه به معنی عریضه به کار رفته، زیرا مملوکیان کلمه‌ی رقع^۱ را به این معنی استفاده می‌کرده‌اند.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است و «ی» آخر دمی برگشته دارد. در کلمه‌ی «حتی» به جای الف مقصوره، الف کامل آمده است.

پشت: عنوان نامه با همان رسم الخط نوشته شده: «به عثمان بن سعید از یونس بن موسی»^۱.

۱. متن فاقد تاریخ است. قلم نگارش چندان روان نیست و حروف استحکام و استقلال کافی ندارد. برخی حروف نقطه دارند. عبارت عریضه یونس بن موسی، عمود بر متن نوشته شده که به نظر می‌رسد محل مناسبی برای آن نیست. ساختار و جمله‌بندی متن کاملاً رسمی است.

2. Khan 1990b, pp. 16-18.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِحَقِّ اللَّهِ مَا لَا يُدْرِكُ رُوحَهُ وَحَرَامَاتِ وَتَلْبَسُ
 وَتُرْمَدُ عَالَمٌ وَرَبُّكَ الْخَالِقُ وَتَعْدُكَ الْبَلَاءُ عَمْرًا طَارِ الْمَاءِ
 عَمَّا لَمْ يَدْخُلْ عَالَمٌ عَرَفْنَا مِنْ حَسْبِ الْكَلْبِ عَلَى حَرَمِ قَرْنِ الْعَمَلِ
 لَمْ يَكُنْ رُوحًا حَسْبِ وَتُسْتَفْرَضُ الْعَمَلُ حَتَّى يَسْتَفْرَضُ
 مِنْ مَعْرِفَةِ الْعَمَلِ الْكَلْبِ

۲۲. رو.

بِحَقِّ اللَّهِ مَا لَا يُدْرِكُ رُوحَهُ وَحَرَامَاتِ وَتَلْبَسُ
 وَتُرْمَدُ عَالَمٌ وَرَبُّكَ الْخَالِقُ وَتَعْدُكَ الْبَلَاءُ عَمْرًا طَارِ الْمَاءِ
 عَمَّا لَمْ يَدْخُلْ عَالَمٌ عَرَفْنَا مِنْ حَسْبِ الْكَلْبِ عَلَى حَرَمِ قَرْنِ الْعَمَلِ
 لَمْ يَكُنْ رُوحًا حَسْبِ وَتُسْتَفْرَضُ الْعَمَلُ حَتَّى يَسْتَفْرَضُ
 مِنْ مَعْرِفَةِ الْعَمَلِ الْكَلْبِ

۲۲. پشت.

۴۵. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۳×۵/۱۹ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا، راست و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 205

رو: نویسنده در این نامه به خانه‌ای اشاره کرده که نیمی از آن فروخته شده (و قد باعه^۱ النصف من الدار) و از مخاطب خواسته نظری راجع به موضوع ارائه دهد.
(رایک اعزک الله فی الامر بی...)^۲ نامه با دعای اطال الله بقا[ک...ک] و سلامتک و عافیتک و رعایتک تمام شده است.
بارزترین خصیصه‌ی نگارش نامه این است که «ح» با یک حرکت منحنی قلم نوشته شده است.
چپ: در سطر چهارم نامه دوم به معامله‌ی دیگری اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندان است.^۳

۱. «فقد باعوا» است و نه «فقد باعه». (مترجم)

2. khan 1990 b. pp. 16-18.

۳. نامه فاقد تاریخ است. حرف ف در کلمه نصف در سطر چهارم نقطه دارد. حروف استقلال و استحکام ندارد و پیوسته نوشته شده‌اند. بین جمله ان شاء الله و کلمه اطال در سطر نهم نامه‌ی اول فاصله وجود دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود در هر دو نامه تحریری است. در سطر ششم، هفتم و هشتم میان بعضی کلمات فاصله هست. متن پشت با قلمی نازک تر نوشته شده اما همچنان پیوسته و نامرتب است.

خط ۲۷

خط ۲۷

خط ۲۷
خط ۲۸
خط ۲۹
خط ۳۰
خط ۳۱
خط ۳۲
خط ۳۳
خط ۳۴
خط ۳۵
خط ۳۶
خط ۳۷
خط ۳۸
خط ۳۹
خط ۴۰
خط ۴۱
خط ۴۲
خط ۴۳
خط ۴۴
خط ۴۵
خط ۴۶
خط ۴۷
خط ۴۸
خط ۴۹
خط ۵۰
خط ۵۱
خط ۵۲
خط ۵۳
خط ۵۴
خط ۵۵
خط ۵۶
خط ۵۷
خط ۵۸
خط ۵۹
خط ۶۰
خط ۶۱
خط ۶۲
خط ۶۳
خط ۶۴
خط ۶۵
خط ۶۶
خط ۶۷
خط ۶۸
خط ۶۹
خط ۷۰
خط ۷۱
خط ۷۲
خط ۷۳
خط ۷۴
خط ۷۵
خط ۷۶
خط ۷۷
خط ۷۸
خط ۷۹
خط ۸۰
خط ۸۱
خط ۸۲
خط ۸۳
خط ۸۴
خط ۸۵
خط ۸۶
خط ۸۷
خط ۸۸
خط ۸۹
خط ۹۰
خط ۹۱
خط ۹۲
خط ۹۳
خط ۹۴
خط ۹۵
خط ۹۶
خط ۹۷
خط ۹۸
خط ۹۹
خط ۱۰۰

۲۵. رو.

خط ۲۷
خط ۲۸
خط ۲۹
خط ۳۰
خط ۳۱
خط ۳۲
خط ۳۳
خط ۳۴
خط ۳۵
خط ۳۶
خط ۳۷
خط ۳۸
خط ۳۹
خط ۴۰
خط ۴۱
خط ۴۲
خط ۴۳
خط ۴۴
خط ۴۵
خط ۴۶
خط ۴۷
خط ۴۸
خط ۴۹
خط ۵۰
خط ۵۱
خط ۵۲
خط ۵۳
خط ۵۴
خط ۵۵
خط ۵۶
خط ۵۷
خط ۵۸
خط ۵۹
خط ۶۰
خط ۶۱
خط ۶۲
خط ۶۳
خط ۶۴
خط ۶۵
خط ۶۶
خط ۶۷
خط ۶۸
خط ۶۹
خط ۷۰
خط ۷۱
خط ۷۲
خط ۷۳
خط ۷۴
خط ۷۵
خط ۷۶
خط ۷۷
خط ۷۸
خط ۷۹
خط ۸۰
خط ۸۱
خط ۸۲
خط ۸۳
خط ۸۴
خط ۸۵
خط ۸۶
خط ۸۷
خط ۸۸
خط ۸۹
خط ۹۰
خط ۹۱
خط ۹۲
خط ۹۳
خط ۹۴
خط ۹۵
خط ۹۶
خط ۹۷
خط ۹۸
خط ۹۹
خط ۱۰۰

۲۵. پشت.

۴۶. دو نامه قرن سوم هجری

۱۵×۲۵ سانتی متر، ۱۳ سطر رو که ۳ سطر آن در حاشیه ی راست است و ۷ سطر پشت. بالای برگه در هر دو بخش رو و پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 121

رو: نامه ی اول درباره ی پرداخت مالیات چند نفر از جمله مردی به نام «اسحاق بن فرج» است. در سطر سوم به قطعه زمینی اجاره ای (الضیعه) اشاره شده و در پایان، نویسنده از قول چند نفر سلام رسانده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد، ک اول نعلی شکل است.

پشت: در نامه دوم به «اسحاق بن الفرّج» یا «اسحاق بو فرج» اشاره شده که احتمالاً همان «اسحاق بن فرج» است که در متن رو هم از او یاد شده بود. نامه با دعای جعلت فداک و اطلال الله بقاک و اعزک و کرمک تمام شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و بالای «د» زائده ای تقریباً عمودی است.^۱

۱. تغییر قابل ذکری در رسم الخط این نامه ها نیست. حلقه حروف بسته است و سطرها فاصله کمی دارند. سه سطر کم رنگ با همان دست خط در حاشیه راست نامه اول نوشته شده. برخی حروف نقطه دارند. متن دو سطر پایانی نامه دوم تا انتها نرسیده و این دو سطر فاصله ای بیش از حد رایج در نامه دارند. ک آخر سطر آخر نامه دوم بسیار کشیده نوشته شده است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

دال بر او
 و از سر مشرفه بود که در
 ما علیه انفسه و بعد از آنکه الجراح عبد السميد و ما در
 در او و در مشرفه بود که در
 ما علیه انفسه و بعد از آنکه الجراح عبد السميد و ما در
 در او و در مشرفه بود که در

۲۶. ۳۰

دال بر او
 و از سر مشرفه بود که در
 ما علیه انفسه و بعد از آنکه الجراح عبد السميد و ما در
 در او و در مشرفه بود که در
 ما علیه انفسه و بعد از آنکه الجراح عبد السميد و ما در
 در او و در مشرفه بود که در

۲۶. هشت

۴۷. قسمتی از نامه که بعداً برای ثبت پرداخت اجاره بها به کار رفته است. حدود سال ۲۵۷ هجری

۵/ ۱۴×۱۲ سانتی متر، ۴ سطر رو و ۵ سطر پشت. پاپيروس نصف شده است. شماره PPS. 94

رو: این قطعه بخش کوچکی از متن اصلی است. احتمالاً نویسنده‌ی متن پشت، پیش از استفاده‌ی مجدد از پاپيروس آن را نصف کرده است. چهار سطر انتهای نامه، باقی مانده که متن سطر ۳ و ۴ شامل متن ثابت پایان نامه‌ها است: «لطفاً نظرت را درباره‌ی آن چه نوشته‌ام بگو. خداوند عمرت را طولانی کند».

بین کلمات «فان» و «اطال» ریختگی است.^۱

گاه الف پایانی زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. ک اول گاه انحنایی به چپ دارد و گاه صاف و عمودی است اما در هیچ یک سرکش ندارد.

پشت: این نامه، سند معافیت از مالیات (خراج) و مربوط به سال ۲۵۷ هجری است. زمین مورد نظر در منطقه‌ی فیوم (جزیره‌ی فیوم) و مالیات آن یک و نیم دینار است که این مبلغ زیر نامه و با ارقام یونانی و بر حسب دینار ثبت شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. قسمت بالایی «د» و «ذ» تقریباً عمودی و الف در کلمه دینار، الف محذوفه است.

۱. بخش باقی مانده نامه رو فاقد تاریخ است. برخی حروف نامه رو نقطه دارد. بین سطرها فاصله است. کلمات نزدیک به هم نوشته شده و گاه پیوسته‌اند. متن پشت هنوز پیوسته و بدون نقطه است. کلمات، استقلال و استحکام ندارند. قلم به راحتی در دست کاتب گردیده اما رسم الخط آن معلوم می‌کند کاتبان دو نامه از دو سطح فرهنگی متفاوت برخاسته‌اند. انتساب این نامه به قرن سوم و یا هر قرن دیگری از آن که در سند تنها رقم ۵۷ ذکر شده، موجه نیست و حتی می‌تواند مانده‌ای از قرن اول هجری باشد. چنان که اعداد به زبان یونانی در پشت سند دیده نمی‌شود.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
أما كنا لنهتدي لهدى
هذا القوم لولا ما
أنزلنا من السماء من
الماء فاصنعنا
منه قواما
لنبيينا محمد وآله
عليهم السلام

۴۷ رو

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
أما كنا لنهتدي لهدى
هذا القوم لولا ما
أنزلنا من السماء من
الماء فاصنعنا
منه قواما
لنبيينا محمد وآله
عليهم السلام

۴۷ پشت

۴۸. نامه‌ای که یک بار برای نامه‌ی دوم و بار دیگر برای ثبت سیاهه به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۵/ ۲۵×۱۷ سانتی‌متر، ۶ سطر رو و ۱۱ سطر پشت که دو سطر آن در حاشیه راست و پنج سطر در حاشیه‌ی بالا نوشته شده، بالا و وسط متن روی پاپيروس از بین رفته است.
شماره PPS. 200

رو: موضوع نامه اول مشخص نیست اما در سطر سوم به یک مساح (قصاب، به معنی زمین پیمان) و مردی به نام ابومحمد الخوارزمی اشاره شده است. معمولاً اشاره به مساحان در پاپيروس‌های عربی رایج بوده زیرا مساحان حساب سالیانه زمین‌های زیر کشت را تنظیم می‌کردند که برای تعیین خراج، ضرور بوده است. ر. ک. شماره ۱.
بالای حرف «د» زائده‌ای عمودی دارد.

پشت: چهار سطر متن کم رنگ و دو سطر در حاشیه پررنگ تر است. پنج سطر سیاهه در جهت عکس سطور پشت پاپيروس در حاشیه‌ی بالایی نوشته شده است. این نامه با قلم ضخیمی که احتمالاً همان قلم نامه روی پاپيروس است نوشته شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. مقادیر سیاهه با ارقام یونانی ثبت شده و رسم الخط آن به تر از رسم الخط نامه و «ک»، نعلی شکل است. در پایان نخستین سطر سیاهه، علامت ضربدری دیده می‌شود که در برخی پاپيروس‌های عربی دیگر هم نظیر آن دیده می‌شود^۱. ولی سبب این نشانه گذاری معلوم نیست^۲.

1. Khan 1992, p. 53.

۲. متن فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. کلمات استقلال و استحکام ندارند. فاصله میان سطور نامه اول هماهنگ است و فقط سطر آخر با سطر ماقبل خود فاصله بیش‌تری دارد. حلقه حروف بسته است. متن سوم، با قلمی ظریف‌تر نوشته شده و دو کلمه که خواندن آن‌ها بر من میسر نیست در سطر اول و دوم بسیار کشیده شده‌اند. رسم الخط این سیاهه شبیه سیاهه‌های دیگری است که در آن‌ها ارقام یونانی ذکر شده و مترجم تصور می‌کند مربوط به یک مرکز تجاری واحد بوده‌اند.

Fragment of papyrus with several lines of handwritten text in Arabic script, showing signs of wear and tear.

Fragment of papyrus with handwritten text in Arabic script. The text is partially obscured by damage and includes the words "عالمهم لا تفرحوا به" and "فعلوا الصواب".

۳۸. رو.

Fragment of papyrus with handwritten text in Arabic script, showing significant damage and fragmentation.

Fragment of papyrus with handwritten text in Arabic script, showing significant damage and fragmentation.

۴۸. پشت.

۴۹. یک نامه و یک سند رسمی قرن سوم هجری

۱۱×۲۰ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا، پایین و چپ متن رو و چهار سوی متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 111

رو: نویسنده از مخاطب خواسته بدهی خود را بپردازد. مخاطب می بایست یک سوم دینار و یک قیراط و یک ششم دینار از حساب بدهی خود را به قلته و فرح تسلیم کند. در سطر ششم جمله ی خواهشی به این شرح آغاز شده است: «ان رایت جعلت فداک ان توقَّها و...»^۱
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانان است و با یک خط صاف مشخص شده، ک اول به چپ خمیده است و سرکش ندارد.

پشت: به موجب این سند، احمد بن عبدالخالق ضامن ۲۰ دینار از مالیات معوقه احمد بن الحسن بوده است.

«د» آخر و «ذ» زائده ای عمودی دارد. «ه» آخر در کلمه «له» در سطر اول، حلقه ای باز و واضح دارد.

۱. در سطر دوم پشت، بار دیگر سند با عنوان کتاب خوانده شده است، که توهمات کنونی در باب کتاب نویسی های عهد باستان و کهن را درهم می ریزد. متن فاقد تاریخ است و به جز چند مورد، نقطه ندارد. حلقه حروف بسته است. م و ن تکامل نیافته. د و راه قابل تفکیک نیست. تلفظ نام هایی که در نامه ها ذکر شده به دلیل عدم وجود نقطه مورد تردید است. نحوه ی اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود در سند تحریری است. این سند یکی از معدود مانده هایی است که کاتب پشت و روی آن را می توان یک صاحب قلم فرض کرد. وفور نقطه و نیز بلوغ نسبی نگارش در این سند مسلماً آن را چند قرنی از ادعاهای کنونی به ما نزدیک تر می کند.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۲۹. رو.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۲۹. پشت.

۵۰. نامه

قرن سوم هجری

۱۶۱، ۵×۲۸ سانتی متر، ۱۱ سطر رو که ۴ سطر آن در حاشیه ی چپ است. پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 103

رو: نامه با این دعا آغاز می شود: اطلال الله بقاک و جعلنی من کل سوء فداک و ادام عزک و کرامتک و ساعدتک.

بین سطر آخر دعا و سطر اول متن نامه فاصله است: «انا اطلال الله بقاک استلک حاجة علی الثقه من ... بفضلک و عرفک و ما یوجبہ الجواز». مقصود نویسنده مشخص نیست اما به موضوع خراج که در سطر پنجم ذکر شده مربوط است.

گاه الف زائده زیر خط کرسی دارد و گاه بالای «د» زائده ای عمودی است. پشت: خالی.^۲

۵۰. رو.

۱. اگر آن کلمه را «انا» بپذیریم، در این جا معنی نمی دهد. (مترجم)

۲. برخی حروف پیوسته اند. ف در عرفک در سطر چهارم نقطه دارد و بزرگی قابل ذکری در رسم الخط نامه نیست. ک سرکش ندارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. ه آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۵۱. نامه

قرن سوم هجری

۴۵×۲۲/۵ سانتی‌متر، ۲۲ سطر رو. راست و چپ برگه از بین رفته است. بخشی در ابعاد ۷×۱۷/۵ سانتی‌متر و یک سطر جدا شده است.
شماره PPS. 85

رو: نامه با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده. در سطر دهم، کلمه بذرها (الزرع) و در سطر شانزدهم، عبارت «موفقاً ان شاءالله» آمده است. عبارت اخیر در پایان به صورت تمنا ذکر شده است: «اگر تصمیم دارید چنین کنید ان شاءالله موفق باشید».

الف آخر زائده زی خط کرسی ندارد. حرکت قلم «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.

پشت: عنوان نامه: «به ابوالعلا» که روی قسمت جدا شده نوشته شده است.^۱

۱. ابعاد این پاپيروس و بلندی ۴۵ سانتی متری آن بسیار بدیع است و با الگو و استاندارد لت‌های پاپيروسی معمول تطبیق نمی‌کند. طول و عرض بسیاری از اسناد پاپيروسی در این کتاب، یا توضیحات فنی ابتدای آن را از سکه می‌اندازد یا گمان‌های دیگری را برمی‌انگیزد تا به سهم خود معلوم کند که به بازنگری در معلوماتی نیازمندیم که تاکنون از مراکز معینی صادر شده و یا می‌شود، چنان‌که شیوه‌ی کتابت پاره‌ای از کلمات، مثلاً ال در سطر دوازدهم، که بسیار مدرن می‌نماید، موجب شگفتی بسیار است به ویژه آن‌که در سراسر سند نیز مشابه دیگری ندارد! متن فاقد تاریخ است. در سطر سوم بین دو کلمه که خواندن آن‌ها میسر نیست و در سطر شانزدهم بعد از کلمه الله تا کلمه بعد فاصله زیاد است. حلقه‌های حروف بسته‌اند. ن هنوز ناپخته و نیمه نوشته شده، ک سرکش ندارد و بعضی کلمات به خصوص کلمات دو سطر آخر نامه پیوسته‌اند. دسته ط به راست مایل است. ی آخر دم برگشته دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه ی وسط و ت نقطه دارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۵۲. نامه

قرن سوم هجری

۱۰×۲۴ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۵ سطر پشت. نیمه راست پاپيروس از بین رفته است.
شماره PPS. 248

رو: نامه با دعای «اکرمک الله یا اخی و ابقاک و تمّ نعمة عليك و عندک فی الدنيا و الاخره برحمة» آغاز می شود و با جمله «کتاب عليك یا اخی من دمیاط و انا بحال عافیة»^۱ ادامه می یابد. نویسنده به «فسطاط» و «فتیوم» اشاره کرده و با سلام و درود نامه را پایان داده است.
پشت: دو سطر در امتداد روی پاپيروس و سه سطر در جهت عکس عنوان به پی نوشت اختصاص دارد.

الف آخر زانده زیر خط کرسی دارد و دسته ی «ط» قدری به راست مایل است.^۲

۱. برادر از دمیاط برایت نامه می نویسم و عالم خوب است.

۲. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. حلقه حروف بسته است. ر و د قابل تفکیک نیست. سطرهای نامه فاصله کمی دارند و حروف به استقلال و استحکام کافی نرسیده اند. انتساب این نامه به قرن سوم هجری مانند غالب تاریخ گذاری ها بر اسناد دیگر، علت معینی ندارد.

۵۲. رو.

۵۲. پشت.

۵۳. نامه‌ای که بعداً برای ثبت سیاهه به کار رفته است. قرن سوم هجری

۱۰/۵×۲۵ سانتی متر، ۲ سطر رو و ۴ سطر پشت. متن پشت برگه موازی عرض پاپيروس نوشته شده و سطور آن بر سطور متن روی پاپيروس عمود است.
شماره PPS. 71

رو: فقط دو سطر آخر پاپيروس باقی مانده است: «اکرمک الله و ابقاک و ادام نعمتک و زاد فیه عندک».

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. ک اول بدون سرکش و با قوسی به چپ نوشته شده است. پشت: سیاهه مربوط به فهرستی در باب پرداخت مالیات است. با بسم الله آغاز شده و ابتدای هر مدخل، فعل خَرَج (پرداخت) و میالغی بر حسب قیراط و دینار و در یکی از مداخل نوع محصول، برسیم (شبدر مصری) ذکر شده است.
الف آخر^۱ زائده زیر خط کرسی دارد.^۲

۱. نویسنده در متن انگلیسی اصطلاح الف میانی را به کار برده است. اما حرف الف هیچ گاه به حرف ما بعد خود نمی چسبید و در حالات مختلف، یا مفرد است یا به حرف ماقبل خود می چسبید و الف آخر نامیده می شود پس در این جا، استفاده از اصطلاح الف آخر را مناسب تر دیدم.
۲. نگارش نامه با عجله و بی دقت انجام شده. حرف ت، ف و ن نقطه دارد. دو ر قابل تفکیک نیست. محل اتصال هـ و الف در کلمه فیها سطر دوم کشیدگی دارد. با این که برای ثبت سیاهه پشت پاپيروس فضای زیادی بوده، کاتب از همان سطر بسم الله و با قلم ریز نگارش متن را آغاز کرده که علت آن معلوم نیست.

۵۲. رو.

۵۲. پشت.

۵۴. یک سیاهه و یک نامه

قرن سوم هجری

۱/ ۲۲ × ۴۰ سانتی متر، ۲۴ سطر رو و ۲۱ سطر پشت. بالای متن رو و بالای چپ متن پشت از بین رفته است.

منبع پشت: 18: Khan 1992, no.

شماره PPS. 411

رو: سیاهه، فهرست حساب بدهکار و ارقام آن با حروف و بر حسب دینار، درهم و قیراط ثبت شده است.

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و بالای «د» تقریباً عمودی است.

پشت: نامه را کاتب تخشی بن بلبرد از نیروهای رسمی زیر دست احمد بن تولون نوشته است. الکندی، تخشی بن بلبرد را در دوره ی ۶۴-۲۵۷ هجری^۱ و احمد بن تولون را حاکم طرسوس در سال ۲۶۴ یا ۲۶۵ هجری^۲ گفته است.

نامه با بسم الله و حدیثی از پیامبر آغاز شده اما چون یک سوم آخر سطور ۷-۱ از بین رفته، فقط بخشی از حدیث پیامبر باقی مانده است. باقی متن کمابیش کامل و قابل تشخیص است. متن نامه (اتوبیوگرافی) واضح و قابل تأمل است و طبق آن، نویسنده پس از مرگ تخشی مایل است به تجارت بپردازد و مایملکی در ناحیه ی سوق بربر و سقیفه جواد فسطاط دارد.

«هیچ یک از مقام های برجسته ی شهر را نمی خواهم و در هیچ مکانی اقامت نمی کنم مگر آن که من و هدف ام را بپذیرند».

من ۱۴ سال و اندی تا زمان مرگ تخشی - رحمة الله علیه - منشی وی و از منشیگری خود راضی بودم. به تجارت پرداختم و به شکر خدا عافیت یافتم. خدا را شکر. خدا را شکر. درآمد خوبی کسب می کنم. بخشی از این ثروت از خانه های نزدیک شما و برخی از خانه های سوق بربر و سقیفه جواد و چند دکان تأمین می شود. من در نزدیکی منزل معمر و خانه ی عبدالحکم زندگی می کنم. به املاک خانواده تخشی رحمة الله علیه سر زدم. رعایا و فرزندان آن ها به وی رحمة الله علیه و وارثان اش وفا دارند.

همسری اختیار نکرده و فرزند و قوم و خویشی ندارم. الحمدالله کنیزکی خریدم. اگر هزینه ی فرزندان کنیز به عهده ی خریدار باشد قیمت کنیز کم نمی شود. خداوند نحوه ی معامله ی آن ها را می داند. هیچ گاه سخنی از آن به میان نخواهم آورد.

وقتی پدر، مادر، برادر و خواهرم - رحمة الله علیهم - مردند و تنها ماندم پولی قرض کردم، بچه ای می خواستم. بچه ی آن کنیزک را. به خدا که این بیش ترین مبلغی بود که پرداخت کرده ام. با آن که پذیرفتم با کنیزک که آوازه اش در شهر پیچیده بود ازدواج کنم و جهازی را که آورده بود، پذیرفتم، ترجیح دادم مدتی صبر کند تا همه بدانند شرافتمندانه عمل کرده ام.

1. Al-Kindi, pp 215, 217, 219.

2. Stern 1960, p. 219.

این محل را برای نیت خیر می خواهم. نمی خواهم به یکی از بندگان آزاد شده اشاره کنم که سال ها می پنداشت با دختری از خانواده ی او ازدواج خواهد کرد تا مبادا ماجرا را از کسانی بشنود که من و او را می شناختند و از موضوع باخبر بودند. به هر حال به تر است چیزی درباره ی آن مرد از من نپرسی.

خدا را به سبب آن چه به من و تو داده شکر می کنم و از او می خواهم ما را در پناه خود بدارد. از او می خواهم اگر نیکی کرده ام هر دو نفرمان را پاداش دهد که او به این کار قادر است. منتظر جوابت هستم که ان شاء الله مرا از نظرت آگاه کنی.»

مهم ترین خصیصه ی رسم الخط نامه، تنوع سبک نگارش ک اول و وسط است. گاه ک قوس کوچکی به چپ و سرکشی صاف و متمایل به راست دارد. گاه مثلاً در کلمه ی «اکرمک» در سطور ۶، ۸ و ۲۱ سرکش حذف شده و در کلمه ی «الکتابه» در سطر ۹ پایین حرف تقریباً مایل و در کلمات «تکلمت» در سطر ۸ و «کتاب» در سطر ۹ کوتاه و عمودی است. ک اول در کلمات کتاب (سطر ۷) و کل (سطر ۸) و کثیره (سطر ۱۸) نعلی شکل است و قوسی به بالا دارد. گاهی حروف نقطه گذاری شده و بسیاری از هم بندها غیرمعمول است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم نگارش ریز است. س و ش دنداندار ندارد. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. مترجم به دلایل چند، متن پشت این سند را الحاق جدید می شمارد، نخست این که روی نامه از میانه ی مطلب باقی مانده، ولی پشت آن، از نظر فضا آغاز دیگری دارد و از چهار سو سلامت است!!! شارح سند معتقد است که نامه با حدیثی از پیامبر آغاز می شود که به سبب آسیب، نیمه کاره مانده است، اما نه کلمات بخش آغازین حدیث را آورده و نه توضیحی در این باب می دهد که چه گونه حدیث بودن جمله ی آغازین را تشخیص داده است!!! در عین حال هم ذکر بی مأخذ ثبت حدیث در نامه و نیز آن مطالبی که در باب کنین و برده و ضمانت آن در نامه آمده، بسیار داستانه و بی اساس است و در مجموع چنین به نظر می رسد که الحاق مطالب پشت نامه نوعی سرهم بندی کردن تاریخ و روابط اجتماعی در میان مسلمین نخستین باشد.

Handwritten text in Arabic script on a heavily damaged and stained papyrus fragment. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, though many characters are obscured by tears and discoloration. The ink is dark brown, and the paper is a mottled tan color. The script is a cursive style typical of early Islamic manuscripts.

۵۵. سه نامه
قرن سوم هجری

۱۱/۸×۷/۱۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۹ سطر پشت^۱. بالا و پایین متن رو و بالای متن پشت از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 28

شماره 269 PPS.

رو: دو نامه بر این روی پاپيروس نوشته شده است. سه سطر کم رنگ که نیم آن از بین رفته به نامه اول مربوط و شامل بقایای دعای «خداوند عمرتان را طولانی کند... و شادی و بهروزی شما...» است. ۸ سطر تیره تر، مربوط به نامه سوم و پاسخ نامه پشت پاپيروس است.

سطر اول نامه ی سوم از بین رفته و محتوای آن قابل تشخیص نیست. اما از سطر دوم برمی آید که پاسخی به تقاضای معافیت از مالیات نویسنده نامه پشت است.

«اگر نمی توانید مرا از مالیات معاف کنید، اسناد را به او برگردانید؛ شما - که خدا قوتتان دهد - می دانید هزینه های هنگفتی بر عهده دارم. مشاوران ایشان اقدام مؤثری انجام نمی دهند و مرا مأیوس کرده اند. به او پاسخ دادم اگر ایشان - که خدا قوتش دهد - صبر می کند، به روستا بروم و از ایشان نوشته بیاورم و آن چه مطلوب شان است انجام دهم...»

پشت: در نامه ی دوم که بعداً نوشته شده، به سال های سه و چهار اشاره شده، از آن که در پاپيروس های عربی، گاه عدد صدگان شماره ی سال را حذف می کرده اند و نیز بر اساس این که این پاپيروس به قرن سوم هجری مربوط است می توان گفت نامه در سال ۲۰۳ یا ۲۰۴ یا ۲۰۳ هجری تنظیم شده است. در نامه به اسفل الارض یا ساحل نیل اشاره شده که معادل مصطلح آن منطقه ی مصر سفلی و مقابل آن مصر علیا است.

«مرا از مالیات [۱۸ تا بعد از سال چهار] معاف کنید] و اگر مقدور نیست، ۶ سیدش را تا پس از سال سه کم کنید. او گفت شما قول داده اید درآمد (سالانه؟) را به زودی برایش می فرستید چون می بایست به علیا برود و توشه نیاز دارد. اگر شما - خدا قوتتان دهد - مرا از مالیات معاف کنید خدا خیرتان می دهد و اگر مقدور نیست اسناد را به وی بازگردانید تا آن چه صلاح است انجام دهد. ان شاءالله خدا از شر و بلا حفظتان کند.»

اکثراً الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» و «ذ» عمودی و «س» و «ش» بی دندانه است.^۲

۱. در کتاب خان، ۱۹۹۲: شماره ۲۸: نسخه های رو و پشت جا به جا چاپ شده است.
۲. این یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. حروف آن استقلال ندارند و غالباً پیوسته اند. حلقه های حروف کاملاً بسته و - آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اتصال ح به حرف ماقبل تحریری است. در این یادداشت به سال ۴ اشاره شده و از آن جا که رقم دهگان و صدگان ندارد، اگر این عددگذاری مربوط به عددگذاری قراردادی خاصی نبوده و حتماً به شمارش سال هجری مربوط باشد نیز نمی توان به قطع و یقین محدوده ی زمانی نگارش این نامه ها را حدس زد. انتساب این نامه به قرن سوم از سوی مؤلف، مانند دیگر موارد مبنای معینی ندارد.

الان بعد از آنکه ما را مشاهده کرد
 در این وقت که در نزد ما بود
 بعضی از ایشان را بخدمت القیام
 رسول الله صلی الله علیه و آله
 و صانر الحماة کتبت علیهم السلام
 و در آن وقت که در کوفه
 در آن وقت که در کوفه
 و محمد بن اسماعیل را

لا اله الا الله محمد رسول الله
 اللهم صل على محمد و آل محمد
 و اجمعين
 اللهم صل على محمد و آل محمد
 و اجمعين
 اللهم صل على محمد و آل محمد
 و اجمعين
 اللهم صل على محمد و آل محمد
 و اجمعين
 اللهم صل على محمد و آل محمد
 و اجمعين
 اللهم صل على محمد و آل محمد
 و اجمعين

۵۶. نامه

قرن سوم هجری

۹×۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو

منبع: Khan 1992, no. 25

شماره PPS. 215

رو: متن با بسم الله و دعای «حفظک الله و عافاک و تم نعمة علیک» آغاز شده و سپس چنین آمده است. «سه دست لباس مسیحیان را برایت فرستاده‌ام. صورت حساب شما را که جمع کل اش ۲۱ و یک چهارم دینار است دیروز فرستادم. خُدا شما را حفظ کند و سلامتی بدهد و لطف و رحمت و فضل اش شامل حال شما بشود».

متن نامه با فعل کُتِبَ (نوشته شد) تمام شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول، گاه نعلی شکل و گاه بدون سرکش و گاه مایل به چپ نوشته شده است.

پشت: خالی^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حروف و کلمات استقلال و استحکام ندارند. حلقه‌ی حروف بسته است. الف در کلمه‌ی دینار سطر هشتم الف محذوفه است. دم‌ی آخر در کلمه‌ی فی سطر هشتم برگشته است. د و ذ زائده عمودی به بالا دارد. س و ش دندان‌دار است. دسته‌ی ظ کوتاه و دسته‌ی ط و ظ به راست مایل است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی کوتاهی به حرف ماقبل خود چسبیده است. مبلغی که سند برای سه دست لباس مسیحیان می‌آورد، بسیار گزاف می‌نماید، مگر این که صورت حساب مورد اشاره را برای جمع یک معامله طولانی مدت بگیریم.

لستور وند النشاليم
صعد رعد وعلو لوم
قلوبك من لعمد العند
سعد انوار الى كل
عند الصغار وروك
سعد ليدل حمار العند
وخلد زائد احد وكسر
رعد اذ رعد رعد
كلور رعد رعد
لند حصد رعد رعد
مولاو بالالار رعد
النور رعد رعد

۵۷. دو نامه قرن سوم هجری

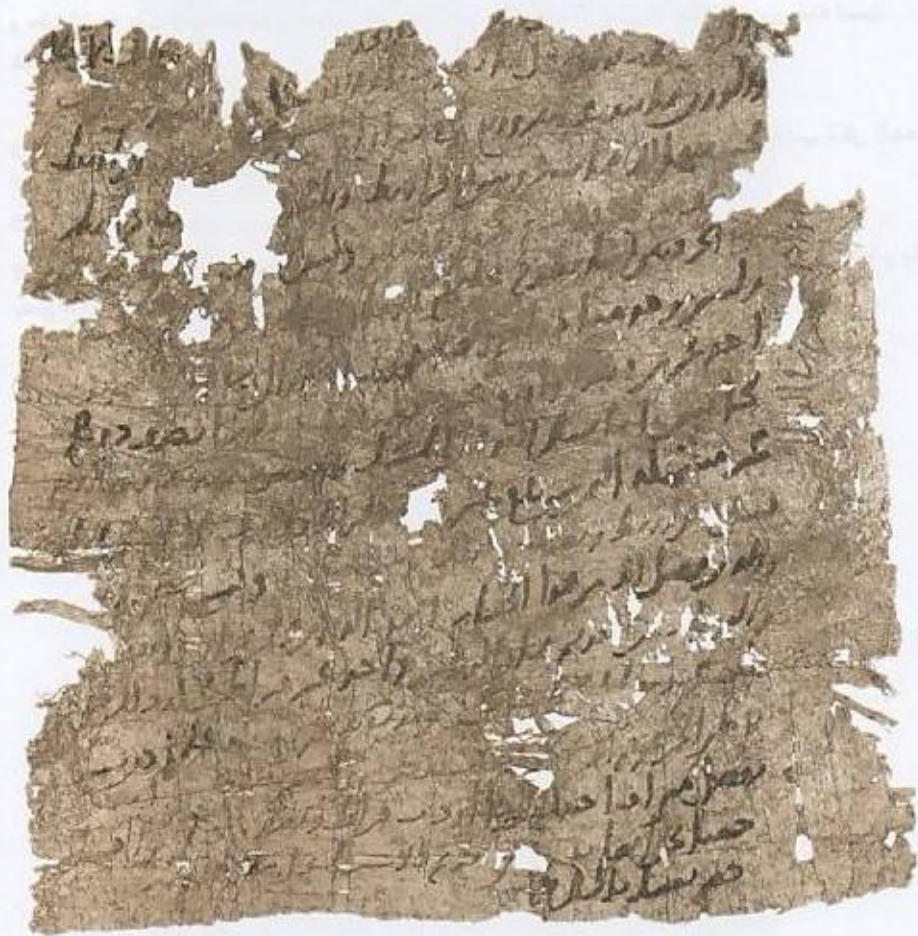
۵ / ۲۴ × ۲۳ سانتی متر، ۱۸ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالای متن روی پاپيروس از بین رفته و متن آن به علت نسخه برداری، کم رنگ شده است. قسمت کوچکی از متن پشت ریخته است. شماره PPS. 359

رو: در این نامه اوزان، مقادیر و قیمت های مختلفی بر حسب قیراط، درهم و اردب ذکر شده است.

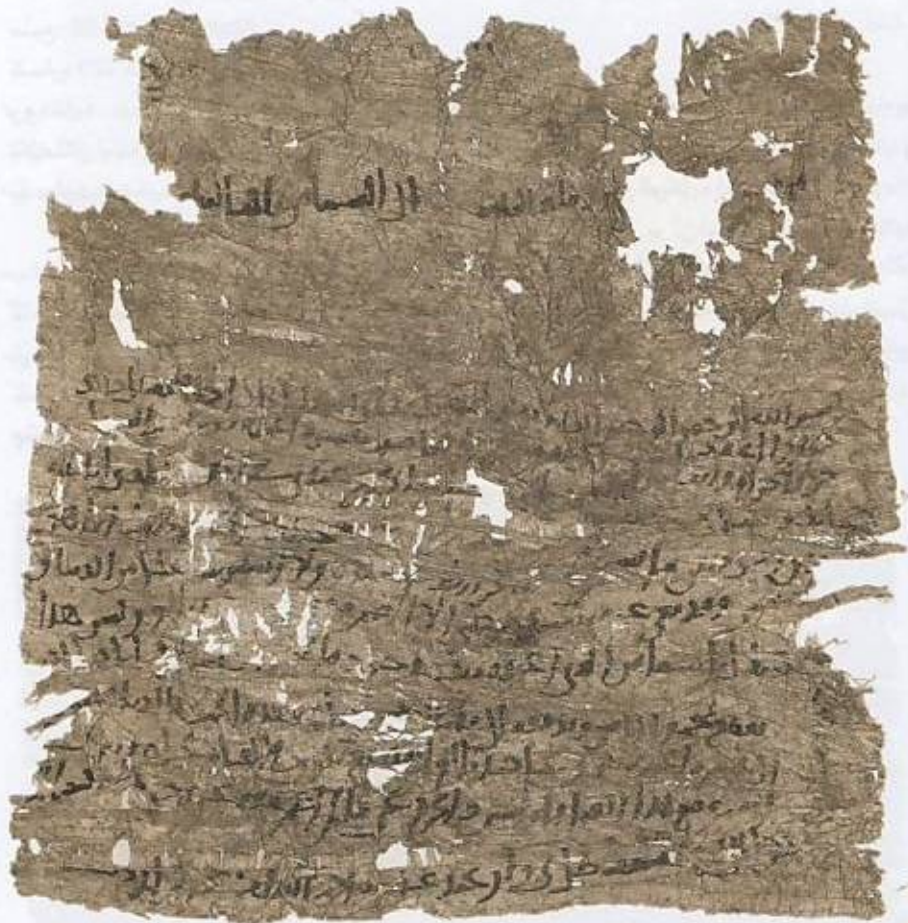
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و گاه «س» بی دندانه است.

پشت: سطر اول، عنوان نامه روی پاپيروس است و پس از آن نامه دیگری با همان دست خط و با بسم الله آغاز شده است.^۱

۱. این سند فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. صورت حروف، ابتدایی و ناپخته است. یک سطر بسیار کم رنگ، موازی طول پاپيروس در حاشیه ی راست نوشته شده. فاصله سطور کم است و تقریباً از تمام فضای پاپيروس برای نگارش سود برده اند. فاصله سطر اول متن پشت با سطر بعدی بسیار زیاد است و سپس نامه ی دوم آغاز شده. کاتب نگارش نامه را از همان سطر بسم الله و با فاصله های کم میان سطور انجام داده است. گاه د زاویه و گاه زائده ای عمودی رو به بالا دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود، تقلیدی ناپخته از صورت تحریری آن است. ک سرکش ندارد. دم ی آخر در کلمه فی در سطر حاشیه برگشته است.

۵۷. رو-

۵۷. پشت.

۵۸. نامه

قرن سوم هجری

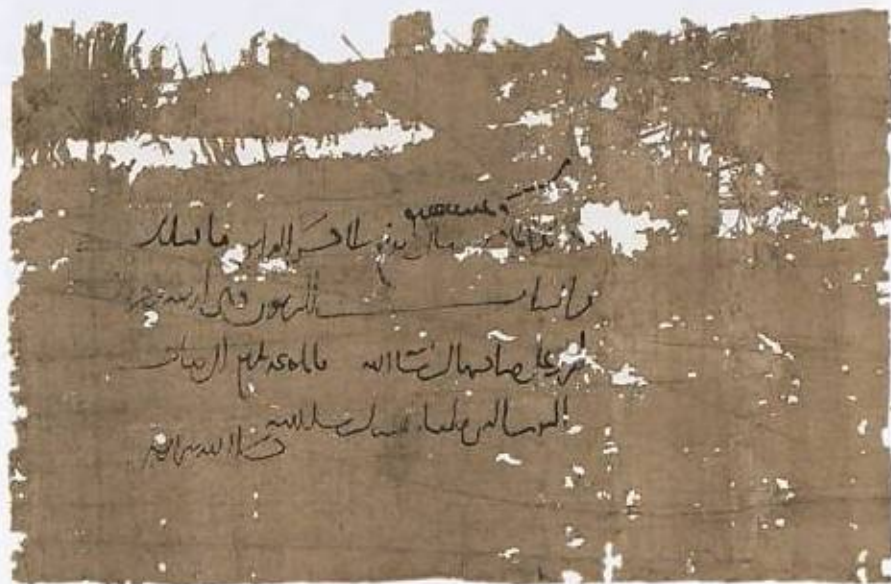
۲۲×۲۱ / ۵ سانتی متر، ۶ سطر رو.

منبع: Khan 1992, no. 22

شماره 223 PPS.

رو: نامه، سفارش به یک بافنده و تحویل پارچه است. رسم بوده که هنگام سفارش پارچه به بافندگان مبلغی به عنوان پیش پرداخت می دادند. نامه با دعای «[فدیت]ک اطال الله بپاک» آغاز و با عبارت «حسب الله» که صورت مختصر دعای «حسبنا الله و نعم الوکیل» است تمام می شود. «به حسن بگو پارچه ی مشتری را که چهار قواره و اندکی افزون بر آن است به خواست خدا به صاحب اش بدهد. فردا پارچه را به صاحب آن، که پول را به تو پرداخته تحویل بده».

گاه ظاهر بعضی کلمات نامه از جمله «بسم الله» و «حسب الله» به هم پیوسته است و قابل تشخیص نیست. بسیاری از حروف به طور کامل نوشته نشده و غیر عادی اند. اغلب، الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندانه و «س» با خط صافی مشخص شده است. پشت: خالی.

۵۸. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. حروف بسیار بد و پیوسته نوشته شده اند. کاتب هنگام نوشتن بسم الله اول نامه، قلم را از روی صفحه برداشته است. حرف ش در آن شاء الله سطر چهارم نقطه دارد. چنین بی دقتی و سهل گیری آشکاری در کتابت بسم الله، به خصوص که قلم و نحوه ی نگارش دیگری دارد، قضاوت درباره ی این سند را دشوار می کند.

۵۹. نامه

قرن سوم هجری

۲۲×۳۸ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۲ سطر پشت. سمت چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 410

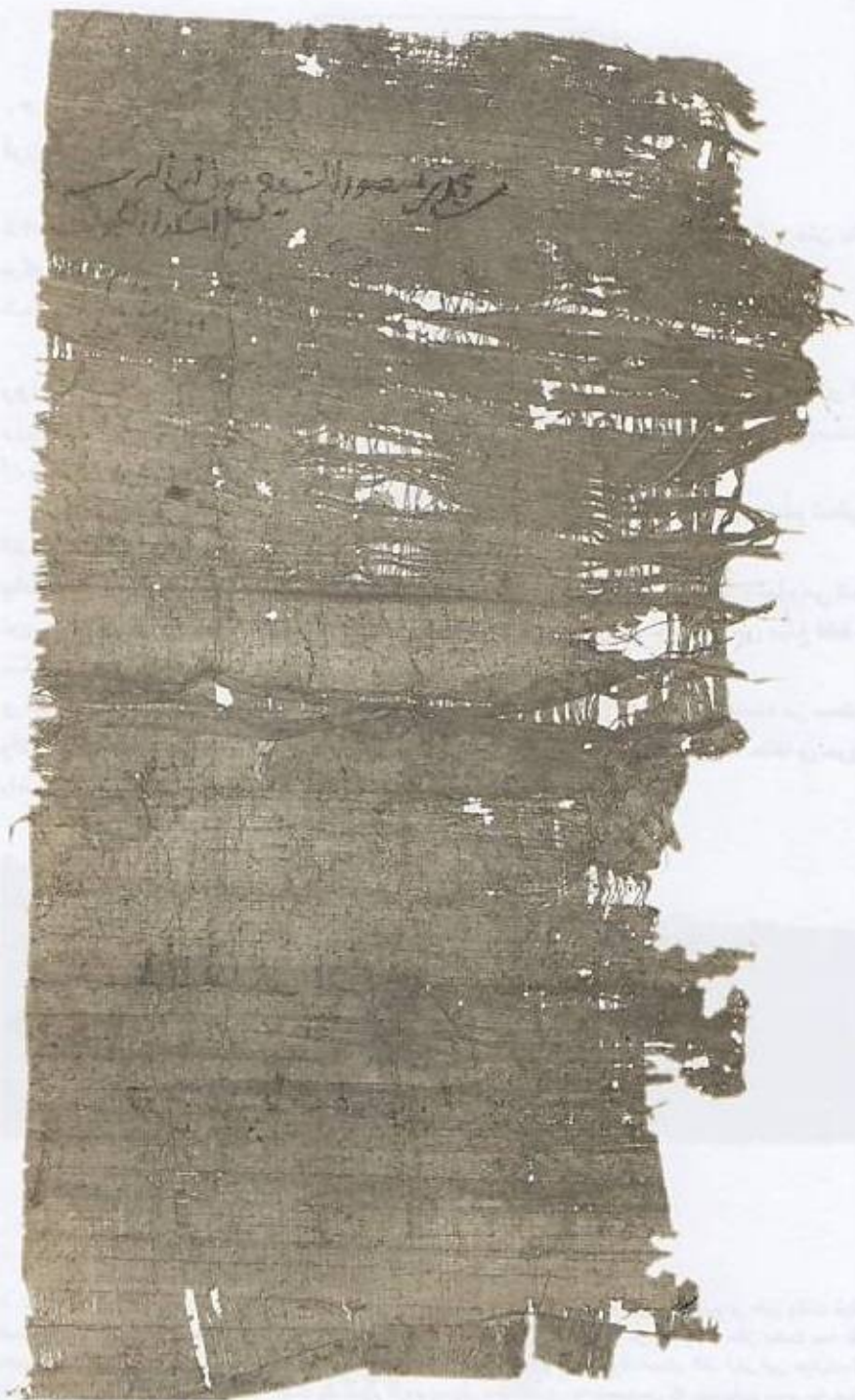
رو: نامه با دعای «خداوند عمرت را طولانی کند، قربانت کردم». آغاز و تمام شده است. در نامه به اسامی ابن احمد و ابواسحاق اشاره شده و در پایان نامه این جملات ذکر شده است: فرایک اعزتك الله فی اعلام وصول ذلک [...] موفقاً ان شاء الله... فرسودگی پاپیروس مانع است تا بدانیم مرسوله چه چیزی بوده است.

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دم «ی» آخر برگشته و برخی حروف، نقطه گذاری شده است.

پشت: در این بخش، عنوان نامه ی روی پاپیروس نوشته شده است: از محمد بن منصور الشیخی، برده ی آزاد شده ی ابولسری^۱.

۱. این یادداشت نیز فاقد تاریخ است. فاصله میان سطرها نظم و ترتیب ندارد. حاشیه بالای سطر بسم الله زیاد است. سطر اول تا چهارم فاصله ای منطقی دارد و سپس میان سطرهای چهارم و پنجم و ششم و هفتم فاصله زیاد و مجدداً میان سطرهای هفت و هشت و نه کم می شود. ق و ی نقطه دارند. س در بسم الله سطر اول و اسحاق در سطر پنجم دندانان دارد. دعای آخر نامه، پیوسته است.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من
الانسان كفايا
وقد اقمنا له آيات
موضحا من انزلنا القرآن
والله اعلم
بما نشاء واولئك
الذين اسحقوا
الامم لانهن
كافرات
والمؤمنون
الذين آمنوا
بالحق
والذين هم
عليه
شاهدين
الحمد لله
الذي جعلنا
من الانسان
كفايا
وقد اقمنا
له آيات
موضحا
من انزلنا
القرآن
والله اعلم
بما نشاء
واولئك
الذين
اسحقوا
الامم
لانهن
كافرات
والمؤمنون
الذين
اٰمنوا
بالحق
والذين
هم
عليه
شاهدين

۶۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۵×۷/۵ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. متن رو موازی طول پاپيروس و متن پشت برگه موازی عرض آن نوشته شده و سطور آن بر سطور متن رو عمود است. شماره PPS. 203

رو: این قسمت تکه‌ی جدا شده‌ای از پایین پاپيروس است که چند سطر از انتهای نامه‌ی اول روی آن باقی مانده، متن این بخش شامل تصلیه و پی‌نوشت نامه‌ی پیشین است که نویسنده‌ی آن با سلام و درود بر چند نفر آن را تمام کرده است.

«جعلت فداک و اطال الله بقا [ک صلی الله علی] محمد و علی اسرة الطاهرین و سلم تسلیمان»
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: متن دوم با دعای «ابقاک الله و امتع بک» آغاز و با دعای «ابقاک الله و حفظک» تمام می‌شود. نویسنده از مخاطب خواسته یک سوم درهم به او بدهد و در پی نوشت خواسته این مبلغ فقط یک سکه (قطعة واحدة) باشد.

ی آخر در کلمه‌ی علی در سطر پنج دمی برگشته دارد. الف اول (در کلمات الجمعه در سطر ۷ والله در سطر ۱۱) برای پر شدن فضای سطر با فاصله بیش تر نوشته شده است. حلقه‌ی حروف واضح نیست.

۶۰. رو.

۱. متن‌ها فاقد تاریخ اند. نیم سطر به جا مانده از برش پاپيروس معلوم می‌کند متن رو مقدم بر متن پشت نوشته شده با این حال رسم الخط متن پشت برگه عقب مانده‌تر از متن روست. بالای س بسم الله متن پشت سه نقطه ناهماهنگ وجود دارد. عبارتی که مؤلف سلم تسلیمان خوانده بسیار درهم و مشکوک است. الف آخر این عبارت، تاب خوردگی غربی دارد. تقاضای وجه اندک یک سوم درهم بسیار بعید است، به خصوص که باید پاپيروسی به چندین برابر وجه، صرف درخواست آن شود!

Handwritten text on a narrow, vertical strip of aged, textured paper. The text is written in a cursive script, likely Persian or Urdu, and is arranged in several lines. The paper is heavily worn, with frayed edges and some discoloration.

۶۱. نامه

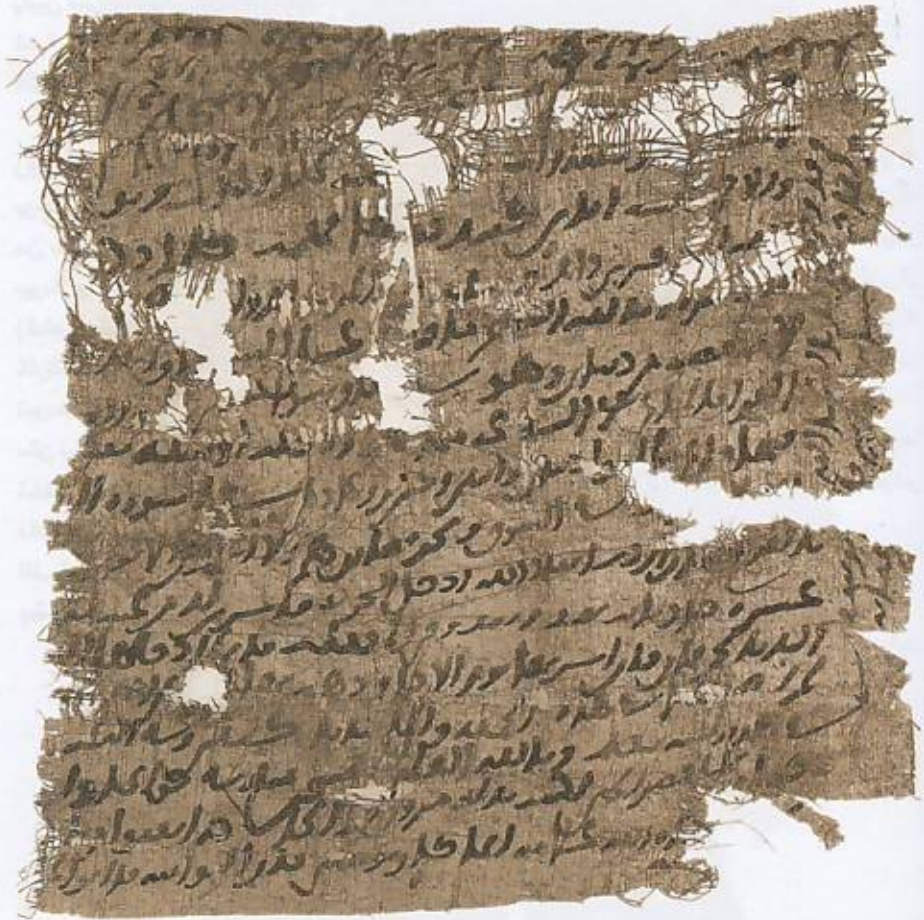
قرن سوم هجری

شماره PPS. 268

۲۰×۱۹ سانتی متر، ۲۱ سطر رو که چهار سطر آن بر حاشیه‌ی بالا و ۲ سطر در حاشیه‌ی راست نوشته شده است.

رو: در نامه به معاملات بازار (سوق) و ارسال کالا (گندم) و رسیدن چند ملوان اشاره شده است: «فان النواتی قد اتوا (ملوانان آمدند، سطر ۱۵) نامه با جمله‌ی «رایک فی [ذلک] نظرت را درباره‌ی آن [بگو]» تمام شده است. غالب اوقات «د» و «ذ» مفرد به واسطه‌ی زائده‌ی قوسی شکلی از «ر» قابل تشخیص و «س» بی دندان است. پشت: بقایای نامشخص از عنوان نامه در بالای این بخش دیده می‌شود^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. چهار سطر در جهت عکس سطور در حاشیه بالا و دو سطر در حاشیه راست نوشته شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. تقریباً هیچ یک از حروف زاویه ندارد. حلقه‌های حروف کاملاً بسته است.

۶۲. یک نامه و پاسخ اش قرن سوم هجری

۱۱×۳/۱۷ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۶ سطر پشت. در خلال متن رو ریختگی‌هایی هست و پایین متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 233

Kham 1992, no 26

رو: نامه با بسم الله و دعایی آغاز شده سپس نویسنده از مخاطب خواسته مبلغی بپردازد و به پوست‌های مورد معامله اشاره شده است. «بسم الله الرحمن الرحيم. خدا تو را حفظ کند. بدان که من با چرم دوزان درباره‌ی قیمت پوست‌ها مذاکره کردم نتیجه آن شد که می‌بایست سه دینار بپردازی. حتی اگر پول خرد (قطعه) هم داشتی بفرست، خودم دینار مرغوب دارم». منظور از (قطعه) سکه‌های خردی است که جمع چند عدد آن‌ها یک دینار یا درهم را تشکیل می‌دهد. با آن که کارشناسان آن قطعه‌ها را فاقد ارزش می‌دانند بنابراین متن این نامه، قطعه‌ها کاملاً بلا استفاده نبوده‌اند.

متن پس از ریختگی در سطر ۶ و ۷ این طور ادامه می‌یابد. «می‌دانم که در قیمت‌گذاری‌ها به آن‌ها تخفیف داده‌ای اما، امروز تمام مبلغ را بپرداز. ان شاء الله وقتی زائران بازمی‌گردند به تو عوض داده می‌شود. خداوند تو را حفظ کند».

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و ک اول نعلی شکل است.

پشت: جواب نامه این طور است:

«بسم الله الرحمن الرحيم خداوند تو را حفظ کند. سه دینار و مقداری شبدر خشک و تازه برایت فرستادم. خداوند (حفظت کند)»^۱.

۱. رسم الخط متن پشت و روی برگه یکسان است. بسم الله الرحمن الرحيم در پشت سند پیوسته و تا اندازه‌ای نامنظم است. پیوستگی‌های دیگری نیز در متن دیده می‌شود. کاتب از نقطه سود نبرده، گاه د زاویه دارد و گاه با زائده‌ای عمودی در بالا از ر قابل تفکیک است. حلقه حروف بسته است. متن نامه حاکی از بده و بستان تجاری و تنوع موضوعات مورد معامله است.

۶۳. پیش‌نویس نامه و سیاه مشق قرن سوم هجری

۱۹×۲۵ سانتی‌متر، ۹ سطر رو و چهار سطر پشت. بالا و پایین متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 330

رو: قلم در سطور ۲ و ۳ عوض شده و در سطور ۴-۱ عباراتی تکرار شده‌اند که به نظر می‌رسد چرک نویس یک نامه باشد که طی آن نویسنده به مخاطب اعلام کرده که نامه‌اش را دریافت کرده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. حرکت قلم «د» و «ذ» تقریباً عمودی و ک اول بدون سرکش و مایل به چپ است^۱.

پشت: احتمالاً نوشته‌های این پاپيروس سیاه مشق است. پس از بسم‌الله، دعایی در جهت عکس آن نوشته شده است^۲. «اطال الله بفاک و اعزک و اکرمک و اتمّ نعمته علیک»، ابتدای متن کلمه‌ی اطال دوبار نوشته شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. ک اول بدون سرکش نوشته شده است.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حروف استحکام کافی ندارند. حلقه حروف به جز در حرف ص در سطر سوم بسته است. سمت راست برگه حاشیه نسبتاً زیادی دارد.

۲. بسم‌الله در حاشیه پایین برگه نوشته شده و سطرهای زیر آن است که به سبب ریختگی و هوسیدگی پاپيروس قابل خواندن نیست. رسم الخط و قلم این دو سطر با قسمت سیاه مشق متفاوت است.

وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل

۰۰۰.۶۲

وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل
 وندو صل

۰۰۰.۶۲

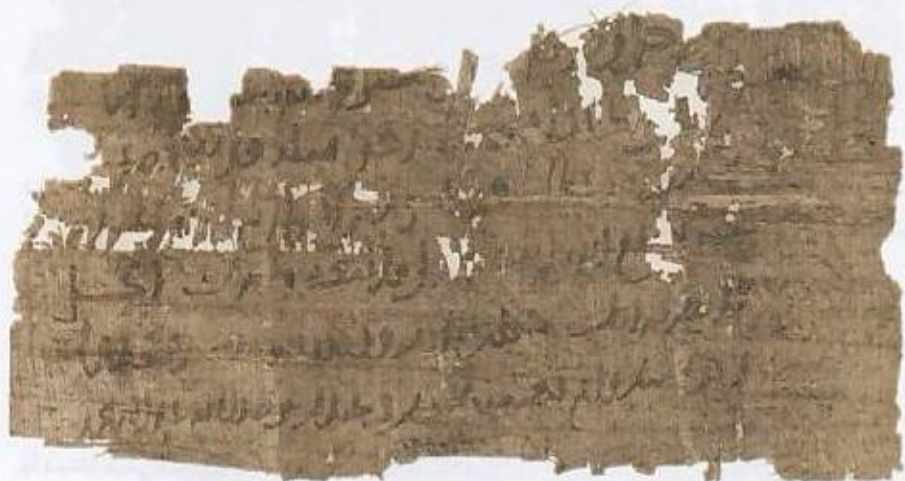
۶۴. دو نامه قرن سوم هجری

۱۲/۵×۲۶ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۸ سطر پشت بالای هر دو متن از بین رفته است.
شماره PPS. 101

رو: نویسنده‌ی نامه اول از مخاطب می‌خواهد نظرش را درباره‌ی موضوعی که معلوم ما نیست اعلام کند. نامه با دعای «جعلت فداک و اطال الله بقاک و ادام و تصلیه (صلی الله علی النبی محمد) تمام می‌کند.

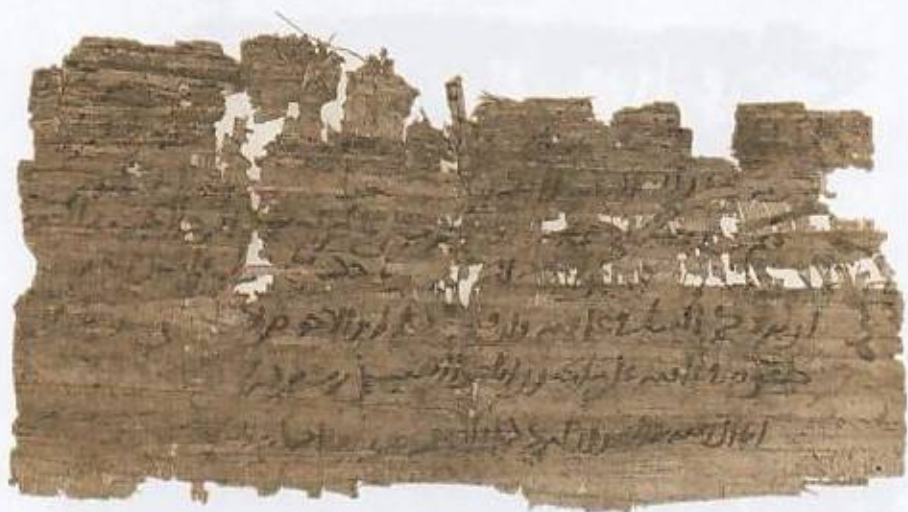
پشت: نامه دوم به موضوع خراج می‌پردازد و دعای «استل الله ان یردکم الینا فی عاقیه» در آن ذکر شده است. در پایان نویسنده نامه به چند نفر از جمله ابوالاحوص سلام رساننده و دعای «اطال الله بقانک و ادام عزکما و اتمّ نعمه علیک و زاد فی احسانه علیک» را نوشته است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و ک اول در سطر ۶ نعلی شکل است. دو سطر ناخوانای دیگر با دست خطی متفاوت در حاشیه نوشته شده است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. متن اول نقطه ندارد. در نامه‌ی دوم ی وسط در دو مورد نقطه دارد. حلقه‌های حروف کاملاً بسته است. در نامه‌ی اول رو و د شبیه‌اند اما در نامه‌ی دوم د زاویه دارد. ع آخر در نامه‌ی اول تکامل یافته است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

A fragment of ancient papyrus with several lines of handwritten text in a cursive script. The fragment is heavily damaged and irregularly shaped.

۶۲. رو.

A fragment of ancient papyrus with several lines of handwritten text in a cursive script. The fragment is heavily damaged and irregularly shaped.

۶۲. پشت.

۶۵. نامه

قرن سوم هجری

۸/ ۲۳× ۱۷/ ۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۲ سطر پشت. سمت چپ پاپيروس از بین رفته و در بین متن هم ریختگی است.

منبع: Khan 1992, no. 33

شماره 368 PPS.

رو: نامه راجع به یک موضوع خانوادگی است^۱:

«بسم الله الرحمن الرحيم. خداوند عمر طولانی و با عزت و سربلندی به تو عطا کند و در دنیا و آخرت مشمول رحمت و مغفرت و فضل او باشی. چندی است نامه ای از تو دریافت نکرده ام و ... نگران شده ام. امیدوارم با سلامتی یکدیگر را ملاقات کنیم که خدا بر همه چیز قادر است. اما بعد، خداوند لطف اش را شامل حالت کند - آن قدر گرفتار بودم که نتوانستم برایت نامه بنویسم. امیدوارم به سلامت بازگردم. برایم نامه بنویس و مرا از حال راضی - خدا حفظ اش کند - و مادرت و امین و عباس - خدا حفظ شان کند - با خبر کن.

برایت یک روسری خریده ام. فقط یکی یافتم. از خودتان خبر بده که ان شاء الله از شنیدن خبرهاتان خوشحال خواهم شد. یک ماه دیگر تا پایان طوبه^۲ نزد شما باز خواهم گشت. امیدوارم با سلامتی همدیگر را ملاقات کنیم. ان شاء الله بسته ام به دست ات می رسد. سلام مرا به راضی - خدا حفظ اش کند - مادرت و خواهرت و عباس برسان. احوال صاحب خانه ی یهودی را هم برایم بنویس».

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «س» و «ش» بی دندان و ک اول و وسط نعلی شکل است و سرکش دارد.

پشت: عنوان نامه ی روی پاپيروس در دو سطر نوشته شده. این عنوان قدری طولانی تر از معمول بوده و ریختگی میان آن تشخیص آن را مشکل کرده است. اما عبارت «به ابوخیر از طرف ملوان بقم» باقی مانده است^۳.

۱. نامه فاقد تاریخ است. قبل از بسم الله سه نقطه ناشناس قرار دارد. ی وسط در دو مورد نقطه دارد. حلقه م گاه باز و گاه بسته است. حروف استحکام و استقلال ندارند، رسم الخط بسیار ابتدایی است. بیگانگی و عدم تسلط کاتب بر حروف و کلمات و بی نظمی سطور این تصور را در مترجم تقویت می کند که نگارنده سطور، این خط و زبان را از فرهنگ اعراب وام گرفته و ذاتاً با آن عجین نبوده به خصوص که زمان بازگشت خود را پایان ماه طوبه تعیین می کند که نشان پای بندی به فرهنگ و زمان بندی بومی اوست.

۲. از ماه های مصری.

۳. پشت برگه دو سطر کم رنگ و ناخوانا نوشته شده، از بخش قابل تشخیص عنوان برمی آید که نامه را به گیرنده ای که قرائت نام او بر من میسر نشد فرستاده و از او خواسته اند نامه را به کسی که نام او چیزی مثل ابواخور است برساند. نام ملوان بقم که مؤلف انگلیسی به آن اشاره کرده را نمی بینم. سطر دوم ناخواناست.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

٦٥. رو.

الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

٦٥. پشت.

۶۶. یک یادداشت و یک نامه قرن سوم هجری

۱۱×۱۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو که سه سطر آن بر حاشیه بالا نوشته شده و ۱۳ سطر پشت که سه سطر آن در حاشیه ی بالا و یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده است. سمت چپ و بالا راست متن رو و پایین و بالا چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS.. 250

رو: نویسنده ی یادداشت از مخاطب اش که یک زن است خواسته چند قلم جنس از جمله یک بسته (اضباره) که احتمالاً حاوی چند سند یا نوشته های دیگر است برایش بفرستد.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

پشت: نامه با دعای «اطال الله بقاءک و ادام عزک» آغاز شده. نویسنده به نامه رسان (رسول)^۱ اشاره کرده و از ورود قریب الوقوع شخصی خبر داده است.

«د» عمودی و «س» بی دندان است.^۲

۱. در متن عربی، کلمه رساله دیده می شود. (مترجم)

۲. متن فاقد تاریخ است. یادداشت اول نقطه ندارد و در نامه ی دوم حرف ی وسط، ت و ف هر کدام یک بار نقطه دارند. سطر چهارم و پنجم متن پشت با عباراتی کاملاً مشابه هم آغاز شده و هر دو روی سند حکایت از عقب نشینی تکنیکی واضحی در اسلوب نگارش دارد.

Handwritten text on a fragment of aged, fibrous paper. The script is in an early form of Arabic or Persian. The text is partially obscured by the irregular, torn edges of the fragment. Legible words include "العقرب" (the scorpion) and "الاصبار" (the patience).

۶۶. ۳۰

Handwritten text on a fragment of aged, fibrous paper, similar to the one above. The script is in an early form of Arabic or Persian. The text is partially obscured by the irregular, torn edges of the fragment. Legible words include "الله" (Allah) and "الاصبار" (the patience).

۶۶. پشت

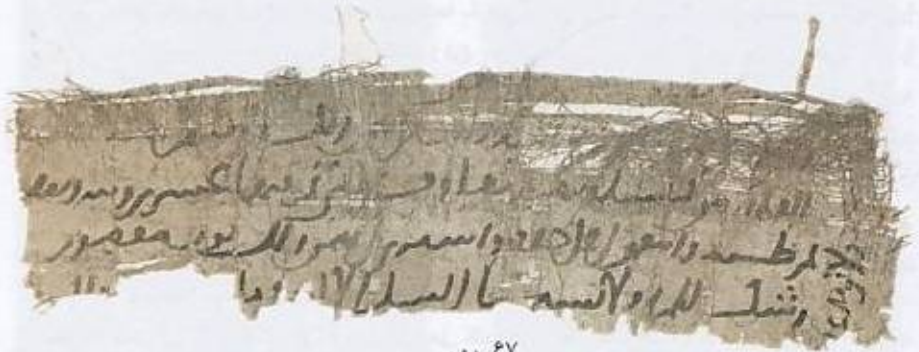
۶۷. نامه ای که بعداً برای ثبت سیاهه به کار رفته است.

قرن سوم هجری

۸×۲۶/۵ سانتی متر، ۵ سطر رو که ۱ سطر آن بر حاشیه ی راست است و ۵ سطر در چپ. بالا و پایین متن راست و بالای متن چپ از بین رفته است.

شماره PPS. 273

رو: نویسنده به مخاطب اش می نویسد: «با پول آن برابم قدری پارچه و یک شک زنانه بخر». شک نوعی لباس زنانه است. «د» تقریباً عمودی و «س» و «ش» دندانه دارد. پشت: متن این بخش سیاهه ای است که در سطر آخر آن این جمله آمده: «و علیه تصحیح سبعة الدنانیر و نصف الوصل یحسب له». کلمه ی تصحیح احتمالاً مربوط به عبارت صَحَّ لَ... است که در ابتدای برخی رسیده ها ذکر می شده است^۱. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد^۲.

۶۷. رو.

۶۷. پشت.

1. Khan 1993, nos 140 - 59.

۲. کاتب متن پشت و رو دوتقر بوده اند ولی رسم الخط آن ها تفاوت چندانی ندارد. کاربرد نقطه در هر دو متن حکم ندرت دارد. حلقه حروف بسته است و ک سرکش ندارد. به نظر می رسد نگارش متن پشت و رو در فاصله زمانی نزدیک صورت گرفته باشد. اما کاتب متن پشت، بیش تر به نگاشتن عادت داشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۶۸. دو نامه
قرن سوم هجری

۸ / ۱۰ × ۲۲ / ۷ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۲۴ سطر پشت که دو سطر در حاشیه ی راست است.^۱
سمت راست متن رو از بین رفته است.

منبع چپ: Khan 1992, no. 19

شماره PPS.. 252

رو: نامه اول با بسم الله و دعای «حفظک الله و [ابقاک و امتع بک» آغاز شده و شامل درخواست ملاقات با مخاطب است.

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک وسط قوسی به چپ دارد یا تقریباً عمودی است.
پشت: نامه دوم خطاب به ابو محمد است و با بسم الله و دعایی مشابه دعای نامه اول آغاز می شود:
«وقتی ما را ترک می کردی، قول دادی جمعه بازمی گردی و ما به منزل نافع رفتیم تا کارمان را با او تمام کنیم. ابوهارون با پول کالاها نزد من آمد، می خواست از تو جنس بخرد. آن را مشخص خواهد کرد - منظور و مفهوم عبارت اخیر معلوم نیست - و آن را نزد من باقی می گذارد تا کالا به تو برسد. اگر کالا به دست ات نرسید پول را به ابوهارون مسترد خواهم کرد. امیدوارم که کالای بیش تری به ما برسانی. شرایط مناسب است زیرا خدا لطف نموده و امر را بر من آسان کرده - امیدوارم خدا کمک کند که بهره ببرم - می خواهم - اگر خدا توفیق دهد - جمعه در خانه ی نافع نزد ما بیایی. امیدوارم خدا یاریت کند تا این کار را برایمان انجام دهی که آن بدهی را به تو خواهیم داد. تو به فکر تهیه پول باش خدا حفظت کند و در امان خود نگاهت دارد. نظرت را در این باره به ما بگو تا طبق آن عمل کنیم و به فکر احتیاجات ما هم باش. خدا حفظت کند».

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.^۲

۱. در کتاب خان ۱۹۹۲، شماره ۱۹، متن رو و پشت به اشتباه جا به جا چاپ شده است.
۲. نامه پشت را بر نیمه ی یک پاپيروس قبلاً استفاده شده نوشته اند، که در نتیجه نامه ی رو را غیرقابل خواندن کرده است. چنین شیوه هایی اهمیت و ارزش بیش از حد قطعات پاپيروس را روشن می کند و از آن که چنین رفتاری در داد و ستدهای تجارت خانه ها نیز اعمال می شده، اهمیت مطلب باز هم دو چندان می شود. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه اند. م و ن هنوز تکامل نیافته، حلقه حروف غالباً بسته است. در پایان سطر هشتم متن رو به فسطاط اشاره شده. نامه ی پشت نیز با بسم الله آغاز می شود. صورت حروف خام و استحکام نایافته است. در سطور بالای بسم الله بعد از ذکر نام گیرنده، کلمه ی احمد که احتمالاً بخشی از نام فرستنده است دیده می شود. دعای پایان نامه در حاشیه ی راست نوشته شده و چند مورد خط خوردگی در متن دیده می شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. به یقین هر یک از این نامه ها به شرط سلامت کامل و رفع ظن جعل، مفتاحی برای باز یافت شرایط اجتماعی و فرهنگی در قرون آغازین طلوع اسلام است.

۶۹. نامه ای که برای سیاهه و یک نامه دیگر استفاده شده است.

قرن سوم هجری

۲۴×۲۱ سانتی متر، ۱۸ سطر رو که یک سطر در حاشیه است و ۱۸ سطر پشت که دو سطر در حاشیه راست و یک سطر در حاشیه ی چپ است. بالا و پایین برکه از بین رفته است.

شماره PPS.. 259

رو: در سطر دوم این نامه تجاری، به القطیعه (مالیات) اشاره شده و در سطر ۹ از یک امیر (ضیاع الامیر) نام برده شده است. نویسنده مبلغی پول برای مخاطب فرستاده و از او خواسته اعلام وصول کند. (سطر ۱۵-۱۴)

«د» تقریباً عمودی است.

پشت: سطور ۴-۱ مربوط به سیاهه ای است که در آن دانه های خشک غلات با مقادیری بر حسب ویبه^۱ و اردب^۲ ذکر شده که معیار اندازه گیری خشکبار است. نسبت قیمت ها جابه جا از ویبه به اردب تغییر می کند. در فسطاط ۶ و در فیوم ۹ است^۳. سیاهه در روز جمعه، ۱۶ رمضان در فسطاط تنظیم شده است.

متن دوم (سطر ۱۵-۵) نامه ای است که از مخاطب خواسته شده تا چند دینار بپردازد. در سطر ۱۰ نویسنده به انتقال چیزی توسط شخصی به نام وهب اشاره کرده. متن در حاشیه ی چپ و حاشیه ی راست ادامه پیدا کرده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. ک اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است^۴.

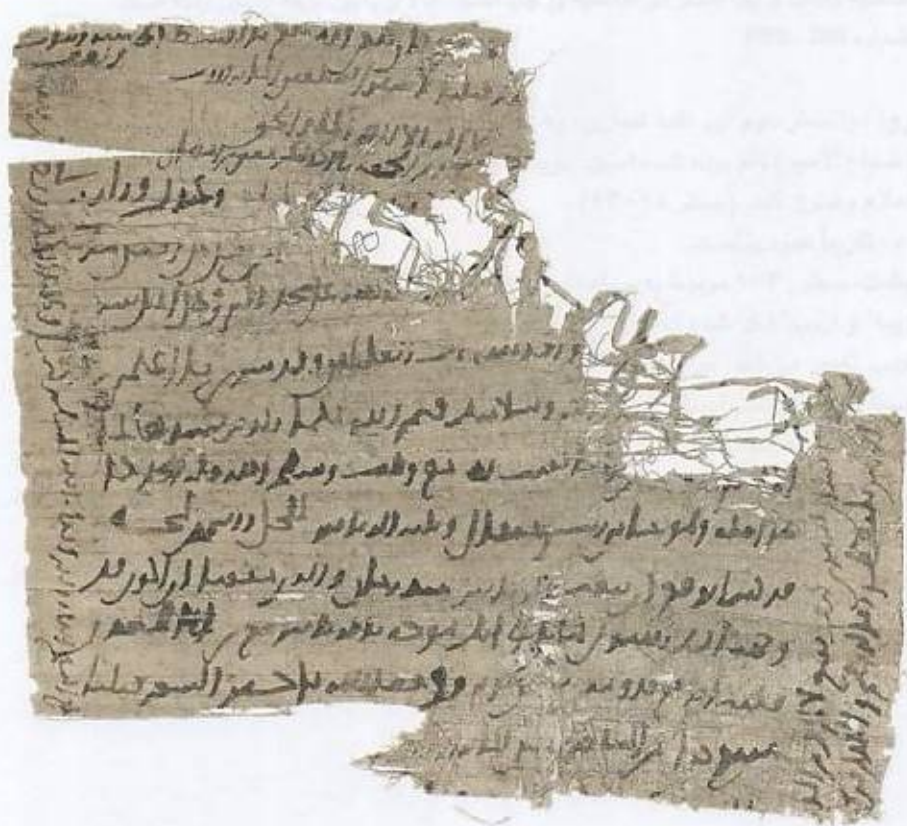
۱. واحد وزن معادل بیست و دو یا بیست و چهار مد است (مترجم).

۲. پیمانه مصری جهت حبوبات معادل ۱/۹۸ هکتولتر (مترجم).

3. Grohman 1954, p. 156, Hinz 1995, p. 39.

۴. متن فاقد تاریخ است. ن و ت یک بار در نامه ی اول نقطه دارد. ارتفاع حروف و کلمات نامه ی اول بلند و در نامه ی دوم کوتاه تر است. س دندان ندارد. ابتدای سطر حاشیه راست نامه ی اول کلماتی با قلم بسیار نازک نوشته شده است. قلم نامه دوم راحت روی سطح پاپيروس حرکت نکرده. حلقه ی حروف بسته است و ک سرکش ندارد. اتصال ح و ج تحریری است.

۶۹. پشت.

۷۰. نامه ای که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است.

قرن سوم هجری

۱۷/۷×۹ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۳ سطر پشت. متن رو موازی عرض و متن پشت موازی طول پاپيروس نوشته شده است. قسمت بالای متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 292

رو: نامه خطاب به یک زن نوشته شده است. «فان کان من رأیک ان تاتی الی... و هو بالمسجد فاقبلی الیه»، نویسنده، با صلوات بر پیامبر نامه را پایان داده است.
پشت: پیش از آغاز سیاهه کلمه ی صَحَّ (درست است) با حروف درشت نوشته شده که احتمالاً شخص دیگری جز آن که سیاهه را ثبت می کرده نوشته است. متن سیاهه دو سطر علاوه بر این کلمه است.
الف آخر^۱ زائده زیر خط کرسی ندارد^۲.

۱. ر. ک. پاورقی نامه شماره ۵۲.

۲. ابتدای متن در اثر فرسودگی پاپيروس از بین رفته است. قلم نسبتاً ظریف بوده. حلقه های حروف تقریباً بسته است. ک سرکش ندارد. بین سطر هفتم و هشتم فاصله بیش تر شده. پشت پاپيروس سیاهه ای کم رنگ و ناخوانا است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه د و ر شبیه اند، از جمله در کلمه رایک در سطر دوم نامه اول. در این رسم الخط ناپخته، اتصال ی به ل درست نشان داده نشده از جمله کلمه ی الی در سطر دوم و ششم و هشتم. در سطر ششم کلمه ای نوشته شده که به نظر می رسد کلمه ی اسحاق است که به درستی تحریر نشده است.

هو نعيم الله ارفعوا عنك
فان لا من ذاك انزلنا
نحوه من المشرق والامم
التي في الارض والسموات
انزلناها في حق نوح
صلواتنا على آل ابراهيم
وآل اسماعيل وعلى
كل خير في السموات والارض
والارض والسموات

٧٠. رو.

هو نعيم الله ارفعوا عنك
فان لا من ذاك انزلنا
نحوه من المشرق والامم
التي في الارض والسموات
انزلناها في حق نوح
صلواتنا على آل ابراهيم
وآل اسماعيل وعلى
كل خير في السموات والارض
والارض والسموات

٧٠. پشت.

۷۱. نامه قرن سوم هجری

۱۱/۵×۲۴/۵ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۲ سطر پشت. در میان متن ریختگی است.
شماره PPS. 301

رو: نویسنده به چند نفر سلام رسانده و از مخاطب خواسته پاسخ نامه را بدهد: «و تکتب الی... مع الکتاب بخبرک و حواشک فانک تسرونی بذک». (سطور ۷-۶) دعایی به این شرح نیز در نامه دیده می شود: «استل الله یفرج عنا و عن جمیع امة محمد صلی الله [علیه] و سلم». (سطور ۸-۷) اغلب، حلقه «م» واضح است.

پشت: عنوان نامه: «به ابوبکر محمد بن احمد بن سلیمان بن یزد (؟) از محمد بن ابراهیم بن حسن»^۱.

۱. مترجم در دریافت نکته ای ناتوان مانده و آن تعیین حوزه ی جغرافیایی تبادل این اسناد است. آیا این نامه ها میان دو سرزمین یا دو شهر دور از هم مبادله می شده و یا این که مربوط به روابط اجتماعی و اقتصادی درون ولایتی است؟! اگر حوزه ی این تبادل گسترده بوده است، پس توزیع آن چه گونه صورت می گرفت و اگر در محدوده ی تجمع بومی مبادله می شده با توجه به کوچکی میدان چنین عملیاتی، در شهرهای بسیار مختصر قدیم، چه نیازی به این کاغذ بازی های پرهزینه در فاصله ی چند کوچه داشته اند؟! نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه های حروف غالباً باز است. د زاویه دارد. م آخر دم کامل ندارد. دندانه ب در بسم الله بلند است. کلمات سه سطر اول نامه، ریزتر از کلمات سایر سطور نوشته شده اند. الف در کلمه ابراهیم در متن پشت، الف مخدوفه است. مؤلف انگلیسی، کلمه بعد از ابراهیم را ابن حسن خوانده که با کلمات نوشته شده روی پاپیروس تفاوت دارد. کاتب در ابتدای سطر آخر، مانند دیگر موارد قبل، صلوات بر پیامبر اسلام را بدون ذکر آل و خاندان او نوشته است. گاه س دندانه دارد و گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

تسحره ان لم يتصور ان يرد
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۷۱. رو.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۷۱. پشت.

۷۲. نامه قرن سوم هجری

۸ / ۱۱ × ۲۰ / ۵ سانتی متر، ۱۷ سطر رو موازی عرض پاپيروس نوشته شده، پایین پاپيروس و قسمت هایی از میان متن از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 29

شماره PPS. 294

رو: نامه با بسم الله و دعای: «خداوند عمر طولانی به تو عطا کند و هر صبح تو را مشمول فضل و رحمت اش قرار دهد» آغاز شده است. از محتوای متن نمی توان تشخیص داد که نامه درباره ی چه کسی نوشته شده اما بدیهی است که خواهر نویسنده ی نامه گریخته و به خانه ی دخترش پناه برده است.

«نامه ای که در آن درباره ی ام الحمار نوشته بودی دریافت کردم. تو از برترین یاوران من هستی و می دانم اگر فرصت کنی می توانی بر پیام رسان من پیشی بگیری. گفتم ام شعیب نزد آن زن گمراه رفته و پیش تر، این موضوع را نگفته بودی. تازه وقتی نامه ات را دریافت کردم، فهمیدم وی به خانه ی دختر برادرم پناه برده است. او زمانی متوجه شد که دخترش حرکت کرده بود. او گفت: «این جا خانه خودت است». این را گفت و تا وقتی دخترش حرکت کرد آن جا ماند. تا زمانی که نامه ات را دریافت نکرده بودم از هیچ یک از این قضایا خبر نداشتم».

سطور ۱۵-۱۲ تقریباً کاملاً از بین رفته اما در سطر ۱۶ نویسنده به بازگشت برادرش از ساحل اشاره کرده است.

گاہ الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و گاہ ندارد. گاهی اوقات ک اول بدون سرکش است و فقط قوسی به چپ دارد. گاہ ک اول و وسط نعلی شکل است.
پشت: خالی^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. حروف توازن و تکامل نیافته اند. حلقه ی حروف بسته است. م آخر دم کامل ندارد. د زائده ای عمودی دارد و از ر قابل تفکیک است. اتصال ب و ح در کلمه صبحک در سطر اول نامه قابل توجه است. چند نقطه پراکنده و ناشناس در میان سطور نامه دیده می شود. ولی کلمه ی «بنت» در سطر هفتم نقطه های کاملی دارد.

۷۳. یک نامه و پاسخ نامه

قرن سوم هجری

۶/ ۲۱ × ۴ / ۱۷ سانتی متر، ۱۱ سطر رو که یک سطر آن بر حاشیه نوشته شده و ۱۲ سطر پشت. بالای هر دو متن رو و پشت از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 20

شماره PPS. 300

رو: ابتدای نامه ی رو از بین رفته و باقی متن به اسب هایی چون «اسب های کهر» اشاره شده (الورد المراد) است.

«گفته بودی ... گوسفند و هیچ یک خوب نیست. مسلم است وقتی صد گوسفند را یک جا نگه می داری چیزی برای خوردن پیدا نمی کنند. در حالی که مردم روستا و اطراف غذایی ندارند توقع داری گوسفند یا بره ی پروار پیدا کنی؟ حصیر فروش، ۴ بار قایق، حصیر از مردم روستا خریده. به حکم من، نگذارید چیز بیش تری بخرد. او با من صحبت کرده و گفت بهای حصیرها را پرداخته اما ما که چیزی نمی دانیم.

بدانید که قیمت هر وبیه گندم، معادل چهل دینار است. اما اگر هوا بارانی نبود، ۴۵ و هر وبیه ماش، ۲۷ دینار است.

به من نگفتی کدام زمین باقی مانده یا کدام قابل کشت است و کدام قابل کشت نیست. می دانم که سهل انکار نیستی.

نگفتی آیا گوسفند زائید یا نه.

«مادرم سلام می رساند. قاصد به ... رفت. ان شاءالله...»

محتوای سطری که بر حاشیه نوشته شده چنین است:

«... یک و نیم قیراط. نمی خواهم مأمور را در جریان امر قرار دهم. برایت... خواهم فرستاد.»

گاه «س» و «ش» بی دندان است.

پشت: نامه ی دوم، پاسخ نامه ی اول است با دعایی آغاز شده ولی فقط آخر آن باقی مانده: «رحمتش را به تو...»

«الحمدالله در حالی که کاملاً سلامت هستم برایت نامه می نویسم. مأمور کشتی نامه ات را به من رساند (احتمالاً منظور او همان مأموری است که در حاشیه ی متن راست به او اشاره شده بود). خوشحالم که سلامت هستید. خداوند یکتا عمر طولانی و توأم با سلامت به تو عطا کند. الحمدالله من هم خوبم.

کره اسب ها به خواست خدا خوب بودند. (شاید منظور نویسنده این است که خوب فروش رفته اند) زنبیل ها را به دانیال و پامه دادم که برایت بیاورند چهار زنبیل مرغوب اند. آن ها را بعد از جمعه فرستادم زیرا آن ها در زمین ها کار می کردند.»

بنا بر جمله ی بعدی (اگر بچه ها به دنیا بیایند به تو خیر می دهم)، به نظر می رسد این متن،

پاسخ نامه ی پیش است زیرا در نامه قبل نویسنده پرسیده بود که آیا بچه ها به دنیا آمده اند یا نه. «به تو، ابوالحسن، برادر و خواهرش ام علی، ست ماهر و پسران عبدالله که خدا حفظشان کند سلام می رسانم. امیدوارم به لطف خدای عز و جل در کشت و کار کوشا باشید. ان شاء الله به زودی نزد شما خواهم آمد. اگر بخواهم همه چیز را برای تو و ام علی و پسران بنویسم نامه طولانی خواهد شد. امیدوارم خدا زودتر ما را به هم برساند. خدا از شر و بلا مصونتان بدارد.»

غالب اوقات، الف آخر زانده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی دندان است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ است. قلم نگارش نامه ی رو نازک است و کاتبان با عجله و کم دقت نامه را نوشته اند. حروف استقلال و استحکام ندارند، حلقه های حروف باز است. گاه ر و د شبیه هم اند و گاه د و ذ زاویه دارند. متن پشت با قلمی ضخیم تر و دقت بیش تری نسبت به نامه ی رو نوشته شده است. حروف ت در دو کلمه ی آخر سطر هفتم پشت دو نقطه به هم چسبیده دارد. کلمه ی اول سطر ششم بسیار کشیده است. بالای س خطی کوتاه و صاف قرار دارد. هـ آخر شبیه زانده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. گاه اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. از جمله در کلمه ی الجمعة در سطر هفتم نامه دوم. نامه از ارتباطی تجاری و حتی محرکانه حکایت دارد. بهای چهل دینار بسیار بیش تر از تصور معمول است، سفارش به فروش همان میزان کنم به ۴۵ دینار در صورت نبودن باران بسیار محل تأمل است.

وَالسُّحُطُ وَالْمُرُورُ وَالدُّرُورُ وَالدُّرُورُ وَالدُّرُورُ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 سِيْرِيْنَ كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ

٧٢-رو

كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ
 كَمَا كُنْتُمْ مَاتُوا وَمِنَ الْمُرُورِ

٧٢. پشت

۷۴. نامه
قرن سوم هجری

۷ / ۲۱ × ۲۲ سانتی متر، ۱۴ سطر رو. پایین راست متن از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 17

شماره PPS. 304

نامه با بسم الله آغاز شده^۱:

«خواهرم فدایت شوم، خدا عمرت را طولانی و مرا فدای تو کند. امید که به فضل و رحمت اش، هیچ گاه بدی و بلایی برایت پیش نیاید. خواهرم! من، ام ابنها و خانواده مان خوب هستیم. الحمدالله لا شریک له. صلی الله علی محمد النبی و سلم. خواهرم، ابوالقاسم خیر سلامتی ات را آورد. خوشحال شدم و خدا را شکر کردم. سبد سیب و چهار سبد گندم به دستم رسید. آن را وزن کردیم چهار اردب و سه و بیبه بر حسب قفیز^۲ بود.

به خدا خواهرم از این که شنیدم در روستا گرفتار شدی ناراحت شدم. اگر به خاطر گندم ها در مضیقه هستی آن را در خانه بگذار و به سوی ما بیا. زیرا برایت ... فرستاده ایم به خاطر گرفتاری ات در روستا. برایت ۵ سبد و دانه های عناب که میان پاپيروس پیچیده ایم می فرستیم. نامه را به غلام ندادیم که بیاورد چون زید - که خدا شاهد است خوبی از او ندیدیم - فرار کرده و باز نگشته است.

ام ابنها به تو سلام می رساند و می گوید: «خانم، مشتاق دیدارتان هستم. از خدا می خواهم... دخترتان پیش از مرگ... می دانم که وقتی دور هستید نمی خواهید ... زودتر نزد من بیایید و پیش از این تأخیر نکنید». به ام احمد و ام سلیمان و صفره، دباب و غزال و پسران سلام برسان. خانم به شما سلام می رسانند. صلی الله محمد النبی و سلم.

اغلب، الف زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» دندانه دارند ولی گاه «س» بی دندانه نوشته می شود. دسته ی ط به راست گرایش دارد. ک اول و وسط نعلی شکل است و سرکش کوچکی دارد.

پشت: عنوان نامه: «از رجحان، بنده ی آزاد شده ی ابومرا هم به صندل الخادم»^۳.

البته مخاطب نامه یک زن است. (خواهرم، خانم)

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. سطرها و کلمات، منظم و با دقت تنظیم شده اند. غالباً حلقه های حروف بسته است. دور قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. کلمه ای که مؤلف انگلیسی در سطر سوم الحمدالله خوانده در واقع اصطلاح الله محمود است. صلوات هایی که در این متن ذکر شده فقط مختص پیامبر است و به آل و خاندان او اشاره ندارد. (سطر ۴ و ۱۴).

۲. چون مقدار اردب متغیر است نویسنده کوشیده اردب را بر حسب قفیز نوشته و مشخص تر کند.

۷۵. دو نامه قرن سوم هجری

۲/ ۲۲×۴۸ سانتی‌متر؛ ۳۲ سطر رو که یازده سطر کوتاه‌تر در حاشیه‌ی راست است و ۱۴ سطر پشت. بالای پاپيروس هر دو متن و چپ متن رو و راست متن پشت و مقداری از میان متن‌ها از بین رفته است.
شماره 409

رو: در سطر چهارم نوشته «نامه‌ات به دستم رسید» (و قد وصل الی کتابک) و در سطر ۷ و ۸، به ۱۵ بسته ارسالی (خمسه عشر حملاً) از چیزی که مردم این منطقه می‌فروشند اشاره آمده است. (اهل الضیعه یحتاج الی البیع) در سطور ۱۰ و ۱۱ درخواست خود را این‌طور مطرح کرده: «رایک [فی] ... موفقاً مسدداً آن شاء الله». در پایان دعای معمول «اطال الله بقاک و ادام عزک... ذکر شده است.

بین سطور ۲ و ۳ و بین سطور ۳ و ۴ ارقام یونانی دیده می‌شود.

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی‌دندانه است.

پشت: در نامه‌ی دوم دعای معمول «و آن رأیت ان تصیر الینا [...] فعلت ان شاء الله» آمده و با دعای «اطال الله بقاک و اعزک و اتمّ نعمه و احسانه علیک و جعلنی فداک» نامه را تمام کرده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی‌دندانه است.^۱

۱. رسم الخط روی پاپيروس پخته‌تر و قلم نگارش آن ظریف‌تر از نامه‌ی پشت است. س و ش دندانه ندارد. حلقه‌ی حروف غالباً بسته و به‌طور پراکنده نقطه دارند. متن حاشیه با قلمی نازک‌تر نوشته شده. ش در کلمه ان شاء الله در سطر هشتم پشت نقطه دارد و سه نقطه‌اش به صورت خطی صاف نوشته شده است. در این متن نیز برخی حروف از جمله ذ، ف، ی وسط و ق نقطه دارند. تقریباً تمام کلمات سطر آخر پیوسته‌اند. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. بدون شک تاریخ‌گذاری بر این نامه‌ها که گویی تغییر مشخصات ظاهری و فنی، تأثیری در تعیین آن نداشته، جز رفع تکلیف نیست. این که مؤلف کتاب و ویراستاران آن تنها متن برخی از نامه‌ها را ترجمه داده‌اند، بسیار مشکوک می‌نماید. کوشش برای درک مفاهیم نامه‌های بدون ترجمه در این کتاب ممکن است موجب وصول به نتیجه‌ای عظیم و غیرمنتظره شود.

۷۶. یک سند رسمی که بعدها روی آن نامه نوشته اند حدود سال ۲۶۸ هجری

۵ / ۲۰ × ۱۲ / ۵ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۸ سطر پشت. بالا و راست نامه رو و بالا و چپ نامه پشت از بین رفته است.

لت پشت 30, no. 1992 Khan

شماره 315 PPS.

رو: باقی مانده متن شامل گواهی شهود در پایان یک سند رسمی است که در ماه شوال ۲۶۸ هجری تنظیم شده. تاریخ در سطر دوم با اعداد یونانی و در سطر پنجم با حروف عربی نوشته شده است.

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: نامه با عنوان آغاز شده ولی فقط نسبت نفر اول «پسر یاسر» خواناست. در سطر دوم بسم الله و در سطر سوم دعایی نوشته شده است: «تو را به خدا می سپارم و از او می خواهم تو را در پناه خود بگیرد».

باقی متن که احتمالاً نویسنده طی آن خبر سلامتی خود را به مخاطب داده، از بین رفته اما از سطر چهارم دوباره ادامه می یابد:

«نامه ات را دریافت کردم. خوشحالم که سلامت هستی. از خدا می خواهم تو را توفیق دهد. تمام گندمی که داشتیم برایت فرستادم. خدا را شکر که این توفیق را داد. امیدوارم دو سه روز پس از این نامه به شما بپیوندم.... تو را به خدا می سپارم. اللهم صلی علی محمد و آل محمد». گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «س» غالباً بی دندان است. گاه ک اول، بدون سرکش است و قوسی به چپ دارد^۱.

۱. رسم الخط سند ابتدایی است. حلقه ی حروف بسته و د و ر شبیه اند. کاتب هنوز با نقطه آشنا نیست. ی آخر در کلمه فی در سطر آخر به راست کشیده شده. الف در کلمه ثمانیه در سطر آخر الف محذوفه است. حرف ن در حرف شرط آن در سطر ششم نقطه دارد. مؤلف انگلیسی در قرائت و انتقال صلوات بر پیامبر، خاندان او را نیز آورده، که با توجه به نگارش قلم انداز آن مشکوک می نماید، زیرا در سطر پایانی که پیوسته نوشته شده پس از محمد، کلمه ای آمده که مشکل بتوان آن را «و آله» خواند. اتصال خ و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. اگر این نامه کاملاً و البته به حرف نویسی بدوی عرب در قرن سوم نگاشته شده، تاریخ قرن سوم نگاشته شده، تاریخ قرن سوم دارد مسلم این که نمی توان دیگر نامه های صاحب اسلوب تر را نیز از همان قرن دانست.

Handwritten text on a fragment of papyrus, likely from a Greek or Latin source, written in a cursive script. The text is partially obscured by the fragment's irregular shape and some damage. Legible portions include:

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۷۶. دو.

Handwritten text on a fragment of papyrus, likely from a Greek or Latin source, written in a cursive script. The text is partially obscured by the fragment's irregular shape and some damage. Legible portions include:

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۷۶. هشت.

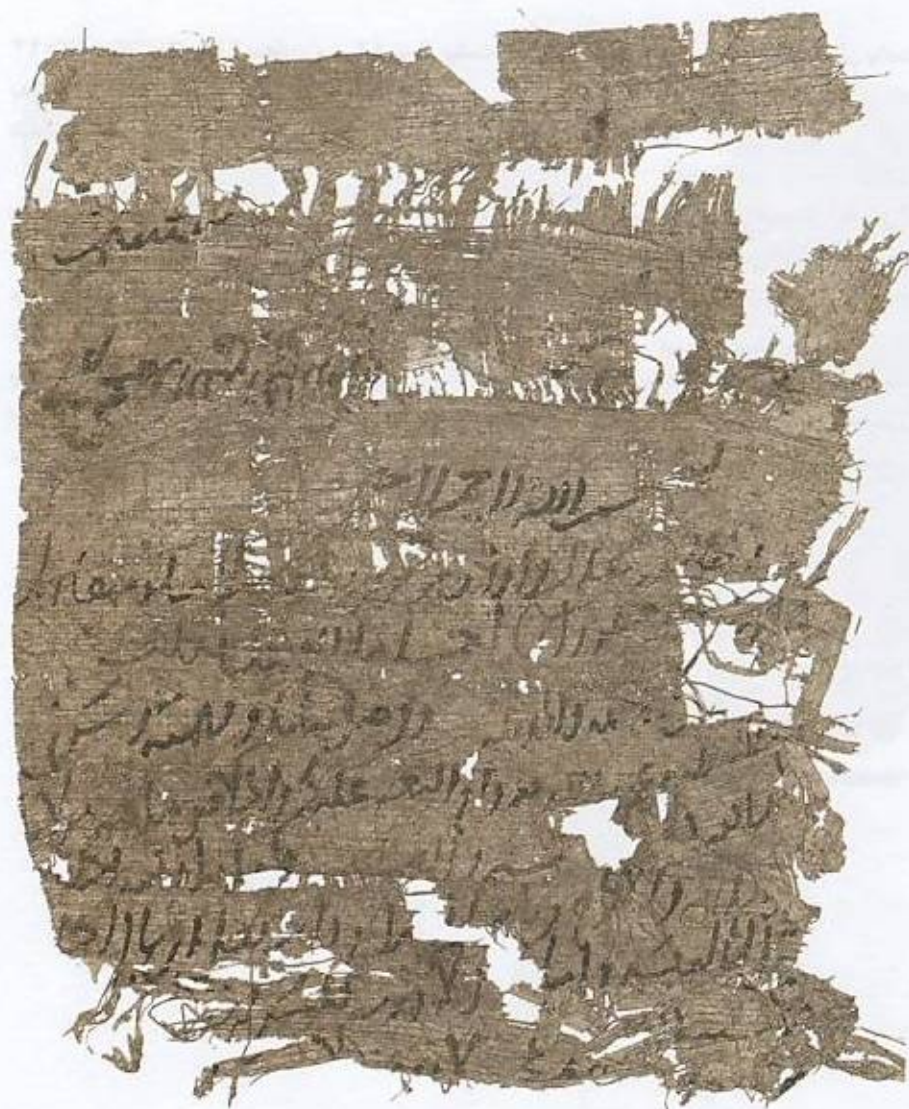
۷۷. دو نامه قرن سوم هجری

۵/ ۱۷ × ۲۰/ ۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. پایین هر دو متن و قسمت هایی از میان آن ها از بین رفته است.
شماره PPS. 386

رو: نویسنده‌ی نامه اول نوشته است: «امیدوارم خداوند به زودی فرجی در کار ما حاصل کند و ابوعبدالله از ... خلاص شود. (سطر ۷) ...
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است و «ص» در کلمه‌ی «یخلص» سطر ۷ در راستای افق کشیدگی دارد.
پشت: سطور ۱۱-۳ بخشی از نامه دوم است ولی مشخص نیست آیا دو سطر اول متن، عنوان نامه روی پاپيروس است یا خیر. سطر دوم در جهت عکس سطور نامه نوشته شده است.
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندان است^۱.

۱. نامه یا بسم الله آغاز شده و فاقد تاریخ است. حلقه ص در یخلص سطر هفتم باز است. در سایر موارد حلقه حروف بسته است. د زاویه دارد یا گاه زائده‌ای عمودی بالای آن است که از ر قابل تشخیص می‌شود. متن پشت پاپيروس تفاوت با تکامل نگارشی قابل ملاحظه‌ای نسبت به رسم الخط نامه اول ندارد و به نظر می‌رسد در فاصله‌ی زمانی و سطح فرهنگی نزدیک نوشته شده‌اند.

بسم الله الرحمن الرحيم
اشركوا واعطوا وحدها
عزيمه لا يرد الله في هذا الامر
وصا طه الله اشركوا الله وسير بسلامه
عملك سائر في يومك هذا فما تشكر
اذا لم يرد الله في ذلك فمردد اروي
ان يعجز الله عن هذا ان خلاصه هو عند الله
ان يرد في حبه في هذا الامر وعمل الله
بسم الله الرحمن الرحيم
اشركوا واعطوا وحدها
عزيمه لا يرد الله في هذا الامر
وصا طه الله اشركوا الله وسير بسلامه
عملك سائر في يومك هذا فما تشكر
اذا لم يرد الله في ذلك فمردد اروي
ان يعجز الله عن هذا ان خلاصه هو عند الله
ان يرد في حبه في هذا الامر وعمل الله
بسم الله الرحمن الرحيم

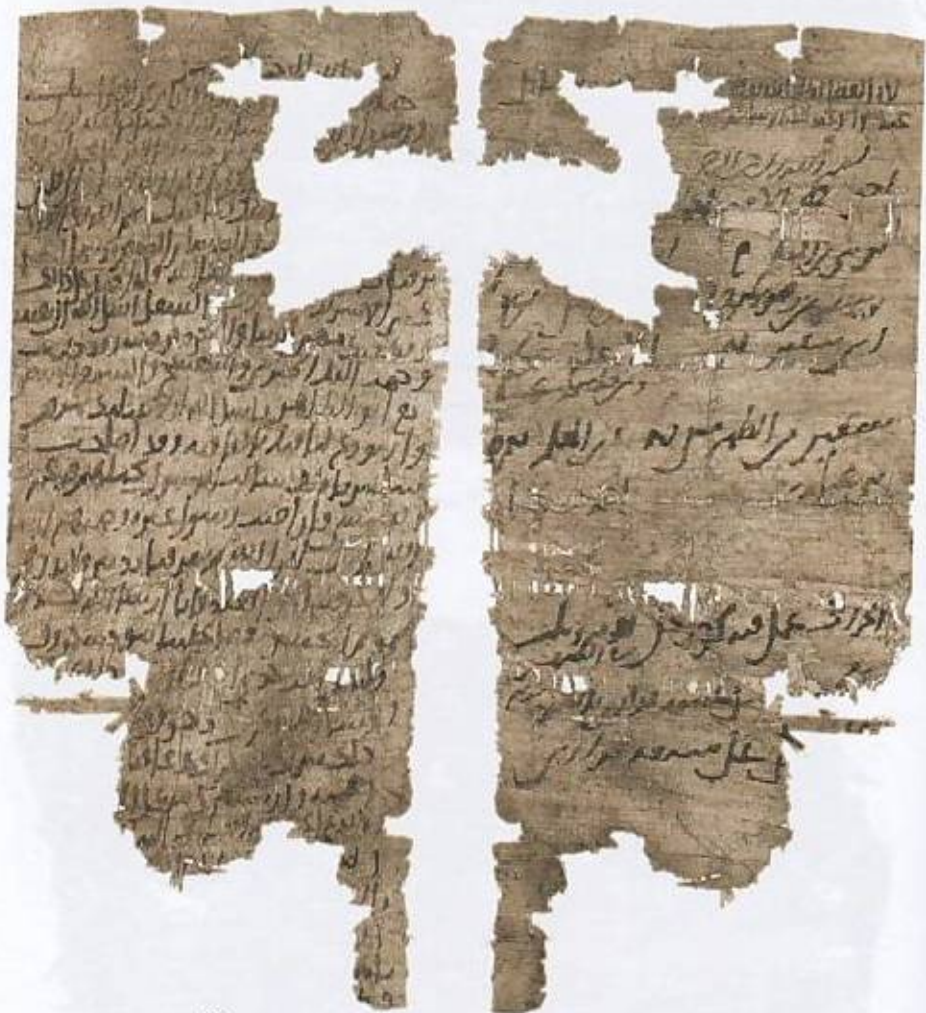
۷۸. نامه ای که بعدها برای ثبت سیاهه به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۱۲×۲۷ سانتی متر، ۲۸ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. پایین و بالای متن رو و سه طرف متن پشت به جز قسمت بالای راست آن از بین رفته است.
شماره PPS. 332

رو: نویسنده نامه را با عبارت جعلت فداک (فدایت شوم) آغاز و سپس به ارسال شب بو (خیری)، بنفشه (البنفسج) و موم (الشمع الابيض) (سطر ۱۱) و در سطر ۱۲ به شخصی ابوالطاهر نام و چند قاصد دیگر اشاره کرده است.
گاه ک اول نعلی شکل است.

پشت: دو سطر، عنوان نامه روی پاپيروس است و سپس ۱۱ سطر سیاهه به دنبال آن ثبت شده است. بنابراین عنوان نامه، مخاطب آن شخصی به نام ابوالفضل بوده. سیاهه هم مربوط به محصول جو (شعیر) و مزد ماهانه ی کشاورزان (الحراث) و ابعاد قطعه زمینی زراعی بر حسب فدان است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. ارتفاع حروف بلند بوده و غالباً حلقه های حروف بسته است. کلمه استل در عبارت استل الله سطر نهم روی نامه یک دندان کم دارد. رسم الخط پشت نامه متفاوت است. بسم الله در پشت نامه یا تسلط و مهارت بیش تری نوشته شده. ی وسط در کلمه شعیر سطر هشتم پشت نقطه دارد. بین سطر نهم و دهم سمت پشت فاصله ی زیادی دیده می شود که آشکارا حاصل حذف عمدی نوشته هاست. عملی که تشخیص جدید و قدیم بودن آن دشوار است. س و ش دندانه دارد.

۷۸. رو.

۷۸. پشت.

۷۹. نامه و یک سیااه

قرن سوم هجری

۱۷×۵/۹ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا و پایین متن رو و سمت چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 336

رو: نویسنده در این نامه به مخاطب اش ابراز نگرانی کرده و از او خواسته نامه ای برایش بنویسد. (فانا لا نزال بغم حتی نری کتابک) (سطر ۵) و در پایان سلام رسانده است. بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. ک اول نعلی شکل و در راستای افق کشیده است. ک آخر و دم برگشته ی «ی» آخر در انتهای سطور، به طور افقی کشیده شده است. گاه حروف، نقطه دارند و الف مقصوره در کلمه نری به جای «ی» با حرف الف نوشته شده است. پشت: متن این بخش در چهار ستون تنظیم شده، قیمت ها بر حسب درهم و دانق که ارزش آن معادل یک ششم درهم است نوشته شده. نویسنده از ارقام یونانی سود برده و گاه کلمات را خط زده است.^۱

۱. حلقه حروف بسته است. کلمه بغم در سطر ششم نقطه دارد. د و ر قابل تفکیک اند. رسم الخط به مرحله ی تکامل نزدیک می شود. سیااه پشت پاپيروس با قلم نازک تری نوشته شده. قلم خوردگی هایی در متن دیده می شود. نویسنده نامه و سیااه از دو فرهنگ متفاوت نگارش سود برده اند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. الف آخر زانده زیر خط کرسی و گاه س دندانده دارد. ک سرکش ندارد. نقطه ف در کلمه فی در سطر پنجم نامه رو زیر ی قرار دارد.

۷۹. رو.

۷۹. پشت.

۸۰. یک نامه و یک سیاهه

قرن سوم هجری

۱۳/۵×۷ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۹ سطر پشت. بالا و چپ متن رو و پایین و راست متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 342

رو: در نامه به ماهی (سموک، سطر ۶) و سیراب کردن شترها (سطر ۷) اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، ک اول بدون سرکش است و قوسی به چپ دارد. پشت: این بخش، باقی مانده ی چند کلمه است که به نظر می رسد فهرست صورت حساب باشد. برای مثال در سطر دو، سطر با «لابی...» (برای ابو...) آغاز شده است. سطور هفتم و هشتم با قلمی ضخیم تر نوشته شده و به نظر می رسد پی نوشت متن روی پاپيروس باشد.^۱

۱. متن فاقد نقطه است. حلقه ی حروف بسته و حروف تقریباً پیوسته اند. ع آخر پخته تر شده و دور قابل تفکیک است. سیاهه با قلمی نازک تر نوشته شده و مطلب خاصی از آن مستفاد نمی شود. به نظر می رسد باقی مانده دو سطر آخر، به نامه روی پاپيروس مربوط باشد. کلمات آخر در حاشیه سمت راست پشت پاپيروس به ان شاء الله بی شباهت نیست، اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شیبه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

فصل سوم در مورد اللذ اللذ
فصل اول در مورد اللذ اللذ
فصل دوم در مورد اللذ اللذ
الشمول في كل حال
و في كل شيء اكمال
و بعد از نماز و همسر
و بعد از نماز اللذ اللذ
و الاله اللذ اللذ

۸۰. رو.

فصل سوم
فصل اول
فصل دوم
فصل سوم
فصل چهارم
فصل پنجم
فصل ششم
فصل هفتم
فصل هشتم
فصل نهم
فصل دهم
فصل یازدهم
فصل بیستم

۸۰. پشت.

۸۱. نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۱۴ × ۹ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و چپ متن رو از بین رفته است.

شماره PPS. 348

رو: نامه با دعای «ابقا كما لله و حفظکم و اتمّ نعمه علیکم» آغاز شده است. فرستنده به مخاطب خیر داده که نامه اش را دریافت کرده است: «و وصل کتابکم الی و فقراتهُ و فهمت ما ذکرتم فیهِ من سلامه». پسوندهای ضمیری کما، کم و تم برای اشاره به مخاطب، سهواً به صورت تثنیه و جمع به کار برده شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول به راست مایل است و بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.

پشت: عنوان نامه روی پاپيروس است^۱.

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. پس از بسم الله کلمه ای پیوسته نوشته شده که شاید با ارفاق بسیار بتوان آن را الرحمن، البته یا الف کامل و ن زائده دار، خواند. حلقه ی حروف بسته است. د و ر به سادگی قابل تفکیک نیست.

تجدید نظر بر این که در بعضی موارد باید بر آنجا که در پیشگاه خدا
 در این دنیا و آخرت

۸۱. رو.

۸۱. پشت.

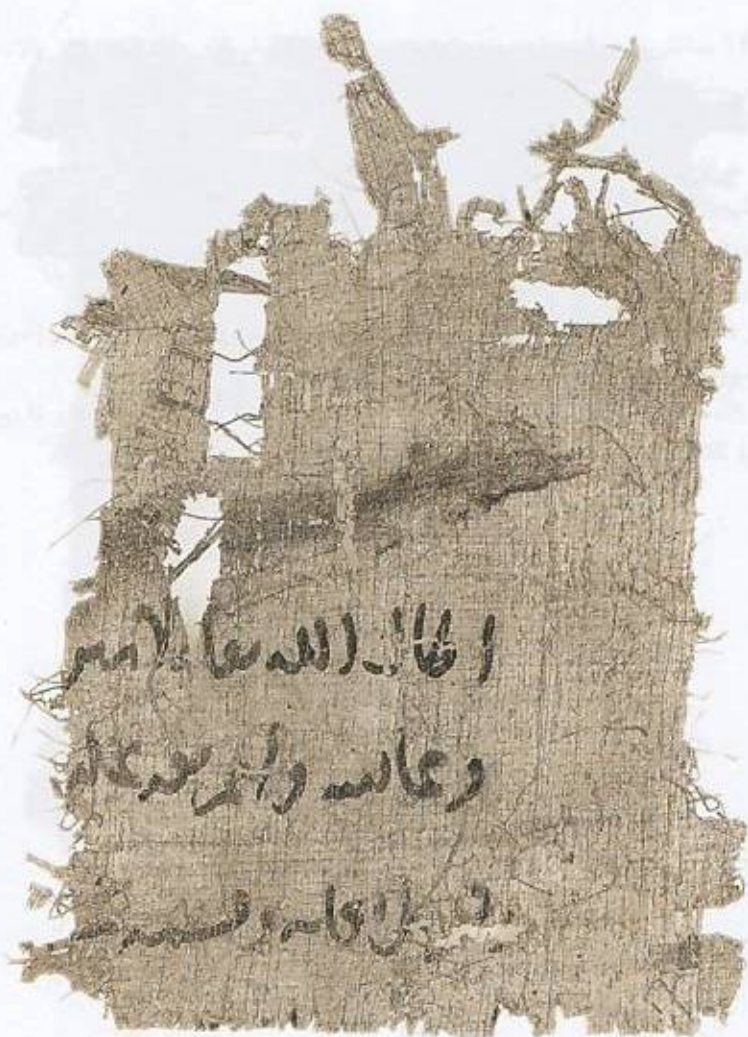
۸۲. بخشی از نامه که برای ثبت سند رسمی به کار رفته است.
قرن سوم هجری

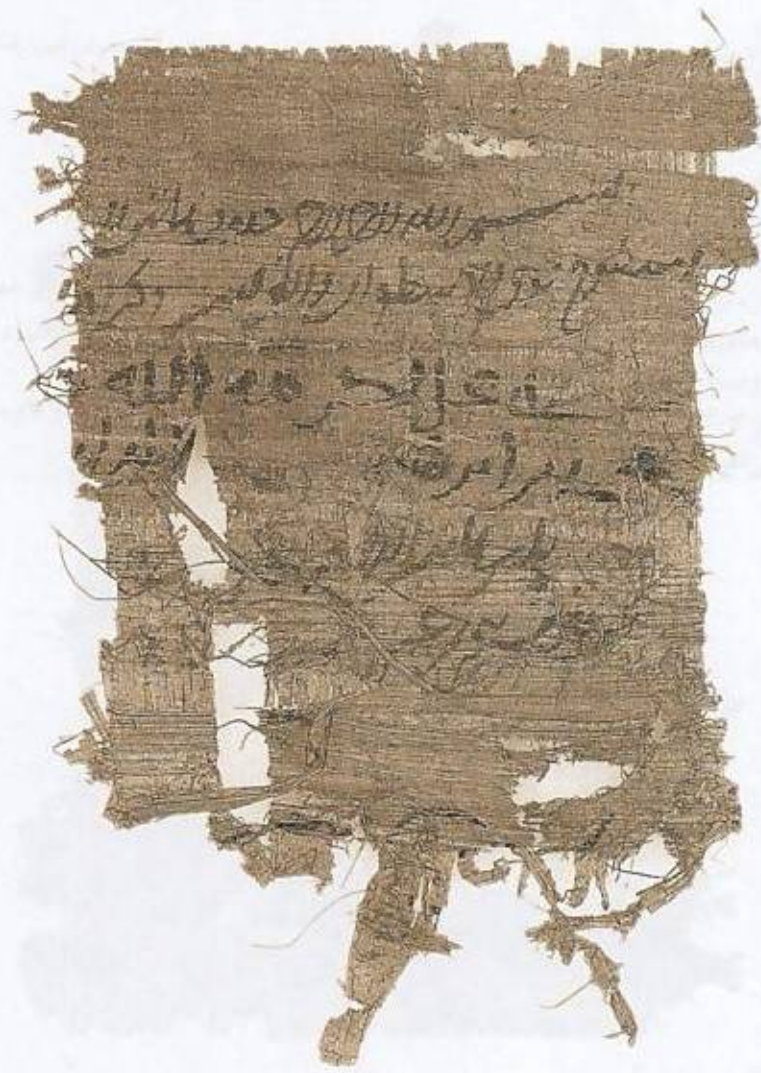
۱۲×۱۷ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۷ سطر پشت. پایین و چپ هر دو قسمت از بین رفته است.
شماره PPS. 343

رو: نامه که فقط قسمت راست آن باقی مانده با این دعا آغاز شده است:
«اطال الله بقاء الامير [و ادا مَ عَزَه ...] و عافیتَهُ و اتمَّ نعمةً علیه».
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

پشت: متن اصلی در این روی پاپيروس در سطور ۱، ۲، ۵، ۶ نوشته شده و فهرستی از بخش‌های مختلف املاکی از جمله مرز (حدود)، سقف‌ها (سطوح)، رواق (الاسطوان) و باغستان (کرام) است. متن، طبق استانداردهای اسناد رسمی تنظیم نشده است.
سطور ۳، ۴ و ۷ که با دست خط متفاوتی نوشته شده، عنوان نامه روی پاپيروس و نام مخاطب آن ابوعلی است.^۱

۱. نامه فاقد بسم‌الله است و در آن از نقطه سود برده نشده. کاتب تسلط کامل بر قلم نداشته و دست خطی استحکام نایافته دارد. کلمات الرحمان و الرحيم پس از بسم‌الله در متن پشت پاپيروس به صورتی نمایشی نوشته شده است. قلم نگارش سند، نازک‌تر و روان‌تر است و نقطه و تاریخ ندارد.

۸۲. پشت.

۸۳. دو نامه قرن سوم هجری

۵/ ۲۱×۱۴ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۹ سطر پشت. بالا، پایین و چپ متن رو و بالا، پایین و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 354

رو: در نامه ی اول به مقادیر مختلف (حمل، ج احمال) کالا از جمله ۵ بار از خراسان (سطر ۲) اشاره شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: در نامه دوم به یک مغازه (الدکّان) در سطر ۴ و چرم قوص (الجلد من القوص) در سطر ۷ اشاره شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول قوسی شکل و دم «ی» آخر برگشته و تا زیر حرف ماقبل خود کشیده شده است^۱.

۱. رسم الخط هر دو متن بی دقت و نازیباست. س در متن رو بدون دندانه و در متن پشت دندانه دار است. حلقه ی حروف در متن رو بسته و در متن پشت گاه باز است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. ه آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل چسبیده است. در بررسی این پاپیروس ها در مجموع چنین برداشت می شود که غالب نزدیک به تمامی کاتبان اصزاری در تبعیت از شیوه ای مرسوم و معین در کتابت نداشته اند. چنین امری دلیل واضحی است بر این مطلب که شیوه ی مرسوم و معین و متداول وجود نداشته و یا حاکم نبوده است.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۸۲. ۲۰

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۸۲. پشت.

۸۴. نامه

قرن سوم هجری

۱۶×۱۶ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۲ سطر پشت. سمت راست پاپيروس و مقداری از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 349

رو: نامه با دعایی طولانی آغاز شده است از جمله: «و اتمّ نعمة عليك و زاد في احسانه عليك و عندك... و اسئل الله ان يجمع بيني و بينك قبل الموت». سپس نویسنده به چیز کوچکی که برای مخاطب فرستاده اشاره و با دعایی شبیه دعای آغاز نامه اش، نامه را تمام کرده است: «اتم نعمة عليك و زاد في احسانه عليك و عندك».
گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. ک اول گاه سرکش دارد (کلمه کانونا سطر ۷) حرف «ت» در کلمه و جهت (سطر ۶) نقطه دارد.
پشت: عنوان نامه روی پاپيروس است.^۱

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است و بسم الله آغاز آن را نمی بینیم. رسم الخط بسیار ابتدایی و فاقد استحکام است. د و ر گاه شبیه به هم اند. حلقه حروف بسته است. پشت برگه کلماتی نوشته شده که مبهم و ناخواناست و به یقین نمی توان ماهیت آن را معلوم کرد. حدس مؤلف انگلیسی درباره ی عنوان بودن متن پشت جز تبعیت از روال پاپيروس های پیشین، پایگاه محکم دیگری ندارد.

...ماتوا في هذا اليوم ...
...الذي كان عليه يومنا هذا ...
...الذي ولدته لأمي من أبي ...
...أما من ...
...وغيره من الناس ...
...الذين كانوا معكم ...
...فإنهم قد ماتوا في هذا اليوم ...
...الذي كان عليه يومنا هذا ...

٨٢. ر.

...الذين كانوا معكم ...
...فإنهم قد ماتوا في هذا اليوم ...
...الذي كان عليه يومنا هذا ...

٨٢. هـ

۸۵. نامه

قرن سوم هجری

۷×۱۶ متر، ۵ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 347

رو: نویسنده، نامه‌ای از مخاطب‌اش ابو احمد دریافت داشته. (سطور ۳-۴) و نامه را با دعای «شما را به خدا می‌سپارم» (استودعکم الله) آغاز کرده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول بدون سرکش و ابتدای آن مایل به چپ است. حرف «ت» در یک کلمه، نقطه دارد.
پشت: عنوان نامه: «از العباس بن عبدالله به اسمعیل بن العباس»^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. ت در سطر چهارم نقطه دارد. حروف به استقلال و استحکام کافی نرسیده و حلقه‌ی حروف بسته است. د و ر شبیه‌اند و کاتب، تسلط و اطمینان کافی در نگارش خط عرب ندارد. الف در کلمه‌ی اسمعیل در پشت پاپیروس الف محذوفه است.

قسم الله
 انتم وعلم الله
 كما امر الله
 انتم ما وصفت
 عيسى ابن مريم

۸۵. رو.

انتم وعلم الله
 كما امر الله

۸۵. پشت.

۸۶. نامه

قرن سوم هجری

۵ / ۸۱ × ۲۷ سانتی متر، ۱۷ سطر رو. پایین چپ متن از بین رفته است.

منبع Khan 1992, no. 23

شماره PPS. 305

رو: نامه با بسم الله و دعای «انعم الله صباحک» آغاز شده.

«خدا فضل و رحمت اش را شامل حال تو کند - از آن چه پیش آمده و خبرش را به ما دادند پریشان شده ایم. خدا تو را رحمت کند، نامه ای بنویس و به غلامی بده تا بیاورد و از آن ها بخواد این جا را ترک کنند. فعلاً کسی را پیدا می کنیم که نوشتن بدانند تا زمانی که کاتبی خیره بیابیم. نام آن مأمور، ولید الحمی است و هشت اونس دارد. نام دیگری، مدا الحمی است و ۴ اونس دارد. دو نسخه برای هر کدام بنویس که ان شاء الله نامه ها به دست شان برسد. خدا فضل و رحمتش را شامل حال تو کند».

بالای «ذ» در کلمه هذا و الذی در سطر ۴ عمودی است. گاه «س» و «ش» بی دندان است. گاه ک اول نعلی شکل است و در کلمه «اکرمک» در سطور سوم و پنجم بدون سرکش و به سمت چپ مایل است.

پشت: خالی.

۱. اگر سطر اول را بسم الله فرض کنیم بسیار پیوسته و غریب نوشته شده است. پیوستگی و عدم استقلال حروف در سایر کلمات نامه نیز دیده می شود. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. متن فاقد تاریخ است. فرستنده ی نامه هم به ناخبرگی کاتب این نامه اشاره کرده که بسیار به جا و مطابق واقع است. بعضی کلمات در سطر ۱۲ و ۱۰ و ۸ و ۳ نقطه دارد.

لله المولى
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين
والله اعلم
بما عند
الناظرين

۸۷. دو نامه قرن سوم هجری

۵/۸×۱۱/۵ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا و چپ متن از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 35

شماره PPS. 384

رو: بر این روی پاپيروس، سطور اولیهی نامه دعای «اطال الله بقاک» نوشته و به شهر قسطاط اشاره شده است.

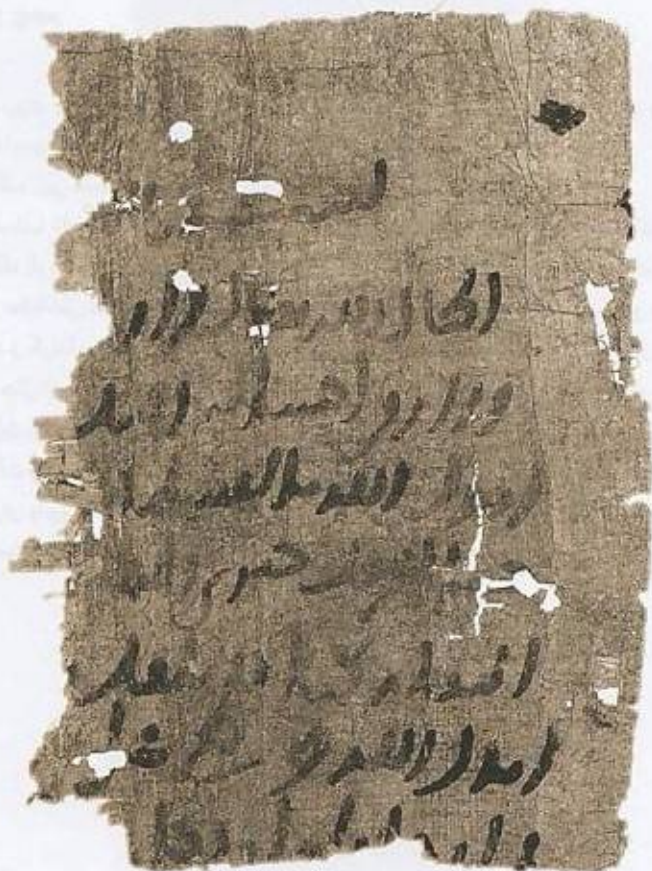
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و بالای «د» تقریباً عمودی است.

پشت: نویسنده نامه از مخاطب گله دارد که چرا دربارهی موضوعی به او خبر نداده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. فدایت شوم خداوند عمر طولانی به تو بدهد. جوانک - که خدا خیرش بدهد و حفظاش کند - به من خبر داد. به من خبر ندادی. قصد داشتم نزد تو بیایم که گروهی رسیدند و گرفتار شدم. امیدوارم که تو - خدا عمرت را طولانی کند - مرا بی خبر نگذاری و به من بگویی حال او چه طور است. چهار تن از دوستان ام به سوی تو حرکت کردند. نامه را می دهم که کنیزت بنت لمطیس بیاورد. ان شاء الله کنیز آن را برایت می خواند. خدا عمرت را طولانی کند و قوت ات دهد فدایت شوم».

متن این روی پاپيروس در جهت عکس متن روی دیگر پاپيروس نوشته شده است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» و «ش» بی دندان است.^۱

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. دسته ی ط به راست خمیده است. د و ر به سادگی قابل تفکیک نیست. اطلاعات قابل ذکری در این قسمت از نامه نیامده، جز این که خواندن نامه به کنیز حامل آن محول شده که نکته ی جالب و تازه ای است و از آن جالب تر این که مؤلف کلمه «بنت» در عربی را، که نقطه های آن در این متن کامل است، کنیز معنا کرده و برداشت اش از متن عربی به کلی نادرست است. بسم الله نامه ی پشت هم بیوستگی دارد و این بیوسته نویسی در پیکروی متن سرایت دارد. کلمه ی ثبت در سطر هشتم پشت نقطه دارد. دسته ی ط در این متن نیز به راست خمیده است. و به ک آخر کلمه بقاک در دعای سطر آخر نامه چسبیده است. کلمه بنت در سطر هفتم پشت نقطه دارد.

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين
 والصلاة والسلام على
 سيدنا محمد وآله
 وبعد
 انما ارسلنا رسلنا
 بالقرآن ليعلموا ان
 الله هو الغني المتكبر
 الذي لا يملك الجاهلون
 شيئا من امره
 انما ارسلنا رسلنا
 بالقرآن ليعلموا ان
 الله هو الغني المتكبر
 الذي لا يملك الجاهلون
 شيئا من امره
 انما ارسلنا رسلنا
 بالقرآن ليعلموا ان
 الله هو الغني المتكبر
 الذي لا يملك الجاهلون
 شيئا من امره

۸۸. نامه و یک سیااه قرن سوم هجری

۸ / ۱۶ × ۷ / ۱۲ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۴ سطر پشت. بالا و راست متن رو و بالای متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 395

رو: فقط سطرهای پایانی نامه باقی مانده است. بی نوشتی با خطی ریزتر به طرف پایین چپ نامه اضافه شده که مضمون آن چنین است:
«ان اصححه و بقى لك شىء اعرفنى به». (اگر درست بود و چیزی باقی مانده به من خبر بده)
گاه الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی دندان است.
پشت: این سیااه، فهرست مبالغ پرداختی به سواره نظام (فرسان) است و ارقام با اعداد یونانی ثبت شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد^۱.

۱. متن نامه با عجله و بی دقت نوشته شده و شیوه های نگارشی درهمی دارد. برخی کلمات نسبت به سایرین درشت تر است. با این حال حرکت قلم حاکی از تسلط کاتب بر نگارش است. کلمه علیه در سطر دوم، ح احمد در سطر چهارم و نحوه ی اتصال ص به ح در کلمه اصحه در سطر ششم رو و غیره شاهد این ادعا است. متن پشت برگه پریشان تر و قرائت کلمات آن دشوارتر است.

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment. The script is cursive and appears to be in an Arabic or Persian dialect. The text is fragmented due to significant wear and tear, with large areas missing. Legible words include "الله" (Allah) and "سبحانه" (Subhanahu). The fragment is roughly rectangular with irregular edges.

۸۸. رو.

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment. The script is cursive and appears to be in an Arabic or Persian dialect. The text is fragmented due to significant wear and tear, with large areas missing. Legible words include "الله" (Allah) and "سبحانه" (Subhanahu). The fragment is roughly rectangular with irregular edges.

۸۸. پشت.

۸۹. نامه

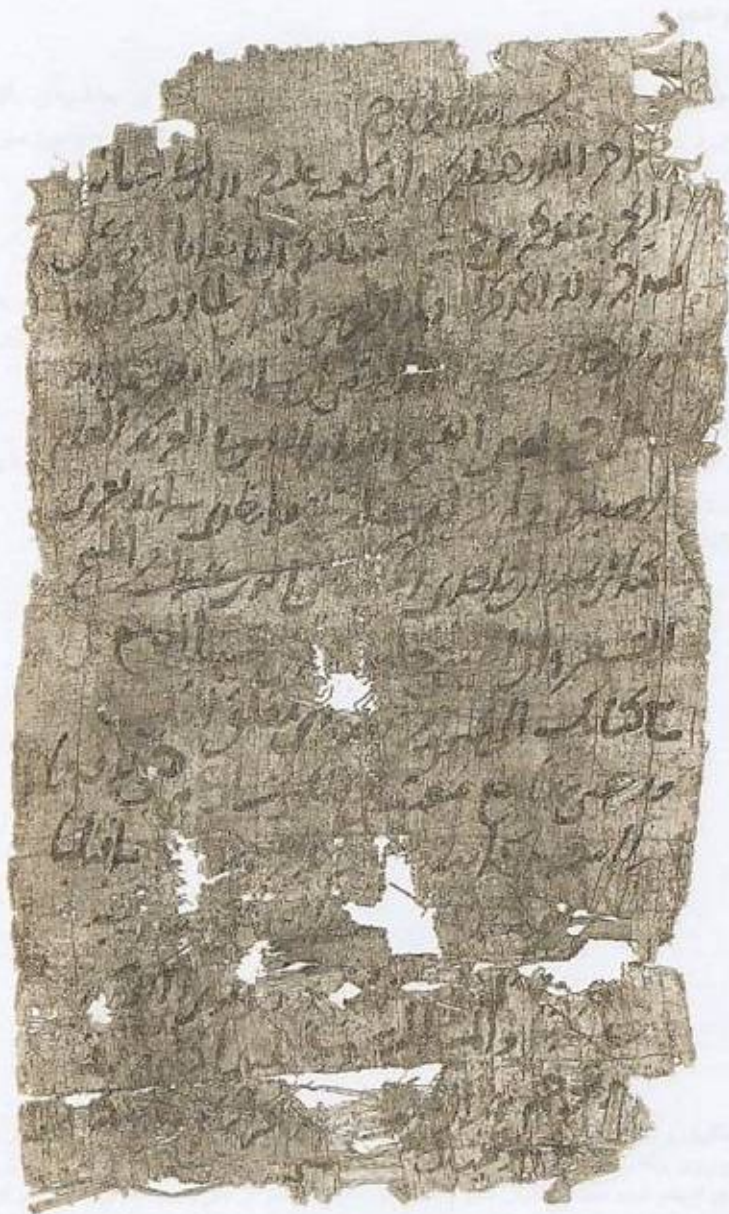
قرن سوم هجری

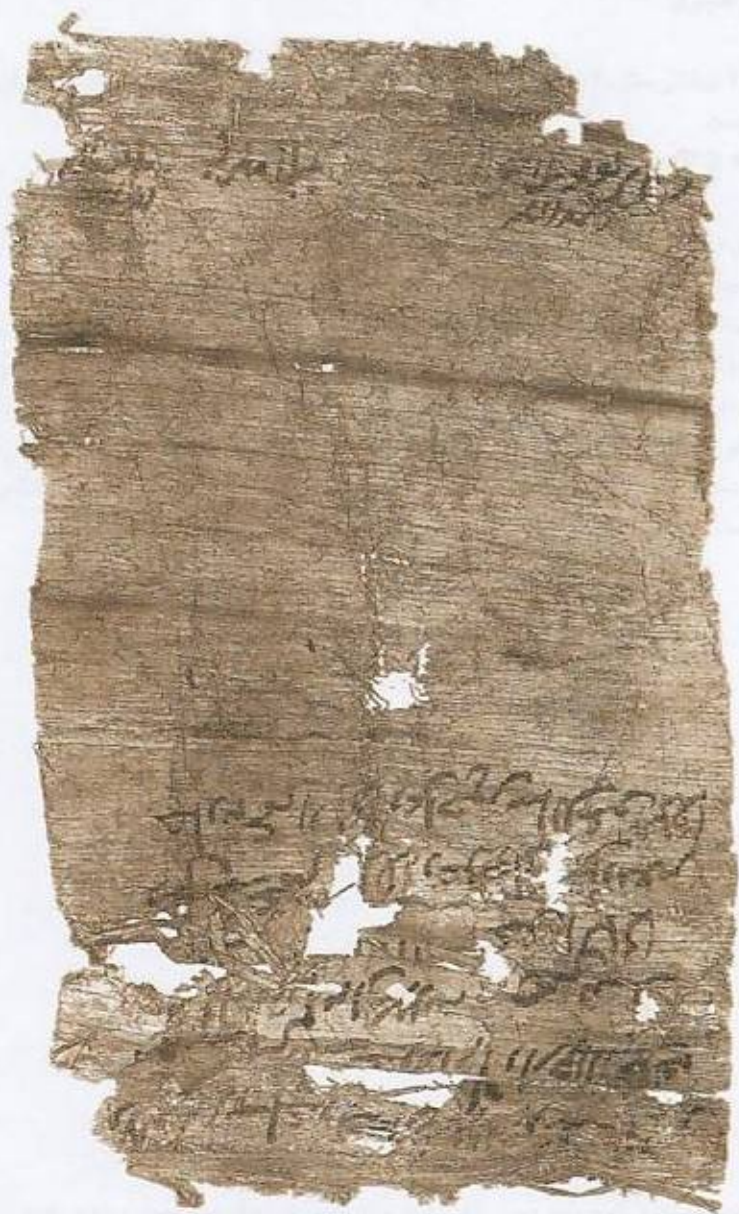
۱۴×۵/۲۲ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۸ سطر پشت. پایین متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 401

رو: پس از «بسم الله» دعای «ابقاکم الله و حفظکم و اتمّ نعمة علیکم و زاد فی احسانه علیکم و عندکم برحمة». آمده و سپس به محصول گندم اشاره شده است. از آن که شناسایی تمام افعال صرف شده دوم شخص مخاطب مفرد مؤنث است مخاطب نامه یک زن بوده: «فانظری ساعة تقرئی کتابی هذا ان تأخذی... (در سطور ۸-۷). پسوند ضمیری ابتدای نامه (کم)، ارجاع به جمع ندارد^۱. گاه الف آخر زانده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. پشت: دو سطر بالای متن، عنوان نامه روی پاپيروس و ۶ سطر پایین، که در جهت عکس عنوان نوشته شده، ادامه نامه است و نویسنده طی آن به چند نفر سلام رسانده است^۲.

۱. امری که ممکن است از کم سوادى محرر ناشى شود چنان که در نامه های عوام بسیار دیده می شود.
 ۲. یادداشت فاقد تاریخ است. ن، ی وسط، ق و ب در موارد معدودی نقطه دارد. بسم الله تقریباً پیوسته است. ع و ح آخر تکامل یافته، کلمه الحمد در اصطلاح متأخر لله الحمد در سطر چهارم کاملاً بی نقص است. در سطور پایانی نامه کیفیت نگارش افت کرده اما ادامه ی متن در پشت برگه بار دیگر بهبود یافته است.

۹۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۳×۲۴ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۲۰ سطر پشت که یک سطر آن بر حاشیه ی بالایی و در جهت عکس و یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده، پایین و چپ متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است.^۱

شماره PPS. 408

رو: این نامه با دعای «ابقاک الله و حفظک و اتمّ نعمة [علیک]» آغاز شده و سپس به بررسی کردن املاک مخاطب اشاره کرده (مساحه ضیعتک) (سطر ۳) که مربوط به مالیات است. (ر. ک. عکس ۱، بالا)

الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد و ک اول نعلی شکل است.

پشت: در این جا به «ابن السلطان» اشاره شده، در این پاپيروس و در منابع دیگر، کلمه ی سلطان به حاکمان ولایتی اطلاق می شود.^۲

الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. گاه «س» دنداندار و گاه بی دندان است.

۱. اسلوب نگارش و حرکت قلم کاتب نامه رو متفاوت از نمونه هایی است که تا کنون بررسی کرده ایم. قلم بسیار راحت و روان روی برگه لغزیده، کلمات استقلال کامل ندارند اما در عین پیوستگی، پخته اند. قلم ظریف تر و تراش آن با دقت زیادی انجام شده است. نگارش متن پشت برگه عقب مانده تر از متن رو و قلم آن ضخیم تر از آن است، حلقه های حروف بسته اند. نقطه ای در آن دیده نمی شود، د زاویه دارد و از ر قابل تشخیص است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در هر دو نامه تحریری است.

2. Silvestre de sacy 1821, p. 48. Becker 1902-3, II, P. 90; Grohman 1934-74, II, pp. 37-8; Karabacek 1894, p. 912; Dietrich 1955, pp. 61-2.

۹۱. نامه

قرن سوم هجری

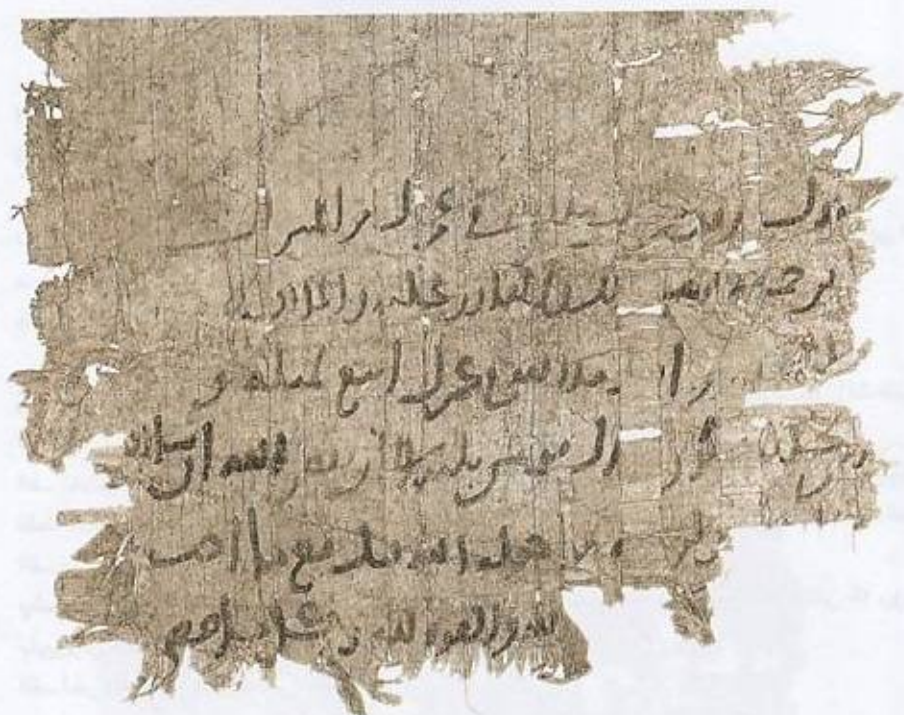
۱۳×۱۵ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و راست پاپيروس از بین رفته است. دو سطر نوشته بر قطعه پاپيروس اضافه ای به ابعاد ۲/ ۸×۳ سانتی متر وجود دارد که احتمالاً بخش پایین همین پاپيروس بوده است.^۱

شماره PPS. 394

رو: دعای «مدّ الله فی امرک» دوبار در نامه تکرار شده و نویسنده اتفاق نامعلومی را در دو یا سه روز مختلف ذکر کرده است: «الی یومین ثلاثه الی ان یقضی الله ان شاء الله» (سطر ۴) الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول نعلی شکل است و ی آخر در کلمات فی (سطر ۱ و ۳) و الی (سطر ۴، دومین بار) دم برگشته دارد. در پایان سطر سوم رو حرف ربط «و» مستقل نوشته شده است. مشخصه های فوق از خصایص رسم الخط دو قرن نخست پس از هجرت است، اما این نامه بیش تر شبیه نامه های قرن سوم است.

پشت: آغاز عنوان نامه باقی مانده است: «به ابوجعفر...»^۲

۱. اما چنین احتمالی از آن که نوع نگارش بر قطعه شبیه هیچ سمت این پاپيروس نیست، استحکام ندارد.
 ۲. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه های حروف بسته اند و نکته ی قابل ذکرى که مؤلف انگلیسی به آن اشاره نکرده باشد در نامه نیست، جز این که عین ها اعم از اول و آخر در کلمات عمرک و مع قرینه ی امروزند.

۹۱. رو.

۹۱. پشت (تکه ای).

۹۱. پشت.

۹۲. نامه‌ای که بعدها روی آن مطلبی یادداشت شده است.
قرن سوم هجری

۲۴×۱۶/۵ سانتی‌متر، ۲۰ سطر رو و ۳ سطر پشت. بالا و راست متن رو و قسمت‌هایی از سطر اول متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 375

رو: نویسنده در سطر هفتم به مخاطب توضیح داده که مشغول زراعت بوده است. (اشغلی الزرع).

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، ک اول بدون سرکش و قدری به چپ مایل است. برخی حروف نقطه‌گذاری شده و زیر حرف ف در فأنک در سطر ۱۹ و «عافاک» در سطر ۲۰ نقطه‌گذاری شده‌اند. الف در کلمه «السلام» در سطر ۲۰ الف محذوفه است.

پشت: بر متن کوتاه، عبارت «عذرنی علی القرطاس» دیده می‌شود که معمولاً در متنی که روی پاپيروس مستعمل نوشته می‌شد، قید می‌کردند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. کلمات آخر سطر سوم، چهارم، ششم، دهم، دوازدهم، پانزدهم و نوزدهم برای پر شدن سطر کشیده نوشته شده است. گاه‌س دندان‌دار. حلقه‌ی حروف غالباً بسته است. د و ذ زاویه دارد و د می آخر برگشته است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. این که مؤلف کتاب تمام این نامه‌های در اسلوب کاملاً مغایر را به قرن واحدی نسبت داده، نشان از کم‌کاری در تألیف دارد.

۹۳. نامه قرن سوم هجری

۱۷/۱۹ × ۱۷ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۴ سطر پشت. ریختگی هایی در متن دیده می شود.

منبع: Khan 1992, no. 36

شماره PPS. 385

رو: نویسنده از مخاطب گله دارد که چرا جواب نامه اش را نداده است. مضمون نه سطر اول از این قرار است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. خداوند به تو عمر طولانی، قدرت و عزت بیخشد و حامی تو باشد. خدا فضل و رحمت اش را در دنیا و آخرت شامل حال تو کند. «صلی الله علی محمد نبی و سلم». خدا به تو لطف کند، چندمین بار است که نامه می نویسم و درباره ی مشکل محمد، پسرم و اتفاق ناگواری که برای من افتاد با تو درد دل می کنم، نه نامه ای از تو دریافت کردم و نه خبری شنیدم، نگران ات شدم. نمی دانم آیا نامه و دینارهایم به تو می رسد یا خیر. خدا را شکر که بلایی بر سر تو و عزیزان ام نیامده است. بدان که - خدا قوت ات دهد - نگران تو هستم. اگر به زودی جواب نامه ام را بنویسی خوشنود خواهم شد. امیدوارم به واسطه ی آن به زحمت نیفتی. از خدا می خواهم هرگز شر و بلا نبینی».

سطور ۱۲-۱۰ ریختگی دارد و ناخواناست اما چهار سطر پایانی قابل تشخیص است:

«... به من خبر بده] و احوالت را بگو و پاسخ نامه را بفرست [که] خوشحال خواهم شد. سلام بر تو و اهل تو. خدا عمر طولانی و عزت و شرف و آبرو به تو بدهد و تو را در پناه خود حفظ کند. صلی الله علی محمد النبى. حسبنا الله و نعم الوکیل».

غالب اوقات الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» بی دندانه و ک اول و وسط نعلی شکل است.

پشت: چهار سطر از جمله عنوان نامه روی پاپيروس:

«به ابوعثمان - خدا قوت و شرافت اش دهد - از احمد بن الاسود» باقی متن، پی نوشت نامه است^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. نگارش کلمات با دقت و حوصله انجام نشده. حلقه ی حروف بسته است. برخی کلمات به صورت نازیبایی درهم و گاه بهیوسته نوشته شده اند و قلم به کندی روی پاپيروس حرکت کرده است. همان طور که از متن مفصل نامه برداشت می شود نویسنده چندین نامه با موضوع مشابه فرستاده و در باب مسئله ای خانوادگی درد دل کرده است. در حالی که مؤلف انگلیسی معتقد بوده پاپيروس در دسترس عموم قرار نداشته و فقط به ضرورت از آن استفاده می کرده اند اما در این مجموعه، نمونه های نامه و یادداشت های شخصی و خصوصی زیادی دیده می شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تقلید ناشیانه کاتب از صورت تحریری آن هاست.

Fragment of ancient manuscript with Arabic script, showing significant damage and tear. The text is written in a cursive style on aged, brownish paper. The fragment is roughly rectangular with irregular edges and contains several lines of text, though many characters are obscured by the damage.

٩٣ رو.

Fragment of ancient manuscript with Arabic script, showing significant damage and tear. The text is written in a cursive style on aged, brownish paper. The fragment is roughly rectangular with irregular edges and contains several lines of text, though many characters are obscured by the damage.

٩٣ پشت.

۹۴. نامه

قرن سوم هجری

۱۹/۲×۱۶/۶ سانتی متر، ۱۹ سطر رو و ۱۱ سطر پشت.

منبع: Khan 1992, no. 27

شماره PPS: 237

رو: ریختگی های مکرر، مانع از تشخیص متن نامه است. اما مبرهن است که نویسنده اشتغالات مختلفی داشته است. متن باقی مانده این طور است: «خدا ...، تو را حفظ و رحمت و فضل بی کران اش را شامل حال تو کند و تو را جزای [خیر بدهد]» (سطر اول). نویسنده خبر سلامتی اش را می دهد و به نامه های پیشین خود با مخاطب اشاره می کند. (سطور ۳-۲)

سپس فهرست مفصلی از مبالغ قابل پرداخت و طرف های معامله که نویسنده، مخاطب و پنج نفر دیگر به نام های نصر، عبدالملک، ابویوب، مزید و شمیر هستند، تنظیم شده است. به برخی اقلام مورد معامله اشاره شده از جمله املول، گیاهی با صمغ معطر که به عنوان سوخت استفاده می شده و هم به عنوان ملین و مسکن کاربرد طبی داشته و کتان^۱. (سطور ۱۱ و ۱۴-۱۲)

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. بالای «د» در سطور ۵، ۹ و ۱۷ تقریباً عمودی و «س» و «ش» اکثراً بی دندان و گاه ک اول نعلی شکل است.

پشت: متن این بخش، ادامه ی متن نامه تجاری روی پاپيروس است. نویسنده به حساب محصول گندم (سطر ۴)، تحویل بذر و شبدر و قرط (سطر ۵) رسیده است^۲. سپس به پدر و مادر شخص یا اشخاص دیگری سلام رسانده و از مخاطب خواسته برایش «قطعه پاپيروسی که قابل نوشتن باشد» بفرستد. (سطر ۹-۸)

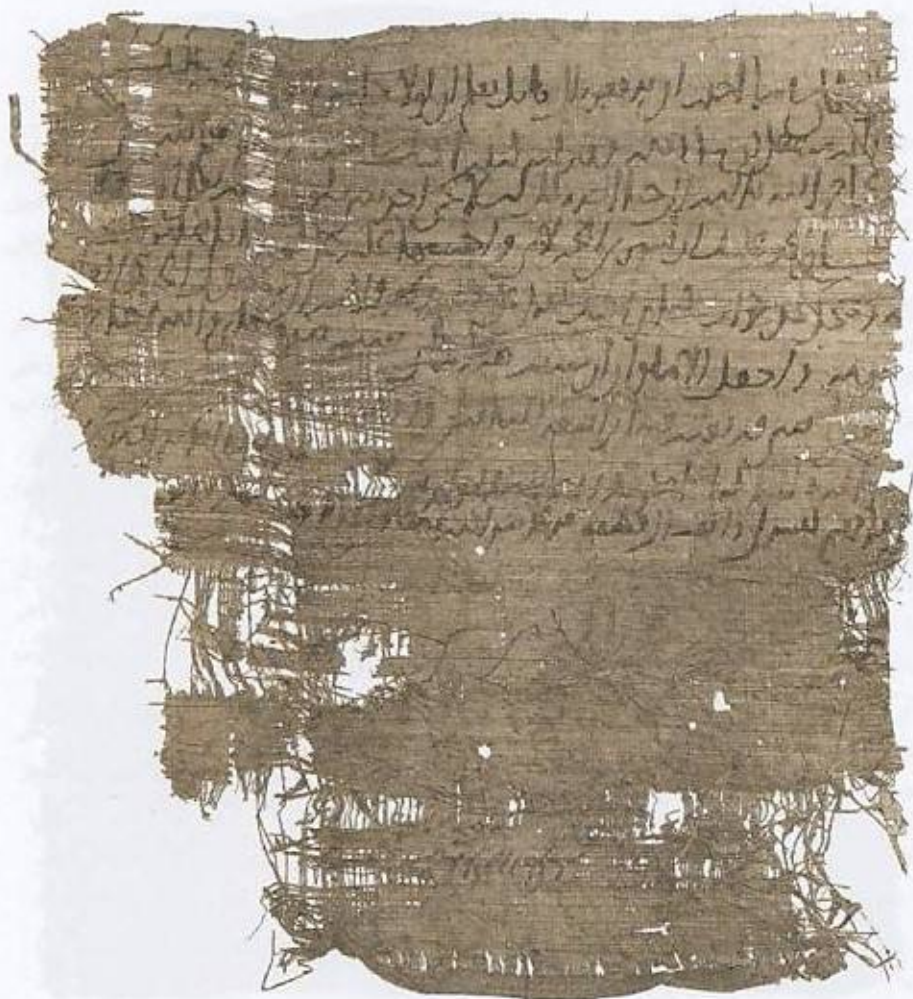
دو سطر باقی مانده در جهت عکس متن نامه نوشته شده و عنوان نامه است. نویسنده در سطر اول در حق مخاطب دعا نوشته است: «خدا فضل و رحمت اش را شامل حال او کند». و در سطر دوم، نام «محمد بن یحیی» آمده که احتمالاً نام فرستنده است^۳.

1. Dozy 1927, II, p. 208; Khan 1992, p. 208.

2. Muller-Wodary 1955-7, pp. 41-2; Khan 1992, p. 73.

۳. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط دو بار در کلمه علیک در سطر اول و هفتم رو نقطه دارد. اندازه کلمات نسبت به هم تناسب ندارند. گاه حلقه حروف باز است. ک سرکش ندارد. نحوه اتصال ک و ل در کلمه کلمتک در سطر چهاردهم و کلمه در سطر شانزدهم رو غریب و نامأنوس است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در نامه پشت، تحریری است.

۹۴. هشت.

۹۵. دو نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۱۴×۷/ ۲۷ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۲۰ سطر پشت. راست متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 32

شماره PPS. 357

رو: نامه‌ی رو بسیار مخدوش است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و «س» و «ش» بی‌دندانه است.

پشت: نامه‌ی پشت مربوط به تحویل بذر و سایر مسائل تجاری است. نامه با بسم‌الله آغاز شده است:

«بسم‌الله الرحمن الرحیم. خدا تو را عمر طولانی و قوت و صبر دهد. نامه‌ات را - خدا قوت‌ات دهد - که درباره‌ی حمل و نقل محصول ... با کالا ... بود دریافت کردم. محصولات را که دوازده بار بود برایت فرستادم. پنج بار را مهدی الفهری و هفت بار را حامد بن عبدالله بن کامل برایت می‌آورند.

ملکی که عطار به تو تذکر داد به‌ترین ملکی است که برایش باقی مانده است. من به او گفتم این کار را بکند و ماجرا مربوط به بعد از نماز عصر است که نزد من آمده بود...»

باقی متن پس از یک بخش ریختگی به این شرح است:

«خدا قوت‌ات دهد. آن موقع نمی‌توانستم نامه بنویسم از او خواستم خبر آن مایملک باقی مانده را به تو بدهد. ارثیه‌ای کوچک و شامل هشتاد بار است.»

باقی متن (سطور ۱۷-۱۰) بسیار گنگ و نامفهوم است: «گروه عظیم بیابان گردانی که تو را مشغول کرده‌اند» (سطر ۱۶)، و «چون آن‌ها مردی را گرسنه نگه داشتند که دشوار است». (سطر ۱۷) سپس می‌نویسد:

«خدا به تو مرحمت و تو را یاری کند و خودداری‌ات را از این... غذا بپذیرد و آخرین عبادت تو نباشد که او قادر متعال است. سلام من و رحمت و فضل خدا بر تو و خانم...»

الف آخر غالب اوقات زائده زیر خط کرسی ندارد. گاهی «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی‌دندانه است. گاه ک اول و وسط بدون سرکش و مایل به چپ است.^۱

۱. رسم الخط نامه رو بسیار عقب مانده‌تر از متن پشت است و تاریخ و نقطه ندارد. قلم قدری ضخیم بوده و خوش تراش نیست. قلم متن دوم ظریف است و تراش دقیق دارد. کلمات کاملاً پخته و زیباست. انتهای حرف ر قدری گرد شده و از د قابل تشخیص است. متن از همان سطر بسم‌الله آغاز شده. گاه س و ش دندانه ندارد. بعضی حروف نقطه دارند.

Handwritten Arabic script on a heavily damaged, brown, fibrous parchment fragment. The text is arranged in approximately 10 horizontal lines, though many characters are obscured by tears and holes in the material. Legible words and phrases include:

- Line 1: ...
- Line 2: ...
- Line 3: ...
- Line 4: ...
- Line 5: ...
- Line 6: ...
- Line 7: ...
- Line 8: ...
- Line 9: ...
- Line 10: ...

Handwritten text on a heavily damaged, fragmented piece of parchment or paper. The script is an early form of Arabic, likely Maghrebi or similar, and is written in dark ink. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, though many are broken and partially obscured by the physical damage to the fragment. Legible words and phrases include:

- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم
- ...بسم الله الرحمن الرحيم
- ...والله اعلم

۹۶. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۵×۲۶ سانتی متر، ۱۸ سطر رو و ۱۲ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه ی راست و یک سطر در پایین و در جهت عکس نامه نوشته شده، بالای متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 391

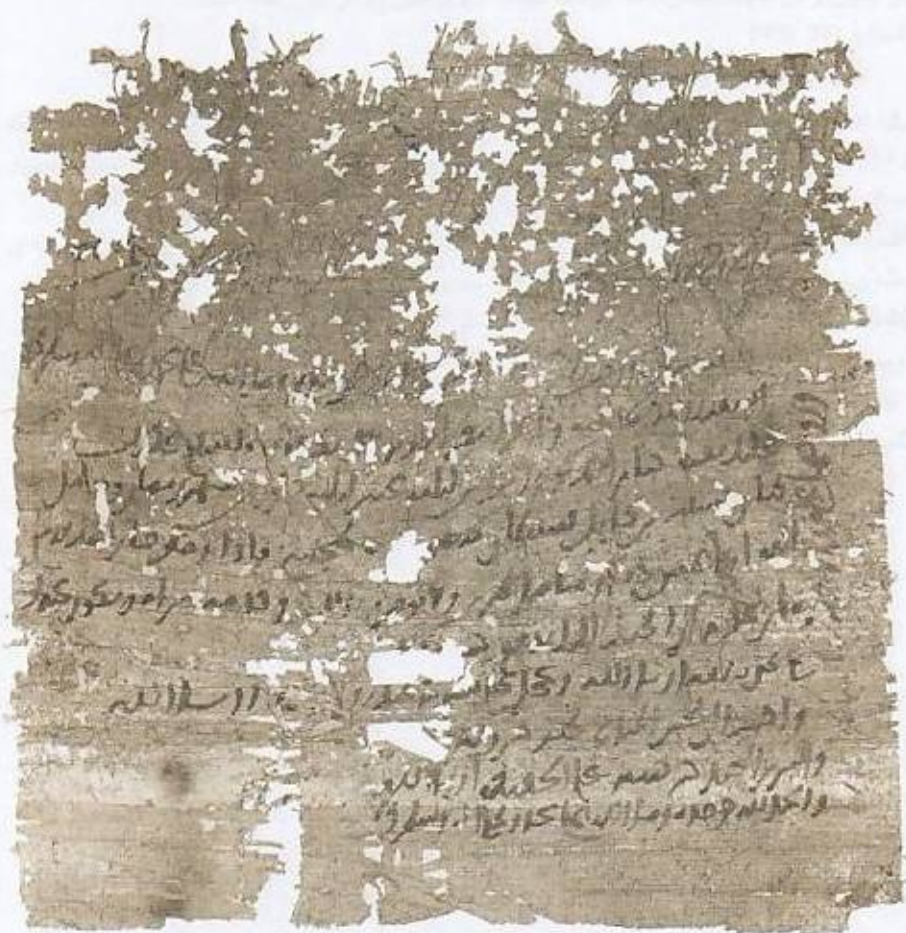
رو: نویسنده به خرید و فروش پارچه (بیع ثوب) اشاره و دعایی ذکر کرده است: «اطال الله بقاک و ادام عزک و کرامتک» در پایان نامه، پی نوشتی افزوده شده است: «ان وجدت قطعة ثوب مقصور صالح فاشتریها». اگر قطعه پارچه مرغوبی دیدی بخر.»

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی، «س» و «ش» بی دندانان و دسته ی «ط» و «ظ» قدری به راست مایل است. ک اول بدون سرکش و مایل به چپ و گاه نعلی شکل است. پشت: پس از بسم الله، تصلیه آمده است و متن اصلی با عبارت «اسعدک الله» آغاز می شود. نویسنده از شخصی به نام تخشی که شاید کارمند تخشی بن بلبرد تولونی باشد که در نمونه ی ۵۰ به او اشاره شده یاد کرده است. دست خط هر دو متن یکسان است.

گاه الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد^۱.

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. رسم الخط دو روی برگه تقریباً شبیه است و خبر از زمان و فرهنگ نزدیک دو کاتب می دهد. البته در متن رو نقطه هایی دیده می شود که در متن پشت به ندرت از آن سود برده اند. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

Handwritten text on a heavily damaged, perforated parchment fragment. The text is written in a cursive script, likely Persian or Arabic, and is arranged in approximately 15 horizontal lines. The parchment is brown and shows significant signs of wear, including numerous holes and irregular edges. The text is mostly illegible due to the damage, but some words and phrases are visible, such as "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما", "و اما".

فصل ۲
اسناد رسمی

اسناد رسمی متعددی مربوط به اوایل قرن دوم هجری در مجموعه‌ی خلیلی گردآوری شده‌اند. این اسناد شامل اسناد ترک دعوی (عکس‌های پشت، ۱۸۳: ۹۸؛ ۹۷)، اسناد معاملات (نمونه‌های ۱۹۲: ۱۰۴) اجاره‌نامه (پشت، ۱۵۵: ۱۰۱) وثیقه (۴۹، پشت) رسید دریافت پول (۱۰۵) و قباله‌ی ازدواج (نمونه ۱۴۷) است. طبق قوانین اولیه اسلامی صرفاً تنظیم اسناد مکتوب، به منزله‌ی انجام معامله نبوده بل می‌بایست شاهی مقبول مثل شاهد شفاهی، اقرار نامه‌ی رسمی، صحت سند و وقوع معامله را تصدیق کند. ثبت اسناد مکتوب رسمی از اوایل دوران اسلامی مرسوم بوده و می‌بایست دست کم دو نفر ذی صلاح، شاهد تنظیم مفاد سند یا قرارداد می‌بودند تا قباله‌ی مذکور در ارجاعات بعدی قابل استناد محسوب شود^۱. از آن جا که صلاحیت شهود در درجه‌ی بالای اهمیت قرار داشت و ممکن بود بر اعتبار سند تأثیر گذارد، هیئت‌های تخصصی شهود با عنوان «عدول» (مفرد آن عدل است) تشکیل شد. یک نفر قاضی، صلاحیت اعضاء این هیئت را تأیید می‌کرد و شهادت آن‌ها ارزش قانونی داشت. این شیوه را شخصی به نام قاضی ابن فودله در سال ۱۷۴ هجری در مصر پایه‌گذار و تا اوایل قرن پنجم هجری حدود ۱۵۰۰ شاهد رسمی، فقط در قاهره مشغول فعالیت بودند^۲. دامنه‌ی وظایف عدول تا آن جا پیش رفت که طرفین قرارداد ابتدا در تنظیم پیش نویس و سپس در تنظیم صحیح اصل قرارداد نیز از خدمات

۱. ای کسانی که ایمان آورده‌اید هر گاه دینی با زمانی معین به گردن داشتید آن را یادداشت کنید و نویسنده‌ای عادل آن را بنویسد... و دو شاهد مرد یا یک مرد و دو زن ناظر باشند و شهادت دهند تا اگر یک نفر آن عهد را فراموش کرد، دیگری آن را به یاد آرد... (آیه ۲۸۲، سوره بقره) مترجم.

عدول بهره می‌بردند.

رسم بود شاهدان هر قرارداد، پایین قرارداد را با دست خط خود امضاء و اعلام حضور کنند. اما شاهدانی که توانایی نوشتن نداشتند کسی را اجیر می‌کردند تا از طرف آن‌ها امضاء کند: «شَهِدَ عَلِيٌّ بِنَ السَّمَاكِ بِجَمِيعِ مَافِيهِ وَ كَتَبَ عَنْهُ بِأَمْرِهِ وَ مُحَضَّرَهُ فِي تَارِيخِهِ. شَهِدَ بُو الطَّيِّبِ ابْنَ عَمْرِ بِجَمِيعِ مَا فِيهِ وَ كَتَبَ عَنْهُ سَلِيمَانُ بِنِ ادْرِيسَ بِأَمْرِهِ وَ مُحَضَّرَهُ فِي تَارِيخِهِ» در صورتی که در ارجاعات بعدی صحت قرارداد مورد تردید قرار می‌گرفت، شاهدان می‌بایست در دادگاه شهادت شفاهی می‌دادند، برخی قضات مسالک مختلف، صحت شهادت شاهدان را صرفاً منوط به ثبت کتبی و امضاء و دست خط خود آن‌ها نمی‌دانستند. مالکی مسلکان، در صورتی صحت دست خط و امضاء را می‌پذیرفتند که شاهد دومی، صحت آن امضاء و دست خط را تأیید کند اما این گروه، نفوذ کمی در مصر داشتند. در اکثر قبالة‌های مصر قرون وسطی، شاهدان پس از امضاء، جمله‌ای می‌نوشتند که قبالة با خط یا با دست خودشان امضاء شده است: «بِخَطِّهِ» یا «بِيدِهِ».

شیوه‌ی امضاء و شهادت‌نامه‌ی دست‌نویس شاهدان میان آرامیان و دمویتیک‌های پیش از اسلام مرسوم بوده است. گویا اقرارنامه‌ی شهود در اسناد عربی، که در قوانین اسلامی فاقد ارزش بود، دنباله‌ی مستقیم همان شیوه بوده است. البته پیشینه‌ی اقرارنامه‌های دست‌نویس اسناد رسمی عربی در مصر به پیش‌تر از ربع آخر قرن دوم هجری نمی‌رسد و پس از سال ۱۷۴ هجری که ابن‌فودله طرح هیئت شاهدان متخصص را بنیان‌گذاری کرد رواج یافت. در اسناد دوران امویان، مانند نمونه ۹۷، سند ترک دعوی به تاریخ سال ۱۰۴ هجری و اسناد ترک دعوی دیگری مربوط به سال‌های ۸۸ هجری و ۱۲۳ هجری در سایر مجموعه‌ها آمده^۱ که نام شاهدان بدون اشاره به این که خود قبالة را امضاء کرده‌اند، در زیر قبالة نوشته شده است. قدیم‌ترین مرجعی که می‌شناسم اجاره‌نامه‌ای مربوط به سال ۱۸۰ هجری است که در کتاب‌خانه‌ی دانشگاه کمبریج نگهداری می‌شود و در پایان آن، یکی از دو شاهد با دست خط خود آن را امضاء کرده است: «و کتَبَ شَهِدَهُ بِيَدِهِ»^۲. پاپيروس فرسوده‌ای مربوط به سال ۱۹۵ هجری را نیز چند شاهد امضاء کرده‌اند^۳. در اسناد مربوط به قرن سوم هجری مانند نمونه‌های ۹۹ (به تاریخ ۲۱۰ هجری) ۱۲۷: ۱۲۸

1. Grohmann 1934-74, no. 60; see also no. 63.

2. Cambridge, University Library, Michaelides

Papyri, no. B744; David-Weill and others 1978, no. 24.

3. Michaelide Papyri, no. B59.

4. Grohmann 1934-74, no. 51.

اقرارنامه های دست نویس دیده می شود.^۱

ساختار اسناد رسمی عربی به مرور زمان دگرگون شده است. اسناد مربوط به سه قرن نخست پس از هجرت به میزان کافی در دسترس نیست که بتوان بر اساس آن ها سیر تکاملی ساختارها را در خلال یک روند سیستماتیک پی گیری کرد. اسناد رسمی متعددی مربوط به دوره ی فاطمیان و اواخر قرن چهارم هجری و پس از آن باقی مانده است. بنابراین اسناد را به دو گروه پیش از فاطمیان و فاطمیان تقسیم و راحت تر آن ها را بررسی می کنیم. اسناد دوره ی پیش از فاطمیان را به سه طبقه ی اسناد ترک دعوی، اسناد معاملات و اجاره نامه دسته بندی می کنیم.

برخی اسناد ترک دعوی پیش از فاطمیان با عبارت «برائة لفلان ابن فلان من كذا و كذا» آغاز می شود. در این متن، منظور از براءة، خود قباله است و نه عمل ترک دعوی، و تنظیم سند به معنی آن است که ترک دعوی صورت گرفته است. یعنی این سند، یک سند تکمیلی است. در باقی متن به تاریخ و اقرار شهود اشاره می شود. در دوران فاطمیان، صحت ترک دعوی بدهی را در سندی رسمی به نام «اقرار» می نوشتند و به آن معنا بود که مبلغ بدهی تسویه شده و حکم اقرار رسمی داشت. بستان کار در حضور شهود، اقرار می نوشت که مبلغ را دریافت کرده است. این سند، به معنای ترک دعوی رسمی نیست و فقط قباله ای اظهاری محسوب می شود و اثبات می کند اقرار رسمی بستان کار ثبت شده و دقیق تر و مطمئن تر از یک اقرار ساده است. «اقرار» با عبارت «اقر فلان بن فلان...» آغاز و سپس گفته می شود که مقرر (کسی که اقرار می کند)، طلب خود را از بدهکار (المقر له) دریافت و نسبت به او ترک دعوی کرده است. متن مصطلح اقرارنامه به این شرح است:

«انه قبض و تسلّم و استوفی من فلان بن فلان كذا و كذا و ابرئه من جمیعه و من بعده و ورثته و من الیمین علیه او علی شیئی منه براءتاً صحیحاً براءة قبض و استوفی» (همانا او چه و چه را از فلان پسر فلانی دریافت کرد و از او و ورثه و نسل او از ادعا بر آن یا بخشی بر آن ترک دعوی کرد. ترک دعوی صحیح و کامل). در بیش تر موارد برای اطمینان بیش تر، به حق قانونی مقر و پذیرش اقرارنامه توسط مقرله اشاره می شد. اقرارنامه ها در قرن سوم هجری تنظیم می شد.^۲ اما در دوران فاطمیان صورت ساده ی اسناد ترک دعوی منسوخ و محتوای مفصل و دقیق تری در آن نوشته می شد.

1. Other documents from the 3rd century AH with autograph signatures of witnesses include Grohmann 1934-74, nos 39, 41, 52, 56, 89, 93, 100, 114, 121, 124, 126-30, 142, 143.

2. Cf. cat. 105 and Grohmann 1934-74, no. 114.

اسناد معاملات مصری متعددی از دوران فاطمیان منتشر شده است. این اسناد از نواحی مختلف مصر علیا یعنی فیوم، الاو شمونین و اسمیت^۱ و فسطاط^۲ کشف شده که بیش تر آن‌ها اسناد معامله‌ی املاک و اراضی است. متن اسناد مربوط به قرون سوم و چهارم هجری نسبت به اسناد دوران فاطمیان، مختصر و موجزتر است. در دوران فاطمیان، عبارات مفصل‌تر ذکر می‌شد تا از لحاظ قانونی قابل استنادتر و احتمال شبیه و تحریف آن‌ها کم‌تر باشد.

در دوران فاطمیان، معاملات به سادگی و در مدتی کوتاه و طی یک عقدنامه انجام می‌شد: «صفتاً واحداً و عقداً واحداً». ملک مورد معامله، همان ملکی بود که فروشنده ادعا می‌کرد صاحب آن است. به عبارت دیگر، ادعای تملک فروشنده نسبت به ملک، محتاج اثبات قانونی نبود، بل صرف ادعای شفاهی او پذیرفته می‌شد. بنابراین اگر خریدار سند مالکیت رسمی (اقرار) فروشنده را طلب می‌کرد، آن سند از حیث قانونی ناکافی قلمداد می‌شد و می‌بایست نفر سومی حق قانونی وی نسبت به کالا را تصدیق می‌کرد.^۳ عبارت رایج در قباله‌های معاملات ملکی به این شرح است: «جميع الدار التي ذكر هذا البايع انه له في ملكه» تمام خانه‌ای که این خریدار اعلام کرده در تملک اوست. در توضیح ملک، حدود قطعی آن، از چهار طرف مشخص می‌شد: «ينتهي الي» و عبارت قیدی «شرائناً صحيحاً» صحت معامله را تضمین می‌کرد.

در اسناد قدیم‌تر، عبارات قیدی «صفتاً واحداً و عقداً واحداً» و «شرائناً صحيحاً» حذف و ملک به عنوان مایملک فروشنده ذکر می‌شد و حدود ملک را با جملات همپایه‌ی بدون فعلی به این مضمون مشخص می‌کردند: «حدُّه القبل منزل سواد بن بقانس... حدُّه الغربی منزل پلاتوس الطیب»^۴.

در بیش‌تر اجاره‌نامه‌های مکتوب بر پاپيروس‌ها که در قرن سوم هجری در مصر تنظیم شده عمل اجاره با ریشه‌ی فعل «کری» ذکر شده است. جمله‌ی «هذا ما اکتری فلان بن فلان من فلان بن فلان» در آغاز اکثر اجاره‌نامه‌ها نوشته می‌شد.^۵ ولی در اجاره‌نامه‌های دوران فاطمیان ریشه‌ی فعل «اجر» را به کار می‌بردند: «هذا ما استأجر فلان بن فلان من

1. Most of these appear in Grohmann 1934-74; Abel 1896-1900; and 'Abd al-Rahman 1971-3.

2. Khan 1993.

3. Cf. Wakin 1972, SSI, 2.18-2.21.

4. Grohmann 1934-74, no.56 (Edfu, Ah 239). See also Khan 1993, pp. 9-46. 5. Examples and cat. 155, verso; Grohmann 1934-74, nos 89-91, 93; and Ragib 1990, p. 121.

فلان بن فلان»^۱. باقی عبارات، مشابه اسناد خرید و فروش املاک بود. بعدها به اجاره‌نامه‌ها جملاتی مشابه آن چه در اسناد معاملات ملکی دیده می‌شود اضافه شد تا ضریب اطمینان قانونی آن افزوده شود.

اوایل دوران اسلامی شاخه‌ای از علم حقوق که به امور رسمی مربوط بود (علم الشروط) پدید آمد که در اواخر قرن سوم هجری در آثار التهوی (وفات ۳۲۱ هجری) به اوج شکوفایی رسید. التهوی که مطالعات قوانین رسمی او از نخستین آثار به جا مانده در این زمینه است سال‌ها در سوریه و فلسطین به مطالعه‌ی قانون حنفی پرداخت و سپس به مصر بازگشت و تا پایان عمر آن جا اقامت کرد. در اسناد پس از قرن سوم هجری و در نتیجه‌ی تحقیق و پژوهش بر «شروط»، عبارات و اقرارهای رسمی متعددی برای افزایش ضریب اطمینان اسناد به آن‌ها اضافه شد. اسناد معاملات ملکی فسطاط در دوران فاطمینان نمونه‌ی بارز تأثیر پذیری اسناد از قوانینی است که التهوی وضع کرده بود. در اجاره‌نامه‌های آن دوران نیز ریشه‌ی فعل «اجر» به جای ریشه‌ی فعلی «کری» به کار برده شده که التهوی بر اساس کاربرد آن‌ها در قرآن و حدیث پیشنهاد کرده بود^۲. گویا تحت تأثیر «شروط»، در اجاره‌نامه‌های مصری دوران فاطمیان، جملاتی که در آن‌ها از ریشه فعل «اجر» استفاده شده، حذف و جملات با ریشه‌ی فعل «کری» به کار برده می‌شده است.

1. In Arabic contracts from Spain the root kry continued to appear as late as the 15th century AD; see Gonzalez Palencia 1926-30, vol. preliminar, no. 383; III, no. 190; Gonzalez Palencia 1940, no. 10.
2. Al - Tahawi, p. 417.

۹۷. دو سند ترک دعوی

سال ۱۰۴ هجری

۱۷×۵/۲۱ سانتی متر، (PPS. 170) و ۱×۸/۱۹ سانتی متر، (PPS. 185). ۱۲ سطر قسمت راست.

منبع: Khan 1992, no. 9

شماره PPS. 170, PPS. 183

رو: این دو سند مربوط به یک نفر به نام عبدالله بن حنان^۱ است. سند اول درباره‌ی وصول ۱۳ میش شیرده است.

«بسم الله الرحمن الرحيم. سند ترک دعوی عبدالله بن حنان بابت ۱۳ میش شیرده سلیمان بن کلب العلوی. میش های شیرده ای که جریر بن نمیر برای سلیمان بن عطیه آورده است. صبر بن ... مسلم بن ابو ایلا و عبدالرحمن بن ابو ایلا، دو عامل او شاهد بودند در تاریخ شنبه سال ۱۰۴ هجری نوشته شد.»

دومی، رسید دریافت یک هشتم دینار است. گویا عبدالله بن حنان مبلغ نیم دینار از شخصی که اینک فوت کرده، قرض گرفته و یکی از وارثان به نام سلیمان بن احوض الضدرمی مدعی سهم خود شده و گویا وارث دیگر به نام حرث بن سریق الضدرمی هم مرده و وارثی باقی نمانده و عبدالله از باقی مانده بدهی بری الذمه شده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. این سند برائت عبدالله [بن حنان] از نیم دیناری است که به عهده‌ی او بوده است. سلیمان بن احوض الضدرمی سهم خود را دریافت کرد و از عبدالله یک هشتم دینار بری الذمه است. حرث بن سریق الضدرمی وارثی ندارد و دیگر دینی به گردن عبدالله نیست. عبدالله بن سلیمان و سلیمان بن احوض و عبدالملک بن ایوب شاهد بودند و این سند در شنبه سه روز (مانده از؟) شوال سال ۱۰۴ هجری نوشته شد.

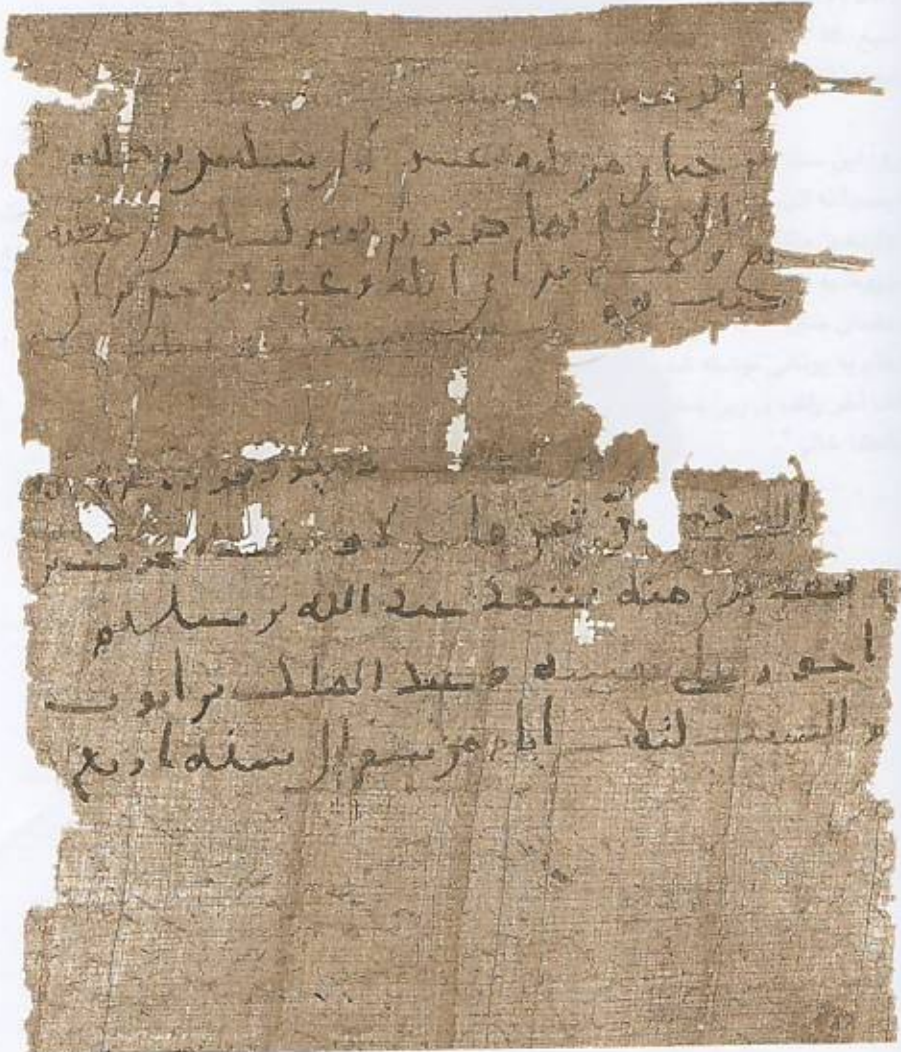
پس از کلمات «لثلاثه ایام» (سه روز) کلمه‌ای حذف شده و معلوم نیست منظور نویسنده سه روز اول یا آخر ماه شوال بوده است. پس تاریخ ثبت سند احتمالاً یا سوم یا بیست و ششم ماه شوال سال ۱۰۴ هجری است.^۲

بالای حرف الف، به راست مایل است. گاهی پایه‌ی آن به راست برگشته است و هر گاه به حرف ماقبل خود چسبیده، زائده‌ای زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی دندان است و «ص» در کلمه‌ی «نصف» (سطر ۷) کشیده شده اما «ض» در کلمه‌ی «الضدرمی» (سطر ۸ و ۹) قدری گردتر است. گاه «ع» اول به راست کشیده شده. مانند کلمه‌ی عبد در سطر نه و ده. «ع» اول و وسط باز است و از دو خط ضربدری بدون پیوستگی تشکیل شده. مانند کلمه‌ی لعبد (سطر ۷) و اربع (سطر ۱۱). «ک» اول

۱. سند مشابهی مربوط به سال ۱۲۲ هجری در David - Weill 1978, no. 24 منتشر شده است.

۲. خیال باقی محض است. نخست این که لغتی پس از «لثلاثه ایام»، در اصل نمونه حذف نشده و اگر سند را مربوط به سال ۱۰۴ هجری بپذیریم که نشانه‌ای ندارد، با تطبیق روز شنبه مسلم این که سه روز پس از آغاز ماه شوال است وگرنه حکم دیگری دارد.

نعلی شکل است. دو نقطه حرف «ی» و «ت» بالای یکدیگر قرار دارند. مانند کلمه «لتلات» (سطر ۱۱)، صورت قدیمی «لتلات». سه نقطه حرف «ش» در کلمه «شهد» (سطر ۹) کنار هم نوشته شده است. پشت: خالی.

۹۷. رو (pps170).

۱. شارح می نویسد که متن مربوط به اوایل قرن دوم هجری است، ولی رسم الخط آن در حروف بسیاری کامل است. در سطر آخر فقط سه روز از شوال سال ۴ دیده می شود و سده نیامده است. برخی حروف نقطه دارند. نقطه های حروف دو نقطه ای مثل ت و ی وسط بالای هم قرار گرفته اند. حلقه برخی حروف باز است. س و ش دنداندار. دو ذ زاویه دار و از ر قابل تفکیک است.

۱۷. رو (pps185).

۱. افزوده‌ها در انتهای این سند واضح‌تر از نیاز به توضیح است و احتمالاً شکردهی است برای بالا بردن بهای سند در حراجی‌ها، چنان‌که تاریخ ۱۰۴ مورد ادعای شارح در این جا دیده نمی‌شود.

۹۸. سند ترک دعوی

سال ۱۹۴ هجری

۱۷/۵×۹ سانتی متر، ۱۰ سطر رو. حدود یک سانتی متر از پاپيروس پاره شده است.

منبع: Khan 1992, no. 10

شماره PPS. 92

رو: این سند ترک دعوی مربوط به پرداخت خراج است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. سند برائت ریده بن یزید از بیست و یک و نیم دینار و یک هشتم و یک دوازدهم^۱ مثقال است. هنگامی که به فسطاط آمد این مبلغ را پرداخت و بری الذمه است. این مبلغ مربوط به خراج سال [۴] ۱۹ اوست. در رمضان سال ۱۹۴ هجری نوشته شد. رمضان سال ۱۹۴ هجری مصادف با ۸ ژوئن تا ۵ جولای سال ۸۱۰ میلادی است. پایین سند، ارقام به یونانی نوشته شده است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. پشت: خالی^۲.

۱. در متن اصلی، نویسنده این رقم را به صورت نصف یک ششم مثقال ذکر کرده است. (مترجم)
 ۲. سند مربوط به اواخر قرن دوم هجری است. اسلوب نگارش در این متن ثبات و قوام نیافته است. گاه د زاویه دارد و گاه زائده ای عمودی بالای آن دیده می شود. حلقه ی حروف بسته است و نقطه در کلمات سنه و تسعین نقطه به کار برده شده. ح و ع آخر تکامل نیافته اند. تاریخ تنظیم سند با قلمی نازک تر و دست خطی متفاوت در پایین برگه ثبت شده است.

۹۸. رو.

۱. در این سند نیز قلم و خط و مرکب تاریخ افزوده است و جاعل از بسیاری عجله، نقطه‌ها را نیز در کلمات تاریخ از یاد نبوده است، هر چند سایر قسمت‌های سند مطلقاً فاقد نقطه است.

۹۹. قسمتی از یک سند رسمی سال ۲۱۰ هجری

۲۲/۵ × ۲۱/۵ سانتی متر، ۱۷ سطر راست. بالای برگه و نیمه‌ی راست از بین رفته است.
شماره PPS. 187

رو: این متن شامل اسامی شهود و شهادت نامه هر شاهد با خط خودش است. (بخطه). این سند در دوازده شب مانده از ذی القعدة سال ۲۱۰ هجری یعنی ۱۸ ذی القعدة مصادف با ۲ مارس ۸۲۶ میلادی تنظیم شده است. البته به آن معنا نیست که تمام سند در همان روز نوشته شده زیرا گاهی چند روز طول می کشید تا شاهدان مختلف، شهادت نامه بنویسند. متن با دست خط‌های مختلف نوشته شده. «س» و «ش» دنداندار و حلقه‌ی «و» باز است. پشت: خالی.^۱

۱. سند در اوایل قرن سوم هجری تنظیم شده. هر چند افراد مختلفی شهادتنامه نوشته اند لکن اسلوب نگارشی آن‌ها شبیه است. کاتبان هیچ یک از شهادتنامه‌ها از نقطه سود نبرده اند. ع اول قدری به راست کشیده شده. د زانده‌ای عمودی دارد، ک نعلی شکل است و س و ش دنداندار دارد.

Fragment of a papyrus scroll with several lines of handwritten text in Arabic script. The text is partially obscured by a large, irregular tear or hole in the center of the fragment. The remaining text is written in dark ink on a light-colored, fibrous paper.

۱۰۰. ثبت یک شهادت نامه

سال ۲۳۰ هجری

۵ / ۱۰ × ۵ / ۲۲ سانتی متر، ۹ سطر رو که در راستای تار پاپيروس نوشته شده. در محل الحاق دو برگه ی پاپيروس در یک رول پاپيروس شکافی عمودی ایجاد شده است.

منبع: Khan 1992, no. 12

شماره PPS. 186

رو: متن قباله به این شرح است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. شاهد بودم که میان يعقوب بن اسحاق بن اسماعيل البغدادي و هارون، بنده ی آزاد شده اسحاق بن اسماعيل البغدادي قراری بود و آن بنده، ۹۰ دینار به يعقوب بدهکار است. در ذی القعدة سال ۲۳۰ هجری از من شهادت خواستند.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «د» عمودی و ک اول نعلی شکل است.
پشت: خالی^۱.

۱. سند مربوط به نیمه ی نخست قرن سوم هجری است. اسامی ذکر شده، سند را یهودی معرفی می کند اما لقب بغدادی که در این سند آمده، صحت قدمت آن را مورد تردید قرار می دهد. با توجه به یافته های اخیر استاد پورپیرار، از پیدایش و معرفی شهر بغداد بیش از دویست سال نمی گذرد در حالی که سند تاریخ ذی القعدة سال ۲۳۰ هجری را به خود دارد. همین موضوع کافی است که پذیرش صحت سند با مشکل مواجه شود. رنگ تمام پاپيروس هایی که تاکنون بررسی کرده ایم قهوه ای است در حالی که سند موجود رنگی متفاوت دارد که یا همانند نام صاحب سند اخیراً ساخته شده و یا پاپيروسی است که در جریان آماده سازی برای استفاده ی مجدد تغییر رنگ داده است.

بسم الله الرحمن الرحيم
صلى الله على محمد
بن اسمعيل العباد
عليه ربي من سواي اسخوس
اسمعيل العباد ار اسمعيل
بواسموت عليه اسخوس
خاله اسمعيل بن اسمعيل
عبد القعبوس
وما...

۱۰۱. اجاره‌ی دکان
سال ۹-۲۸۰ هجری

پوست، ۱۶×۲۲ سانتی متر، ۱۵ سطر، پایین و چپ برکه از بین رفته است.

منبع: Khan 1992, no. 13

شماره PPS. 176

رو: اسناد رسمی از این دست را روی پوست می نوشتند تا دوام بیش تری داشته باشند. متن این سند چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم، عمر بن هارون المؤمن این را از ریم، بنده‌ی آزاد شده‌ی ابومحمد اجاره کرده است...» این مغازه که عمر آن را اجاره کرده در ناحیه‌ی قافق در فسطاط است؛ «در مجاورت زندان خوی بن حوی» (سطر ۳)

سپس محدوده‌ی شمال، جنوب، شرق و غرب مغازه تشریح شده که مسلمانان مصری، دموتیک، یونانی و قبطی در قباله‌های خود این حدود را ذکر می کردند. از آن جا که قبله‌ی مسلمین به سمت جنوب است این عمل ضروری تلقی می شد.^۱

در سطر یازده مبلغ اجاره سالیانه یک سوم دینار و یکی از روزهای دهه‌ی ۲۸۰ هجری اشاره شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: خالی.^۲

1. Hoenerbach 1961 p. 36.

۲. این سند از جنس پاپیروس نیست. برخی حروف آن نقطه دارند. حروف و کلمات استحکام و استقلال کامل دارند که اگر تاریخ آن را صحیح بدانیم توقع مان از رسم الخط سایر متن‌های معاصر و متأخر آن بسیار بالا می رود که در مقام مقایسه، عملاً این توقع برآورده نمی شود. قلم به راحتی روی پوست لغزیده، ارتفاع حروف بلند است. حلقه‌ی حروف واضح است. ر و د قابل تفکیک و ع پخته و کامل است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. ه مفرد شبیه دایره کوچک توخالی نوشته شده است. کتابت کامل پخته و حتی زینتی نمایشی بسم الله الرحمن الرحيم، و نوع قلم نگارش، صحت کلی این سند را زیر سؤال می برد.

هذه اما الساجده وورثتها في القرون من زمان مولانا محمد
 الذي من اذار الى استطاف من قبله وهو من كتبه
 كتابه عليه السلام في الاصل وهو اعلم من ان
 وهو اعلم من ان الرقاق الاصل ما استخرج من القرون ال
 منه ما استغنى عنه هو اذ عينه في سنة تسع
 الرابع ورمي من القضاة وحواسن مصر
 في الطائفة من انفس من خرج منها
 في سنة خمس وخمسين الموصوفه
 من هذا الكتاب وجمعها وهو
 وكان في سنة ثمان مائة وثلثمائة و
 رقدت منه لم يراه من براه منقوشا
 في سنة ستمائة الى سنة
 هذه الحجاره السيام
 على هذه الحجاره

۱۰۲. سیاهه ای که برای صدور رسید استفاده شده.
سال ۲۸۵ هجری

۱۳×۵ / ۲۴ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۷ سطر پشت. متن رو موازی طول پاپيروس و در نتیجه عمود بر سطور متن پشت پاپيروس نوشته شده است.

منبع: Khan 1992, no. 11

شماره PPS. 136

رو: باقی مانده ی متن، بخش هایی از ابتدای یک رسید است که با عبارت «الذی قبضَ یوم الاربعاء» که در روز چهارشنبه دریافت شد...» آغاز می شود.

الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد و «ی» مفرد به طور افقی به راست کشیده شده است. پشت: متن دوم، رسید دریافت مبلغ ۵ و پنج ششم دینار است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. از ابوالحزیل حصیر فروش، ۵ دینار، یک ششم کم تر، دریافت کردم. این مبلغ را ابوالرفیع و ابراهیم ابن محمد العلابی در جمادی الآخر سال ۲۸۵ به من رساندند. این رسید را محمد بن عبدالجبار با دست خود نوشت.

در پایان متن، علامتی شبیه گل کشیده شده که احتمالاً نشان اتمام مطلب بوده است تا مطلب دیگری به آن اضافه نشود.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و ک اول، نعلی شکل است.^۱

۱. متن رو تاریخ ندارد. صفاتی که در بسم الله پشت پاپيروس آورده شده شباهتی به رحمن و رحیم ندارد. اگر فرض همدوره بودن این سند با سند شماره ۱۰۱ را بپذیریم، رسم الخط این سند بسیار عقب مانده تر از سند پیشین است. خطوط درهم به شکل گل درآمده، در انتهای پشت سند را، می توان نوعی امضا نیز گمان کرد، که نخستین نمونه ها محسوب می شود.

Handwritten text on a heavily damaged, brown, textured fragment of paper or parchment. The text is written in a cursive script, likely Arabic or Persian. The fragment is irregularly shaped with significant white damage and holes. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be 'د' and 'ن'.

۱۰۲. ۳۳

Handwritten text on a heavily damaged, brown, textured fragment of paper or parchment. The text is written in a cursive script, likely Arabic or Persian. The fragment is irregularly shaped with significant white damage and holes. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be 'د' and 'ن'.

۱۰۲. پشت

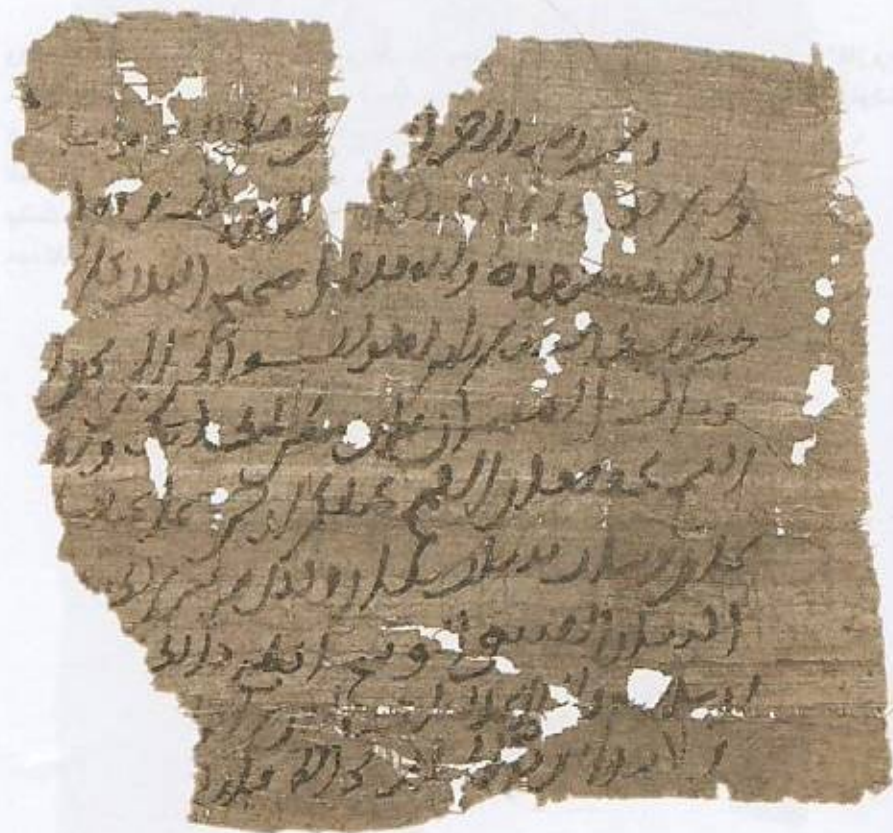
۱۰۳. یک سند و یک نامه قرن سوم هجری

۱۷×۱۶ سانتی متر. ۶ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. راست متن رو و چپ متن پشت و بخشی از میانه ی متن از بین رفته است.
شماره PPS. 367

رو: سند کوتاه حاضر، مربوط به پرداخت وجهی است که اتمام متن آن با نشانی شبیه گل مشخص شده است. در برخی اسناد از جمله شماره ۱۰۲ و ۱۰۶ علامت مشابهی دیده می شود.
عنوان نامه ی پشت نیز در روی پاپیروس نوشته شده است (سطور ۲-۱) در سطور ۶-۳ الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» تقریباً عمودی است.
پشت: نامه درباره ی مقداری گندم (قمح) است و با عبارت «اکرمکما الله ... و اتمّ نعمة علیکما و عندکما» آغاز شده. نویسنده مخاطب (هایش) را با ضمایر مثنی و جمع مورد خطاب قرار داده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد^۱.

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. ی وسط در سطر چهارم نقطه دارد. دو سطر بالاتر از بسم الله نیز نوشته دارد. رسم الخط هر دو متن بی دقت و با عجله انجام شده. حروف استحکام و استقلال و کاتب ها تسلط کافی نداشته اند. همان نقش شبیه گل با وضوح بیش تر در این سند نیز دیده می شود.

در روز ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۱۰۴. سند معامله که برای سیاه مشق به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۱۴ × ۱۶ سانتی متر. ۸ سطر راست و ۲ سطر پشت. متن رو موازی عرض پاپيروس و عمود بر متن پشت پاپيروس نوشته شده، سمت چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 262

رو: این سند با عبارت، «هذا ما اشترى على بن جعفر...» (آن چه علی بن جعفر خریده...) آغاز و به معامله‌ی ماده الاغ اشاره کرده است. (حماره) در سند شماره ۱۹۲ که با همین رسم الخط نوشته شده نیز همین علی بن جعفر، یک الاغ معامله کرده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» عمودی است.
پشت: عبارت «بسم الله و ... جعلت فداک» دوبار سیاه مشق شده است.
«د» تقریباً عمودی و «س» بی دندان است.^۱

۱. سند فاقد تاریخ و نقطه است. کلمات استحکام و استقلال ندارد و بسیار بی دقت نوشته شده است. نگارش سند از همان سطر بسم الله آغاز شده. بسم الله پشت سند واقعاً قلم انداز نوشته شده و نوع نگارش در مجموعه سند بسیار ابتدایی است.

بخت خردمند را در راه راست
 نظر خردمند را در راه راست
 از دست خردمند در راه راست
 و در راه راست خردمند را
 ظاهر است که خردمند را
 و خردمند را در راه راست
 که خردمند را در راه راست
 که خردمند را در راه راست

۱۰۴. پست.

۱۰۵. اقرارنامه رسمی

قرن سوم هجری

۸/۵×۲۱/۵ سانتی متر. ۴ سطر رو. سمت چپ متن از بین رفته است.

شماره PPS: 142

رو: متن این پاپيروس اقرارنامه ی رسمی زنی است که مبلغی را از مردی دریافت کرده است. اما به جای نام اصلی مرد، کلمه ی رایج «فلان» ذکر شده است.
 «اقرت فلانه ابنة فلانی ان فلان بن فلان دفع الیه...»
 «د»، «ذ» و «ر» شبیه هم نوشته شده اند.
 پشت: خالی.

۱۰۵. رو.

۱. به زحمت می توان نیم سطر اول اقرار نامه را بسم الله دانست. نگارش این متن نیز بی حوصله و بی دقت نوشته شده است. حلقه ی حروف بسته است. د و ر شبیه اند. ک سرکش ندارد. س و ش بی دندان است. کاربرد و قابلیت استناد سندی که طرفین آن مجهولند و فقط با کلمه اشاره نامعلوم فلانی ذکر شده، مورد تردید است و به بازیچه می ماند.

۱۰۶. یادداشتی راجع به جیره‌ی گندم
قرن سوم هجری

۱۷/۵ × ۶/۵ سانتی متر. ۴ سطر رو. میان متن ریختگی دارد.

شماره PPS. 199

رو: این سند مربوط است به پرداخت مازاد گندم از ائبار غله‌ی دولت. سند با عبارت «اطلق ل...» آغاز و با علامتی شبیه گل، تمام می‌شود. در پایان عکس‌های ۱۰۲ و ۱۰۳ رو و چند سند در مجموعه‌های دیگر، علامت مشابهی دیده می‌شود. شاید به این دلیل که می‌خواستند مطلبی به متن اضافه و از اعتبار ساقط نشود.

در این متن، «س» بی‌دندانه است.

پشت: خالی.

۱۰۶. رو.

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. پیش از دندانه غیر عادی ب ابتدای بسم‌الله زانده‌ای تقریباً عمودی آمده که گویا نقطه ب بوده است. س و ش بی‌دندانه و بالای س خط صاف کوتاهی است. حروف و کلمات استقلال و استحکام ندارند. تشخیص کلمات به جهت پیوستگی آن‌ها قدری دشوار است.

۱۰۷. سفارش تحویل کالا

قرن سوم هجری

۱۰×۹/۵ سانتی متر. ۷ سطر رو. آخر سطر دوم خط زده شده است.
شماره PPS. 257

رو: فرستنده به مخاطب سفارش کرده تا کالا را که شامل یک دانق عسل (اری) و سه حبه پنیر سینوی (جُبْن سینوی) است به ارباب نویسنده تحویل دهد. نامه با عبارت «ادفع اکرمک الله الی مولای...» آغاز شده و نامه در جمعه دهم ماه رجب نوشته شده ولی سال آن مشخص نیست. نامه با حسب الله (حسبنا الله و نعم الوکیل) تمام شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» تقریباً عمودی و حلقه ی حروف بسته است. پشت: خالی^۱.

۱۰۷. رو.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. قلم کاتب ظریف بوده. ارتفاع الف بلند است. برخی کلمات پیوسته نوشته شده اند. سطر سوم طولانی تر از باقی سطور است. کلمات آخر سطر دوم خط زده شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۰۸. رسید دریافت وجه

قرن سوم هجری

۱۸×۶/۵ سانتی متر. ۱۶ سطر موازی عرض پاپيروس. بالا و چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 190

رو: این سند رسمی مربوط به دریافت ۵ دینار توسط رشد، بنده آزاد شده احمد بن محمد از زکریا بن یحیی است. مبلغ مورد نظر در سطر چهارم این گونه ذکر شده است: «خمسه دنانیر جید بالغه وزنه». این سند در ماه جمادی الاولی سال ۲۹۳ (شماره دهگان از بین رفته) تنظیم شده است. اولین شهادتنامه به این شرح است: «شهد محمد بن ابرا[هیم] المعز دین علی اقرار رشد مولی». نگارش متن نسبتاً با دقت صورت گرفته. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» از «ر» قابل تشخیص و «س» و «ش» در برخی کلمات، دنداندار است. پشت: خالی^۱.

۱. تاریخ سند کامل نیست ولی به قرن سوم مربوط است. کلمات مستقل و قابل تشخیص اند. قلم کاتب ضخیم است و قدری کند روی برگه لغزیده است. حلقه‌ی حروف بسته است. کاربرد نقطه در آن دیده نمی‌شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

در روز چهارم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز پنجم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز ششم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز هفتم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز هشتم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز نهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز دهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز یازدهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز چهاردهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز پانزدهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز شانزدهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز هجدهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز نوزدهم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان
 در روز بیستم از راه کوه
 رسیدیم به نواران و در آنجا
 در کوهستان بسیار درختان
 درختان کهنه و کوهستان

۱۰۹. نامه

قرن اول یا دوم هجری

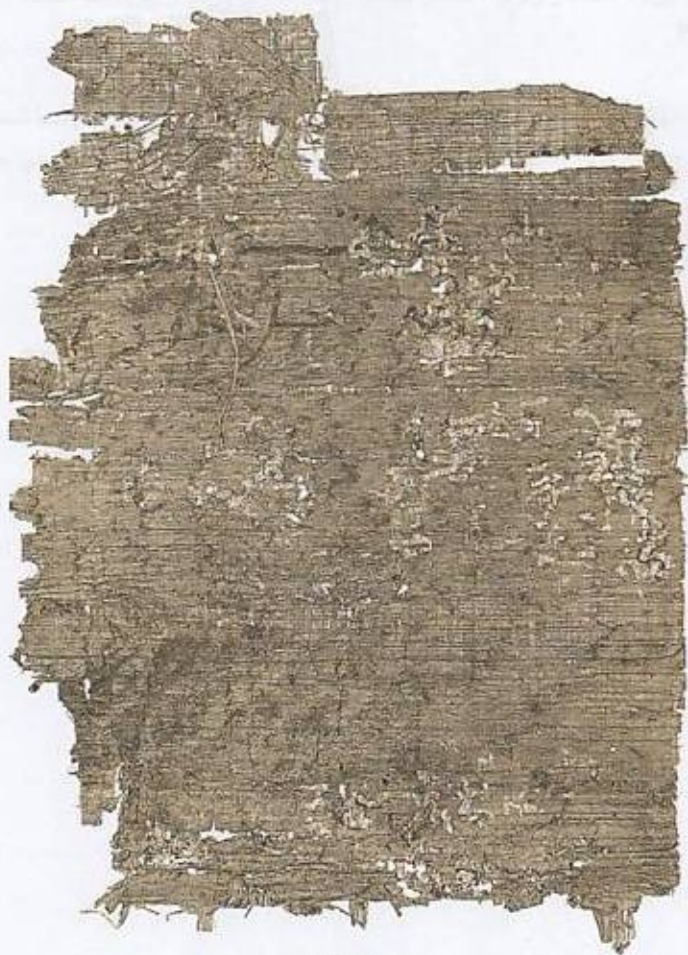
۱۱×۱۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۲ سطر پشت. چهار سوی برکه از بین رفته است.

شماره PPS. 286

رو: بالای «د» و «ذ» زائده‌ای عمودی به بالا دارد و تا حدودی شبیه «ک» اول و وسط است. گاه «س» بی دندانه و «ی» آخر به پشت و به طور افقی راست کشیده شده است. برخی حروف، نقطه گذاری شده و نقطه‌ها کنار هم یا گاه در راستای افق نوشته شده است. پشت: احتمالاً متن بسیار کم رنگ آن، عنوان متن روی پاپيروس است^۱.

۱. رسم الخط نامه به خطوط بیش از اسلام شبیه است. سطر بندی و نگارش با دقت و تسلط انجام شده. غالب حروف نقطه دارند و نقطه‌های حروف دو نقطه‌ای مثل ی و ت بالای هم قرار گرفته‌اند. متن پشت پاپيروس قابل خواندن نیست.

الحمد لله رب العالمين
 الذي هدانا لهذا
 الذي كنا لنهتدي لولا
 ان هدانا الله لكوننا
 من الخاسرين
 بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين
 الذي هدانا لهذا
 الذي كنا لنهتدي لولا
 ان هدانا الله لكوننا
 من الخاسرين

۱۰۹. پشت.

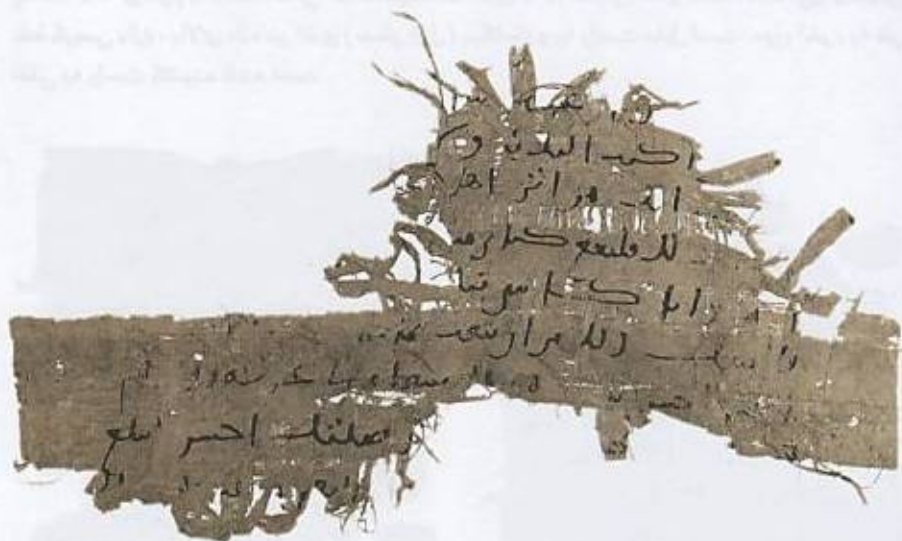
۱۱۰. نامه

قرن دوم هجری

۱۶/۵×۲۹ سانتی متر، ۹ سطر رو، بالا و پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 296

رو: فقط بخشی از نامه باقی مانده است. ک اول کشیده، «س» و «ش» دنداندار و برخی حروف نقطه گذاری شده است.

پشت: خالی^۱.

۱۱۰. رو.

۱. سبک نگارش این نامه شبیه نگارش نامه ۱۰۹ است که با تسلط و مهارت کمتری نوشته شده. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. سرکش کاف دم ماری است و حلقه‌ی م بسته است.

۱۱۱. دو نامه
قرن دوم هجری

۱۳×۱۱/۵ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۱۲ سطر پشت پاپيروس و در جهت عمود بر متن رو نوشته شده است.
شماره PPS. 291

رو: در نامه‌ی اول، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «د» به بالا کشیده شده و «ع» اول به راست مایل است.
پشت: نامه‌ی دوم با جمله «قانی احمد عليك الله الذی لا اله الا هو» آغاز شده، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، بالای «ذ» در الذی (سطر اول) برگشته و به راست مایل است. «ی» آخر، به طور افقی به راست کشیده شده است.^۱

۱۱۱. رو.

۱۱۱. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط در کلمه‌ی علیها سطر سوم نقطه دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. نگارش با دقت و مرتب صورت گرفته. رسم الخط هر دو نامه شبیه و نشان قرابت زمانی و فرهنگی کاتبان است. س و ش دندانان دارد و ک بدون سرکش است.

۱۱۲. نامه

قرن دوم هجری

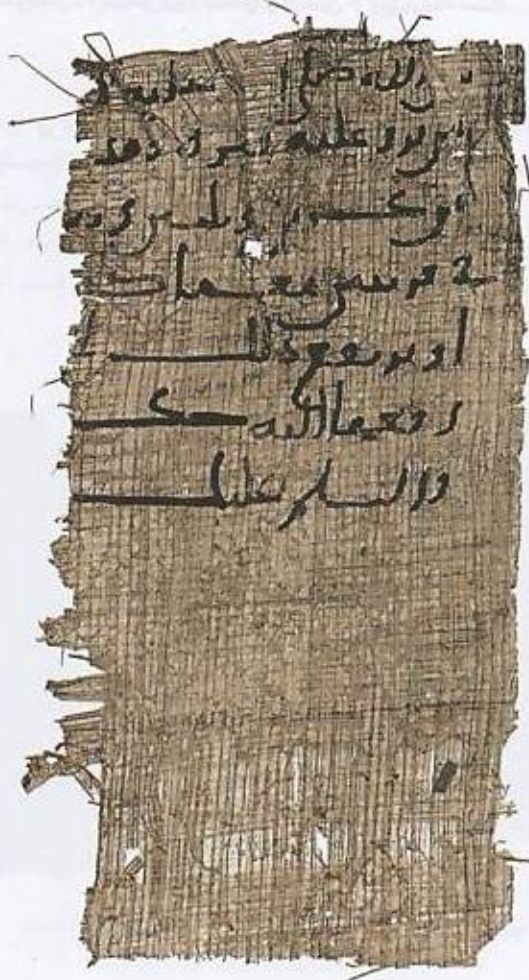
۵/۶×۴/۱۲ سانتی متر، ۷ سطر رو، بالا و چپ متن از بین رفته است.

شماره PPS. 249

رو: در این نامه مبلغی بر حسب دینار ذکر شده است. بالای «د» زائده‌ای به راست دارد. گاه پایین ع اول، به راست کشیده شده و ک اول نیز کشیدگی دارد. برخی حروف نقطه دارند و دو نقطه کلمه‌ی علیه در سطر اول کنار هم نوشته شده است.

پشت: خالی^۱.

۱. فاصله سطور منظم است و به جز ی وسط کلمه علیه در سطر اول هیچ حرفی نقطه ندارد. س دندانان دارد و ک بدون سرکش است. حلقه‌ی هـ آخر در کلمه الیه در سطر ششم کاملاً باز است. د و ر قابل تفکیک اند.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۱۱۳. نامه

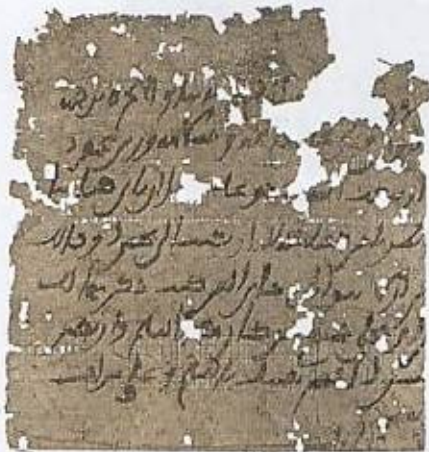
قرن دوم یا سوم هجری

۱۲×۱۱/۵ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۳ سطر پشت. راست متن رو و قسمتی از میان متن از بین رفته است.

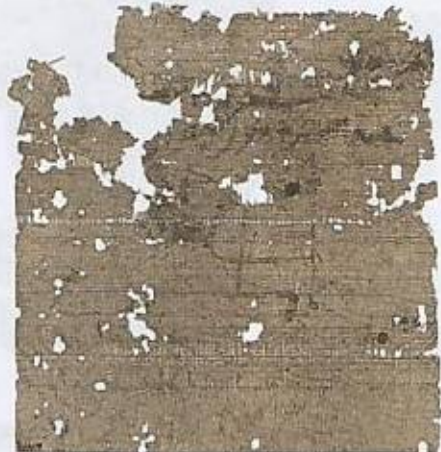
شماره PPS. 46

رو: نامه با این عبارات آغاز شده است: «... الدنيا و الاخرة برحمته [...] عنا و من قبل علی عافیه و سلامه و ربی محمود». نویسنده در قالب عبارات رایج «تکتب الی بخبرک و حالک» از مخاطب خواسته که او را از حال و اخبار خود آگاه کند. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. ک اول و وسط تعلق شکل است.

پشت: در این بخش برکه بقایای عنوان نامه دیده می‌شود. طرح عجیب کم رنگی با همان رنگ جوهر در پایان متن دیده می‌شود.^۱

۱۱۳. رو

۱۱۳. پشت

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. رسم الخط آن با سایر متن‌های همعصر، که تا کنون بررسی کرده‌ایم تفاوت دارد. تمام حروف و کلمات، تمایل یکپارچه‌ای به راست و امتداد آن‌ها گرایش به چپ دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

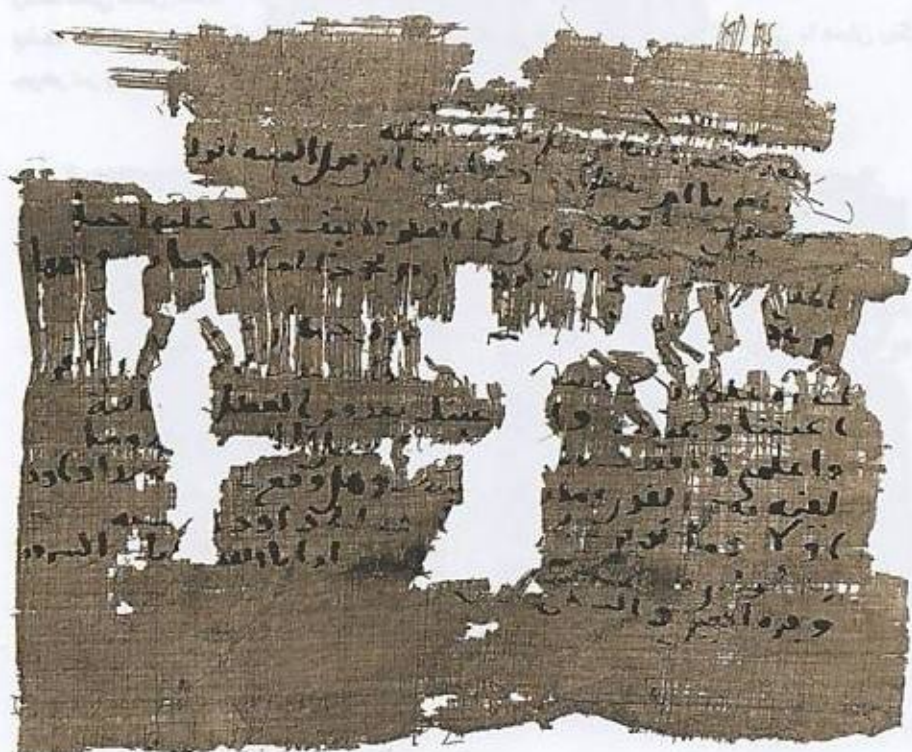
۱۱۴. نامه

قرن دوم هجری

۱۹×۱۶/۵ سانتی متر، ۱۴ سطر رو. در میان متن ریختگی بزرگی دیده می شود.

شماره PPS. 289

رو: در این نامه که به شخصی به نام داود اشاره شده، گاه بالای «د» زائده‌ی کوچکی به راست دارد و پایین الف مفرد قدری به راست مایل است. کلمه‌ی حتی در سطر پنج و شش به جای الف مقصوره با الف کامل نوشته شده است.
پشت: خالی^۱.

۱۱۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. ارتفاع حروف کوتاه است. سطربندی و فاصله‌ی میان سطور نظم و ترتیب دارد. حلقه‌ی حروف بسته است که سرکش ندارد. حروف و کلمات در عین بدو بودن، روی خط کرسی استحکام دارند.

۱۱۵. نامه

قرن دوم هجری

۵/ ۱۴×۱۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱ سطر پشت. سمت راست و چپ متن از بین رفته است.
شماره PPS. 285

رو: نامه را شخصی به نام النعمان بن مسلم الحضرم به ابوحفصه نوشته و به اهل المجلس (آن‌ها که گرد هم آمده‌اند، سطر ۳) اشاره کرده است. نویسنده عنوان نامه را پس از بسم الله ذکر کرده که بنابر آن، احتمالاً نامه پیش از سال ۲۰۰ هجری نوشته شده است. رسم الخط نامه هم مربوط به همان دوران است: حلقه‌ی حروف واضح است. بالای «د» و «ذ» زائده‌ی کوچکی به راست دارد. «س» بی دندان است و دم «ی» آخر برگشته و به راست کشیده شده است. پشت: فقط آخر عنوان باقی مانده است: به ابوحفصه.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. رسم الخط این نامه نیز به خطوط پیش از اسلام می‌ماند. ارتفاع الف و دم م آخر بلند است. حلقه‌ی حروف جز در چند مورد بسته است. دقت در چند یادداشت اخیر به جز نامه شماره ۱۱۳ این تصور را در مترجم به وجود می‌آورد که کاتبان آن‌ها عرب‌زبانانی بوده‌اند که به مصر مهاجرت کرده‌اند. به نظر نمی‌آید این رسم الخط مربوط به مصری‌های مسلمان و با فرهنگ عرب آشنا شده باشند.

م الله انتم من قسم
 النعمان من مسلم الخصم الى الله
 في ايامهم من هذا المثل علم
 هم والى من ملنا من اكوننا
 علمنا من الله لا حسنه و
 بها عما الله لم خصنا من الله
 اننا من ملنا من الله اننا
 من الله اننا لم نعرف
 اننا اننا من الله من الله
 من الله من الله من الله
 من الله من الله من الله

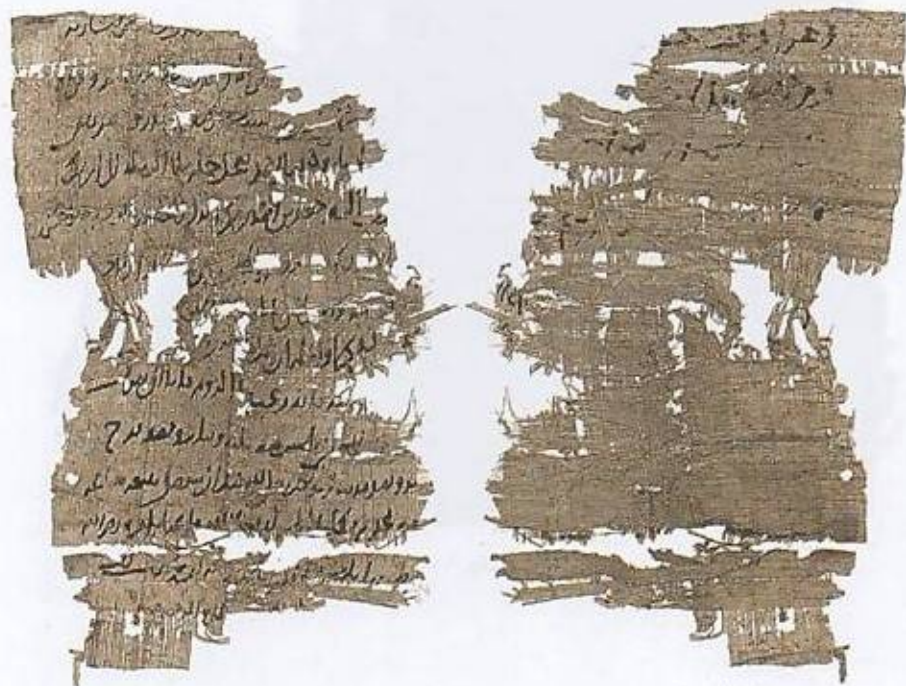
۱۱۵. پشت.

۱۱۶. نامه

قرن سوم هجری

۱۲×۱۹ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره 44 PPS.

رو: در این نامه از مخاطب خواسته شده که چیزی را به ابی بکر در الرمله برساند (تعجل حمله الی الرمله الی ابی بکر، سطر ۴) نویسنده به شخصی به نام جعفر بن احمد ابی بکر (سطر ۵) و الروم (سطر ۹) اشاره کرده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است. پشت: متن این روی پاپيروس بسیار کم رنگ و ناخواناست.^۱

۱۱۶. رو.

۱۱۶. پشت.

۱. یادداشت فاقد تاریخ است. تراش قلم این نامه با دقت و ظرافت انجام شده. حلقه‌ی حروف بسته است. رو دبا تفاوتی اندک از هم قابل تفکیک اند. گاه ک سرکش دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۱۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۲۷ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. چهار سوی متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 70

رو: در نامه نخست به فسطاط و شخصی به نام ابوالحسن یوسف اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «س» در کلمه یوسف (سطر ۳) بی دندانه است. دم «ی» آخر در کلمه ی «فی» در سطر ششم برگشته و کشیدگی زیادی به راست دارد. پشت: نامه دوم با عبارت «تقدتک نفسی و جعلنی الله فد [اک]» آغاز و با تصلیه تمام شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانه است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ است. حرف پ در سطر اول و ی وسط در سطر پنجم نقطه دارد. ی آخر در کلمه فی در سطر ششم و ی وسط در کلمه الیک در سطر پنجم روی نامه دو نقطه دارد، برخی حروف در پشت نامه نیز نقطه دارند. کلمات نامه رو در پشت تر از نامه پشت و دست خط آن‌ها متفاوت است. حلقه ی حروف غالباً بسته است. ک سرکش ندارد. م آخر و الف ابتدای الله در بسم الله پشت نامه به هم چسبیده و سرهم است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

کتاب و
 واجهه
 ابراهیم
 السلام
 علی البیت
 الطاهر
 و علی
 آلکرم
 و علی
 ابی
 الرار و علی
 السلام

۱۱۷. رو.

فی
 مدینه
 و فی
 القدر
 ما
 کانت
 فی
 السجده
 و علی
 السلام

۱۱۷. پشت.

۱۱۸. یک سند و یک نامه

قرن سوم هجری

۲۲×۱۴ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۴ سطر پشت که یک سطر آن در حاشیه‌ی راست نوشته شده، بالا، پایین و چپ هر دو متن از بین رفته است.

شماره PPS. 74

رو: در سند رسمی به حسابداران یا عاملان (عمال) ابوالحسن اشاره شده است (سطر چهارم). الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» گاه دندان‌دار است و گاهی که بی‌دندانه نوشته شده، سه نقطه کنار هم دریای‌ای آن آمده است. در سطر آخر، متنی با دست خط به ترونوخته شده. چپ: در این نامه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.^۱

رو، ۱۱۸.

پشت، ۱۱۸.

۱. متن فاقد تاریخ است. حلقه‌ی م و ع وسط بسته است. کلمه عمال در سطر چهارم بسیار درشت‌تر از سایر کلمات است. در سطر آخر مطلبی با قلم و دست خطی متفاوت اضافه شده که خواندن آن بر من میسر نشد و بعید می‌دانم عربی باشد. رسم الخط نامه پشت نامرتب‌تر و عقب مانده‌تر از متن روست. قلم به سختی روی برگه لغزیده. حروف استحکام کافی ندارند. اما وفور کاربرد نقطه در آن نسبت به دیگر نامه‌ها افراطی است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۱۱۹. نامه

قرن سوم هجری

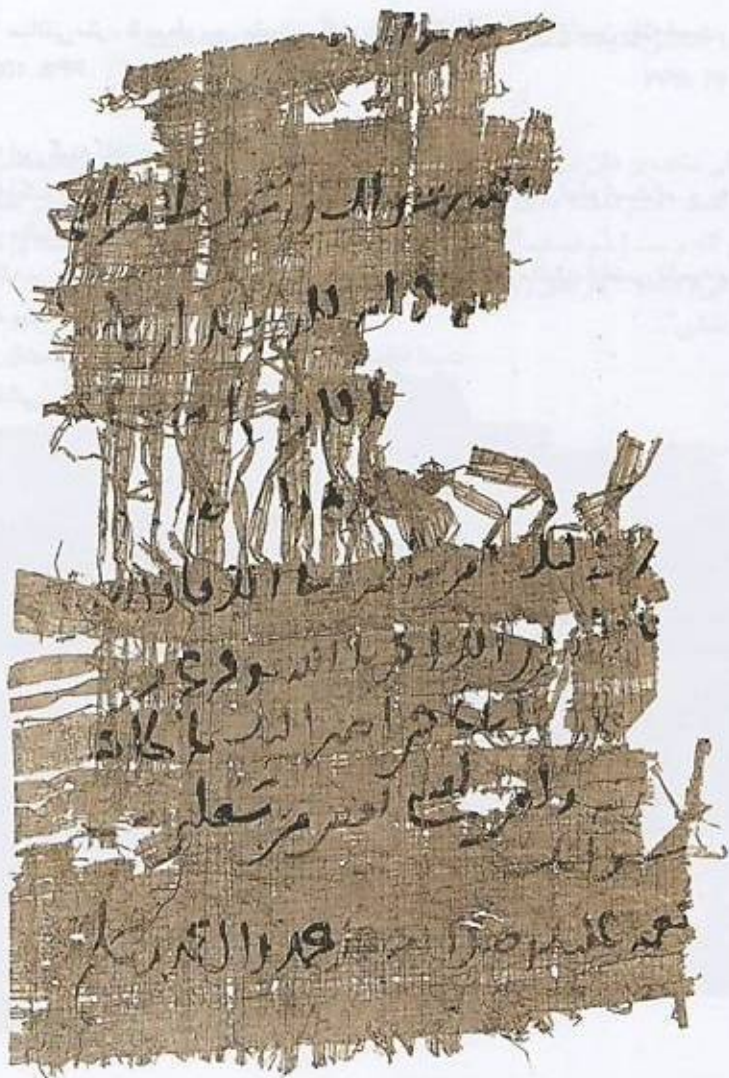
۱۵×۲۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو. بالا و چپ برگه و قسمتی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 77

رو: در این نامه به پیام رسانان اشاره شده و در پایان، تصلیه آمده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی دندان است و بالای «س» بی دندان سه نقطه کنار هم آمده است (رسولک و رسوله، سطر ۲) بالای حرف «ش» در کلمه ی شغلنی (سطر ۹) هم خط راستی آمده است.

پشت: خالی^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ و جز در مواردی که شارح انگلیسی اشاره کرده فاقد نقطه است. نگارش بی دقت و باعجله انجام شده. پیشرفت کیفی در رسم الخط این نامه دیده نمی شود. ک سرکش ندارد. حلقه ی حروف بسته است. د تقریباً عمودی است. تصلیه انتهای نامه مشابه صورت امروزی آن است. ذکر آل محمد در تصلیه امری جدید است و مترجم را نسبت به تصرف در متن مشکوک می کند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. نمونه هایی چون این که بر بالای حرف سین در کلمه ای با معنای صریح مانند رسول، سه نقطه آمده است، عالی ترین دلیل است که تواریخ و حدسیات موجود درباره ی نقطه گذاری قابل اعتنا نیست، زیرا مسلم این که لااقل در زمان تحریر این نمونه هنوز معلوم نبوده است که برای نمایش شین باید سه نقطه بر فراز سین گذارد!!!

۱۲۰. نامه

قرن سوم هجری

۱۱×۲۸ سانتی متر، ۵ سطر رو. پایین برگه و بخشی از میان متن از بین رفته است.

شماره 102 PPS.

رو: نامه این گونه آغاز می شود:

«[هـ] ذا [کـ] تاب لعبدلله احمد الامام (این نامه برای عبدالله احمد امام است)». و به موضوعی

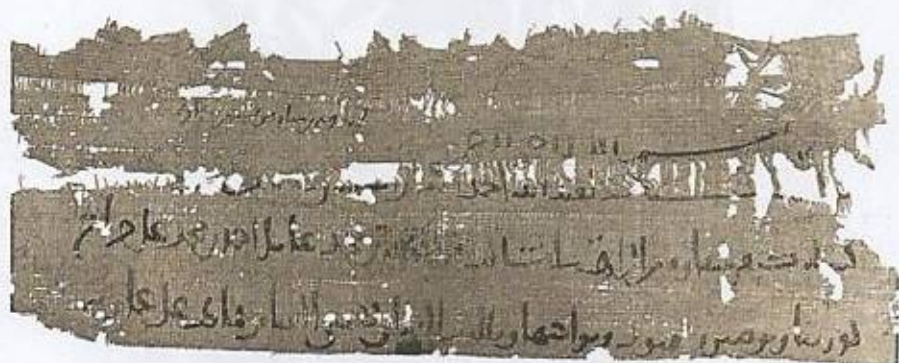
درباره ی مالیات بر اراضی می پردازد:

«از عبدالله بن محمد، حسابدار (عامل) احمد بن محمد درباره ی مالیات اراضی ناحیه ما و بوضیر

و سمنود پرسیدم».

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است.

پشت: خالی.

۱۲۰. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. چند نقطه ناشناس از جمله بالای هر در سطر چهارم دیده می شود، که خود بر شرح نقطه ها در نامه قبل تأکید می گذارد. نگارش با دقت انجام شده. در سطر بالای بسم الله سمعت چه چند کلمه با قلمی ریزتر نوشته شده. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. د از ر قابل تفکیک است. کلمات روی خط کرسی استحکام دارند. اتصال ح به حرف ماقبل خود در کلمه محمد (سطر سوم) تحریری است.

۱۲۱. نامه

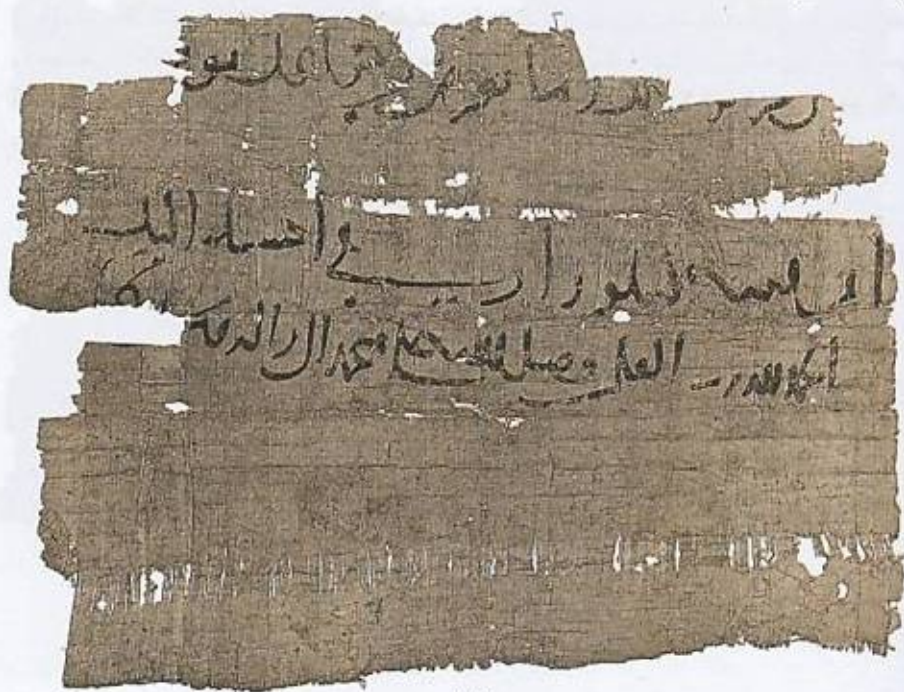
قرن سوم هجری

۱۴×۱۸ سانتی متر، ۳ سطر رو، بالا و راست برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 79

رو: باقی مانده ی متن در قسمت پایین چپ نامه حاوی دعای نویسنده در حق مخاطب، حمدله و تسلیه است: «اتم نعمته علیک و زاد فی احسانه الیک الحمدله رب العالمین و صلی الله علی محمد النبی و آله و سـ [لَمْ تَسْلِمًا] الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. دم برگشته ی «ی» آخر در کلمات فی (سطر ۲) و علی (سطر ۳) به راست کشیده شده است.

پشت: خالی^۱.

۱۲۱. رو.

۱. دو نقطه زیر ی آخر و یک نقطه زیر ف در کلمه فی در سطر دوم دیده می شود که باز هم نامعلوم بودن تکلیف نقطه گذاری در مباحث قبل را قطعی تر می کند. کتابت کلمات بی دقت انجام شده و اشکالات دیکته ای در آن هست. کلمه ای که بعد از رب در سطر سوم آمده و مؤلف انگلیسی آن را العالمین خوانده با آن مطابقت نمی کند. هـ آخر الله به ع اول علی در همان سطر چسبیده و کلمه ای که مؤلف معتقد است النبی بوده تقلید ناآگاهانه از این کلمه است. کلمات بعد از آله با سلم تسلیما مورد اشاره مؤلف یکسان نیست و سطر آخر در مجموع الحاقی به نظر می رسد. اتصال به حرف ماقبل خود تحریری است و در سطر دوم باز هم نقطه ف در حرف فی در زیر آن آمده است.

۱۲۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۶×۱۵ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۴ سطر پشت. چپ متن رو و راست متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 73

رو: نامه نخست این طور آغاز می شود:

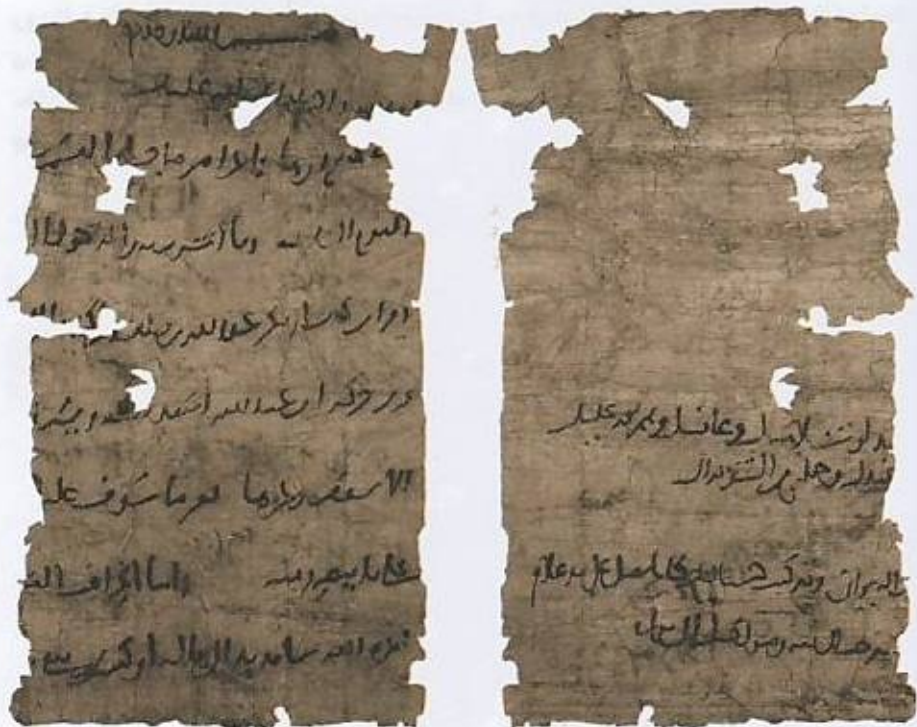
«... الله و اکرمک و اتـ[م] نعمة علیک [...]»

الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» غالباً بی دندانه است و «ش» نقطه دارد.

پشت: متن دوم آغاز یک نامه است:

[...] دام سلامتک و عافیتک و تمّ نعمة علیک [...] عندک و جعلنی من السوء فداک [...]. نویسنده به مخاطب اطلاع داده که نامه را توسط یک غلام برایش می فرستد. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانه است و با سه نقطه کنار هم علامت گذاری شده. ک اول قوسی به چپ دارد و گاه با سرکش و گاه بی سرکش نوشته شده است^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارد. شین خواندن حرف نقطه دار در سطر چهارم رو نادرست است، زیرا که نمونه های کافی در نقطه دار بودن سین هم موجود است، چنان که سین سلامتک در سطر اول نامه پشت سه نقطه دارد. الله در بسم الله نامه ی اول با صفتی غیر از رحمن و رحیم معرفی می شود. حروف استحکام و استقلال ندارند. رسم الخط هر دو نامه شبیه است و خبر از قرابت زمانی و فرهنگی کاتبان دارد. اجزاء و حروف کلمات دعای آغاز نامه پشت کامل نیست. برای مثال کلمه ی اول که مؤلف آن را ادام خوانده شباهتی به دیکته ی درست این کلمه ندارد و ی و ت در کلمه ی عافیتک نوشته نشده که می تواند عافاک با الف مقصوره باشد.

۱۲۲. رو.

۱۲۲. پشت.

۱۲۳. نامه

قرن سوم هجری

۲۱×۵/۲۲ سانتی متر، ۷ سطر رو. سمت راست متن از بین رفته است.

شماره PPS. 188

رو: نامه با دعای «مَدَّ اللهُ لَكَ فِي الْعَمْرِ» آغاز و در آن به شاهدان رسمی (شهود) اشاره شده است. رسم الخط نامه با دقت انجام شده است. «س» و «ش» دندان‌دار است. «د» شبیه «ر» نیست و حلقه‌ی «ف»، «م»، «و»، «ع» وسط واضح است. پشت: خالی^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط در سطر ششم نقطه دارد. هـ وسط در سطر هفتم ابتدایی و بدون تسلط کاتب نوشته شده است. مطلب قابل‌ذکری وجود ندارد، جز آن که دعای بقای عمر برای مخاطب از صورت معمول و مرسوم اطال‌الله بفاک به مَدَّ اللهُ لَكَ فِي الْعَمْرِ تغییر یافته که شاید به دلیل اعمال سلیقه‌ی شخصی کاتب بوده است. نظم و وضوحی که در کلمات «وَالشَّهَادَةُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ عَلَيْهِ» و به خصوص در کتابت هـ دو چشم در سطر پایانی سند دیده می‌شود، تمام سطر را افزوده‌ای جداگانه معرفی می‌کند.

خطبه ٢٢٧
 تاریخ ٢٢٧
 خطبه ٢٢٨
 تاریخ ٢٢٨

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي هدانا لهذا
 ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
 والحمد لله رب العالمين
 أما بعد
 فإن من أكرم الله من أكرمه
 وأما بعد
 الصلوة والسلام
 والشهود الربوبية

۱۲۴. سیاهه
سال ۲۸۴ هجری

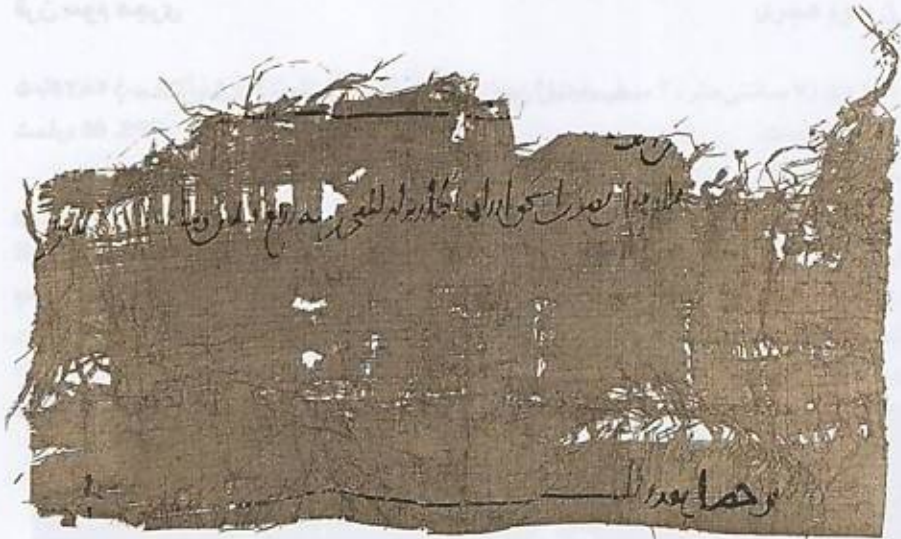
۱۲/۵ × ۲۵ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۱ سطر پشت. بالا و پایین متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 78

رو: این متن باقی مانده‌ی سیاهه‌ای است که طبق آن اجاره‌ی ماه محرم سال ۲۸۴ هجری به نصرین اسحاق پرداخت شده است. «دفع الی نصرین اسحاق ارزاقه الجاریه له للمحرم سنة اربع و ثمانین و مأتین». فاصله‌ی زیادی بین این سطر و سطر بعدی دیده می‌شود. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندان است. حروف آخر سطور کشیده نوشته شده تا فضای سطر پر شود.
پشت: متن باقی مانده ناخوانا است.^۱

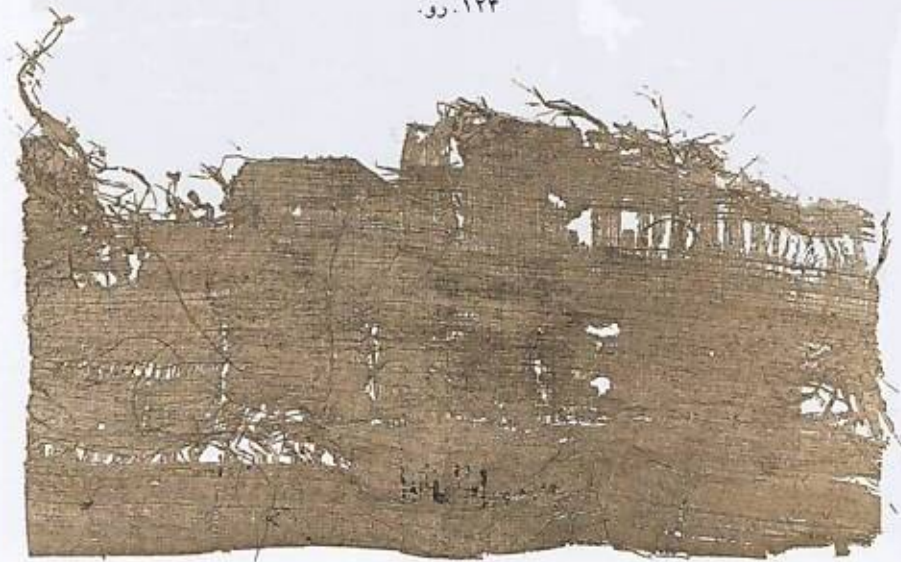
۱. سند مربوط به اواخر قرن سوم و پرداخت اجاره بهای نصرین اسحاق است، که پس از فاصله‌ای بلند احتمالاً بخش نخست دریافت بعدی نیز ذکر شده است: «وفصل بعد ذلك...». حروف نقطه ندارند. قلم، ظریف و کاتب، مسلط بوده است. حلقه‌ی حروف بسته است. ذلك در سطر آخر بسیار کشیده نوشته شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شیبه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

خطه ۵۷۷
موزه ملی ایران

۱۲۳. مکتوبی که بعضی کلمات در آن نوشته شده است.
از مکتوبات

۱۲۳. رو.

۱۲۳. پشت.

این مکتوب در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود و در سال ۱۳۰۰ هجری قمری کشف شد. این مکتوب در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود و در سال ۱۳۰۰ هجری قمری کشف شد. این مکتوب در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود و در سال ۱۳۰۰ هجری قمری کشف شد.

۱۲۵. نامه

قرن سوم هجری

رو: فقط ابتدای نامه باقی مانده: «اطال الله بفاک یا سیدی و ادام عزک». الف آخر زانده زیر خط

شماره PPS. 86

کرسی ندارد. «د» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی.

۱۲۵. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه و کلمه ی سطر اول چندان پیوسته است که خواندن آن بر مترجم میسر نشد. نگارش کلمات بی دقت و باعجله انجام شده. فاصله ی میان سطر چهارم و پنجم زیاد است. بین سطر پنجم و ششم دو نقطه کنار هم دیده می شود که معلوم نیست به کدام حرف تعلق دارد. نوع قلم و رسم الخط این نامه شبیه رسم الخط سیاچه ۱۲۴ است که البته با دقت کم تری نوشته شده است.

۱۲۶. پاپیروسی که بعدها نامه بر آن نوشته شده است.

قرن سوم هجری

۵ / ۱۴ × ۷ / ۵ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۶ سطر پشت. بالا و پایین متن رو و بالا و چپ متن پشت

از بین رفته است.

شماره 83 PPS.

رو: متن باقی مانده به حد کافی نیست تا بدانیم موضوع آن چه بوده است. برخی حروف، نقطه دارند.

پشت: این بخش، پایان یک نامه است و در آن به یک غلام اشاره شده و دعای: «ابقاک الله و حفظک» آمده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «ش» در کلمه ی شکرأ (سطر ۲) دندانه ندارد و کلمه «حتی» به جای الف مقصوره به شیوه ی عربی کلاسیک با الف کامل نوشته شده است.^۱

۱. یادداشت ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. حلقه ی حروف در روی یادداشت باز و در پشت آن بسته است. کاتب رو با حوصله و دقت بیش تری نسبت به کاتب پشت قلم گردانده است. گاه ک سرکش ندارد. د تقریباً عمودی و از ر قابل تفکیک است.

وامطري الیه طرد الیه الصع
 واما لخاله مقبره
 هاسه

۱۲۶. رو.

... واما مقبره ...
 ... واما مقبره ...
 ... واما مقبره ...
 ... واما مقبره ...

۱۲۶. پشت.

۱۲۷. بخشی از پروتکل که بعدها روی آن نامه نوشته‌اند.
قرن سوم هجری

۱۷×۲۱ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو. چهار سوی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 84

رو: نویسنده در سطر ۹ به فرستاده‌اش (رسولی) اشاره کرده است. الف آخر زائده زیر خط‌کرسی ندارد.

پشت: برای نوشتن بخشی از پروتکل این روی پاپیروس از قلم ضخیم‌تری استفاده شده است^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم بسیار نازک و کاتب کم‌دقت و بی‌حوصله نوشته است. حلقه‌ی حروف غالباً باز است. ک سرکش ندارد. س و ش گاه دندان‌ه دارند. م آخر ناپخته و ابتدایی نوشته شده است. متن پشت برگه خوانا و قابل تشخیص نیست. اتصال ح به حرف ماقبل خود، تقلید ناشیانه صورت تحریری آن است.

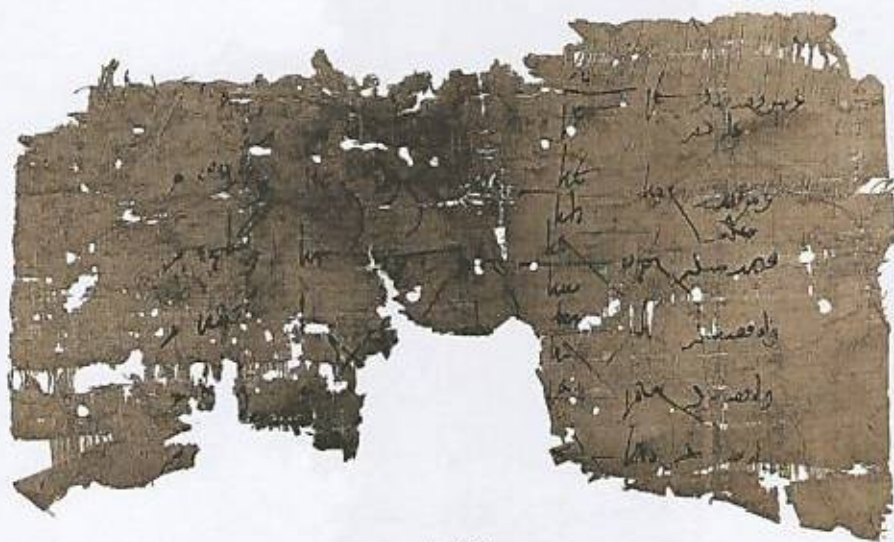
۱۲۸. سیاهه

قرن سوم هجری

۱۳×۲۱/۵ سانتی متر، ۱۰ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 139

رو: ارقام یونانی ستون‌های این روی پاپيروس، میزان مالیات جمع‌آوری شده بابت نی شکر است. (قصب سکر)
پشت: خالی^۱.

۱۲۸. رو.

۱. این سیاهه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم و رسم الخط آن مشابه سایر سیاهه‌هایی است که قبلاً و در آینده نیز مورد بررسی قرار گرفته و در آن ارقام یونانی به کار برده شده است. گویا تمام آن‌ها متعلق به یک مرکز تجاری بوده که شیوه‌ی نگارش و حتی قلم‌یکسانی به کار برده‌اند.

۱۲۹. سیااه

قرن سوم هجری

۲۸×۱۲ سانتی متر، ۱۵ سطر رو. سمت برگه متن از بین رفته است.

شماره PPS. 138

رو: این سیااه فهرستی از انواع مبالغ پرداخت شده از جمله معامله‌ی لولای درب و آهن مورد نیاز و همچنین دستمزد کارگران است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ذ» تقریباً عمودی است. پشت: خالی^۱.

۱. سیااه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم قدری به کندی روی برگه لغزیده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف بسته اند. ک سرکش ندارد. امتداد ع آخر در سطر ششم زاویه دارد و به راست کشیده است. ه آخر در کلمه‌ی اجره در سطر هشتم و الاخره در سطر یازدهم به صورت دایره‌ای کوچک و توپر است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. کاتب در نگارش خود دقت کرده، اما هنوز مهارت کامل نیافته است.

۱۳۰. فهرست نام‌ها

قرن سوم هجری

۱۲/۵ × ۱۲/۵ سانتی متر، ۷ سطر رو.

شماره PPS. 144

رو: در این فهرست اسامی صاحبان اصناف مختلف از جمله بزاز (پارچه فروش)، نحاس (مسگر)، صاعق (زرگر) و عطار (دارو فروش) ثبت شده است. بالای «د» تقریباً عمودی است. پشت: خالی^۱.

۱۳۰. رو.

۱. در سطر اول بالای بسم الله جمله ی الحمد لله رب العالمین نوشته شده که البته کلمه ای که به نظر می رسد العالمین باشد شباهت به این کلمه ندارد. دو سطر موازی بالای کلمات بعد از الحمد تا آخر کشیده شده که کادری ناشناس ساخته است. کلمات پیش از الحمدالله وضوح لازم را ندارد. کلمات استقلال و استحکام کافی ندارند. ک در سطر پنجم نعلی شکل است. حلقه ی حروف بسته و د و ر قابل تفکیک است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. د و ر قابل تفکیک است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. هـ آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. دسته ط به راست مایل است.

۱۳۱. رسید

قرن سوم هجری

۸×۵ / ۱۸ سانتی متر، ۱۰ سطر که موازی عرض پاپیروس نوشته شده است. پایین راست متن از بین رفته است.
شماره PPS. 143

رو: ضمائر فاعلی مشخصی در این سند به کار رفته (دو طرف، با ضمائر اول شخص و دوم شخص اشاره شده اند) و عبارات خاص نامه ها در آن ذکر شده است. «قد قبضت منك یا ابابکر اعزک الله دینار واحد». (سطر ۴-۲)
بالای «د» تقریباً عمودی است و الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است. به املا ی پیوسته «یا با» در متن، توجه کنید.
پشت: خالی^۱.

۱. یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند و پیوسته نوشته شده اند. متن و به خصوص بسم الله آغاز نامه در زمره ی قلم انداز نویسی های روشنفکری است که آوای آن در خطاب «یا ابابکر» نیز شنیده می شود. حلقه حروف بسته است. هـ آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۱۳۲. نامه

قرن سوم هجری

۸/۵×۱۰ سانتی متر، ۹ سطر رو. بالا، چپ و راست برگه از بین رفته است. شماره PPS. 227

رو: نویسنده در این نامه به پرداخت دو دینار (سطر ۲) اشاره کرده و در پایان به چند نفر سلام رسانده است. نام «یحیی بن احمد و محمد بن یزید» در این نامه ذکر شده است. پشت: خالی^۱.

۱۳۲. رو.

۱. متن فاقد نقطه است و تاریخی در آن ذکر نشده. نگارش با دقت و تقریباً منظم انجام گرفته. حلقه‌ی حروف بسته است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. بالای د عمودی و از ر قابل تفکیک است. س دندانان دارد و ک بدون سرکش است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. گاه س دندانان ندارد و خط صافی بالای آن قرار دارد.

۱۳۳. بخشی از یک سند رسمی
قرن سوم هجری

۸×۵/۲۵ سانتی متر، ۲۲ سطر که موازی عرض پاپيروس نوشته شده است. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 173

رو: این قطعه، باقی مانده ای از یک سند رسمی و شامل شهادتنامه است. چند شاهد هم که قادر به نوشتن بودند پای آن را با دست خود نوشته اند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. گاه «د» و «ذ» تقریباً عمودی و ک اول نعلی شکل است و گاه قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. پشت: خالی^۱.

۱. در بخش باقی مانده ای سند، تاریخ و نقطه دیده نمی شود. قلم ضخیم و حرکت آن بر روی برگه کند بوده است. ی آخر به راست برگشته است.

۱۳۴. دو سیاهه
قرن سوم هجری

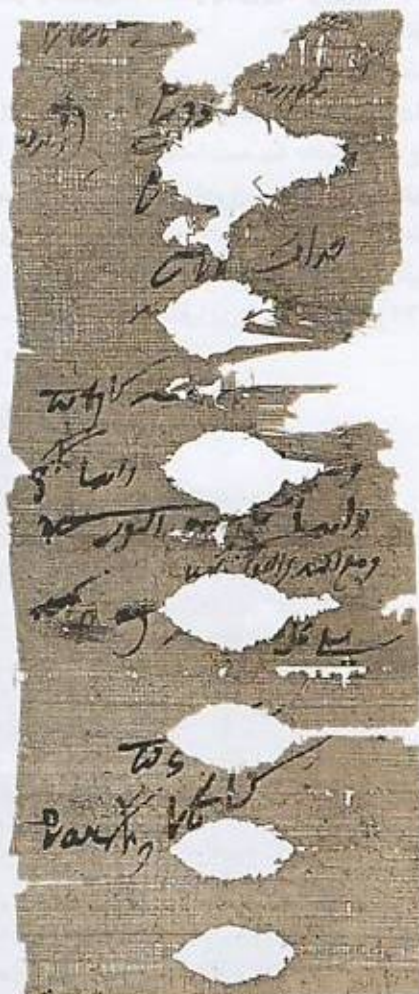
۲۳×۹/۵ سانتی‌متر، ۱۱ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالا و چپ متن رو و بالای متن پشت و بخش‌هایی از میانه‌ی متن از بین رفته است.
شماره PPS: 108

رو: سیاهه اول با عبارت رایج «اطال [الله بقا] ک و ادام [عزک...] و زاد فی احسانه [علیک...]» تمام شده است.
«د» آخر تقریباً عمودی و «س» بی‌دندانه است.
پشت: در سیاهه دوم، ارقام یونانی به کار رفته است.^۱

۱. سیاهه‌ها فاقد تاریخ و نقطه‌اند. رسم الخط آن‌ها شبیه هم است و از قلم‌هایی با ضخامت مساوی برای نگارش استفاده شده است. حلقه‌های حروف بسته‌اند و مترجم بر ظن تعلق آن‌ها به همان مرکز تجاری که ذکر آن در توضیحات نام‌ی شماره ۱۲۸ آمد اصرار دارد.

۱۲۲- رو.

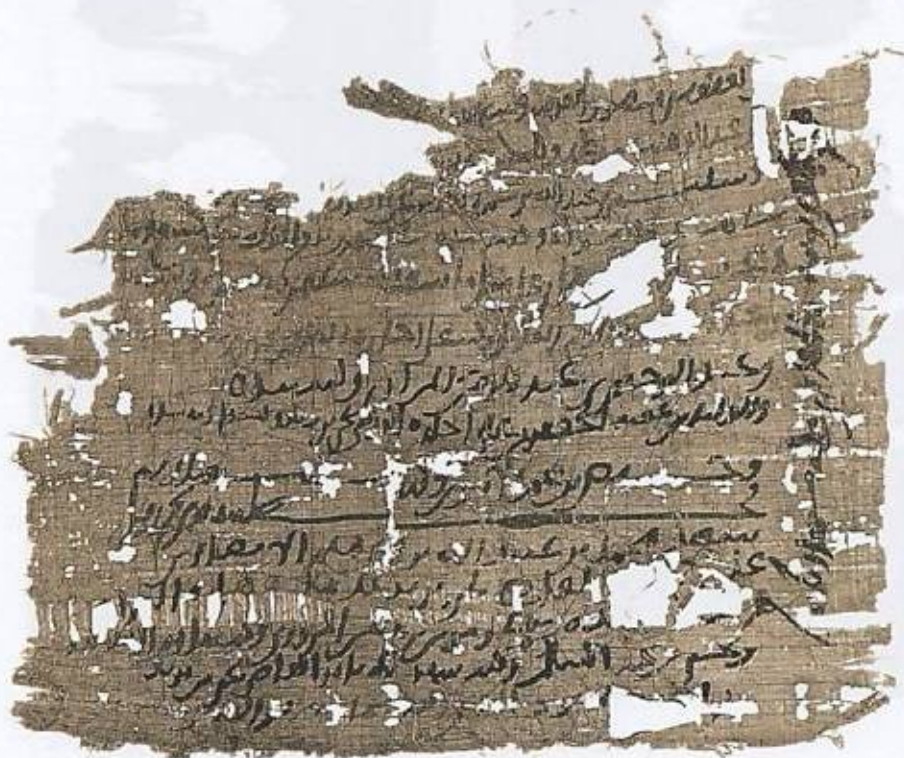

۱۲۲- پشت.

۱۳۵. اسامی شهود
قرن سوم هجری

۱۶×۲۰ سانتی متر، ۱۶ سطر رو که یک سطر آن بر حاشیه راست نوشته شده و بالای برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 169

رو: پس از ذکر نام شاهدان یک معامله ی رسمی، تأکید شده که هر شاهد با دست خود شهادت اش را نوشته است. (کتب شهادته بیده - یا - بخطه)
الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. گاه «د» عمودی است و ک اول بدون سرکش نوشته شده، برخی کلمات کشیده نوشته شده است.
پشت: خالی.

۱۳۵. رو.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. هر چند شاهدان مختلفی آن را نوشته اند رسم الخط مشابه آن ها نشان همطرازی فرهنگی شان است. حلقه ی حروف جز در چند مورد معدود بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. ابتدای سطر ی که در حاشیه ی راست نوشته شده خط خوردگی دیده می شود.

۱۳۶. سیاهه حدود سال ۲۳۷ هجری

۱۳×۵/۲۴ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱۷ سطر پشت. چپ متن رو و راست متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 117

رو: این سیاهه فهرست اسامی افراد است که در بعضی مدخل‌ها پیش از ذکر نام آن‌ها، کلمه‌ی وزنه (سه‌م دادن. این جا به معنی پرداختن است) نوشته شده است.
پشت: این متن، بخش جدیدی از سیاهه روی پاپيروس است. البته سطر چهارم با دست خط دیگری نوشته شده. مطلب با بسم الله و عنوان «تاریخ الوزنه السنه ۲۳۷» (ثبت پرداخت سال ۲۳۷) آغاز و سال آن با ارقام یونانی ثبت شده است.^۱

۱. نخستین سیاهه‌ای از این نوع است که تاریخ آن بر ما معلوم است. این سیاهه شامل ارقام یونانی از همان اسلوب سیاهه‌های مشابه است که تصور می‌کنیم به یک مرکز تجاری واحد تعلق دارد. نقطه‌ی قابل ذکری در آن دیده نمی‌شود.

۹۷۱. مکتوب

بازمانده ۲۲۲ ساله نوشته

۱۲۶. پاره‌های کتبی

از کتب سده هجری

این کتبی که در این کتاب درج شده است، از کتبی است که در کتابخانه ملی و در کتابخانه آستان قدس موجود است.

بسیار است.

تعداد ۱۲۶ پاره

۲۲۲ ساله

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

بازمانده

۱۲۶. رو.

۱۲۶. پشت.

۱۳۷. سیاهه‌ای که برای سیاه مشق به کار رفته است.
قرن سوم هجری

۱۵×۲۲ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۸ سطر پشت. پایین چپ متن رو و بالا و پایین متن پشت و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 133

رو: در این سیاهه ارقام یونانی، ماه‌های رمضان، شوال و ذی القعدة و نام چند ایالت دولتی (کوره) از جمله فیوم ذکر شده است.
پشت: نخستین متنی که بر این روی پاپيروس نوشته شده، ادامه‌ی سیاهه‌ی روی پاپيروس است. در قسمت پایین چپ متن بقایای سیاه مشق که با قلم ضخیم‌تری نوشته شده دیده می‌شود که طی آن کلمه‌ی السجل سه بار تمرین شده است.
در سیاه مشق، «س» بی دندانه است^۱.

۱. سیاهه فاقد تاریخ و نقطه است و ارقام یونانی در خود دارد. قلم نگارش ظریف است و مدخل‌ها ستون بندی شده‌اند. شاید این قلم‌های ظریف همچون اسلوب نگارش، در انحصار همان مرکز تجاری مورد تصور ما بوده باشد.

کتابخانه ملی ایران - تهران - پاپيروس ها - شماره ثبت ۷۳۷

تاریخچه و ثبت شماره

این پاپيروس ها در سال ۱۳۰۰ هجری قمری در شهر شوش ایران کشف شدند

کتابخانه ملی ایران - تهران - پاپيروس ها - شماره ثبت ۷۳۷

تاریخچه و ثبت شماره

۱۲۷. رو.

۱۲۷. پشت.

این پاپيروس ها در سال ۱۳۰۰ هجری قمری در شهر شوش ایران کشف شدند

۱۳۸. دو سیاهه

قرن سوم هجری

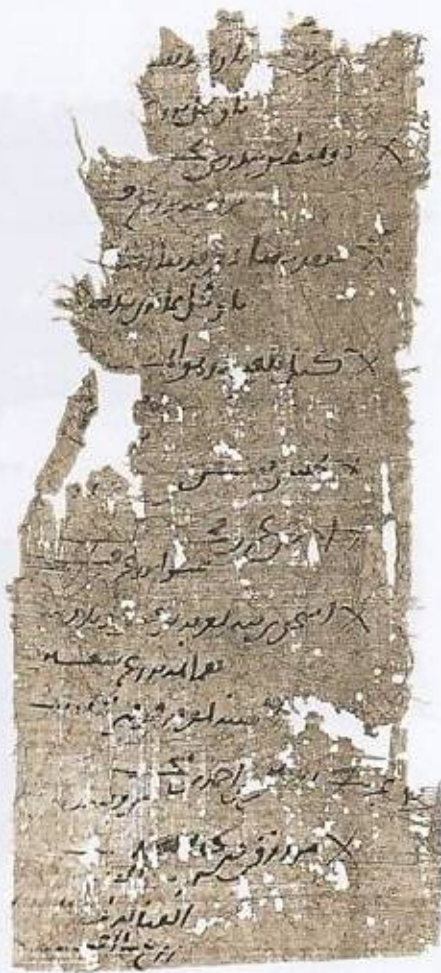
۱۲×۲۶ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۱۸ سطر پشت. بالا و راست متن راست و بالا و چپ متن چپ از بین رفته است.
شماره PPS. 106

رو: ارقام یونانی این بخش، مربوط به یک سیاهه بوده است.
پشت: در فهرست این بخش، نام کشاورزانی ذکر شده که می‌بایست به وضع مالیات آن‌ها رسیدگی شود. مقابل نام هر کشتکار علامت ضربدری زده شده و به کشت گندم و جو اشاره شده است. «س» و «ش» بی‌دندانه است.^۱

۱. سیاهه فاقد تاریخ است. در متن پشت چند حرف نقطه دارند. قلم نگارش ظریف است و ارقام یونانی در آن ثبت شده. محتوای متن که مربوط به رسیدگی به وضعیت مالیات کشاورزان بوده، تصور دولتی بودن این سند را تقویت می‌کند.

۱۲۸. رو.

۱۲۸. پشت.

۱۳۹. نامه

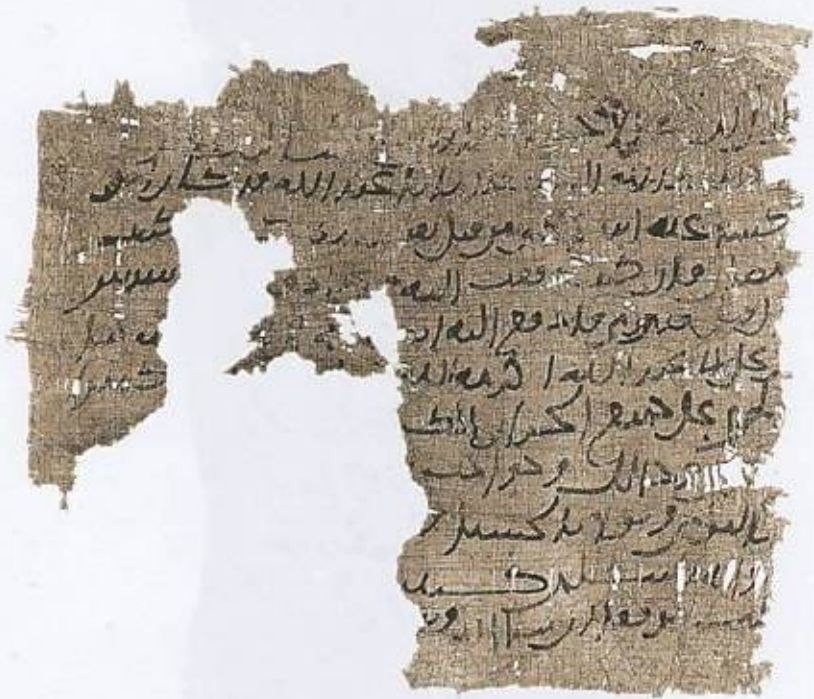
قرن سوم هجری

۱۷×۱۹ سانتی متر، ۱۱ سطر رو، راست و پایین چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 229

رو: در پایان این نامه که در آن پرداخت مبالغی پول شرح شده، بخش هایی از عبارات مصطلح و معمول باقی مانده است: «[...] و حالک و حوائجک (بنویس تا حال و احتیاجات تو را بدانم) [...] فعلت [موفقاً ان شاء الله]».

«س» و «ش» دنداندار و «د» مفرد به جهت زاویه ی کاملی که دارد از «ر» قابل تشخیص است. پشت: خالی^۱.

۱۳۹. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش با عجله انجام شده و کلمات استحکام و استقلال مطلوب ندارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف جز در چند مورد بسته است. ی آخر دم برگشته دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است، با این حال رسم الخط بسیار عقب افتاده است.

۱۴۰. سیااه

قرن سوم هجری

۸ سانتی متر، ۱۳/۵ سطر رو.

شماره PPS. 147

رو: در این سیااه، رسید اجناسی برحسب «رطل» ثبت شده که در روزهای مختلف هفته دریافت شده است. سیااه با عبارت: «فذلک سبع و ثلاثین رطل» (۳۷ رطل) تمام شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندانه است. در کلمه ارطال، هم بند حرف الف غیرعادی است. پشت: خالی.

۱۴۰. رو.

۱. این سیااه نیز فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش با دقت و حوصله نبوده. قلم ضخیم است و به خوبی روی برگه تلغزیده، کلمات درهم نوشته شده و استقلال ندارند. حلقه‌ی ط واضح است و دسته آن به راست گرایش دارد. حلقه‌ی بقیه‌ی حروف بسته است.

۱۴۱. یک سیاهه و یک نامه
سال ۲۳۵ هجری

۲۳×۲۱ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالا، پایین و چپ متن پشت و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 99

رو: این سیاهه به ثبت اوضاع مالیات بر اراضی (خراج) مربوط بوده و مقادیر با حروف نوشته شده است. در سطر سوم به سال ۲۳۵ هجری اشاره شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول بدون سرکش است و به چپ انحنا دارد.
پشت: در این نامه به فروش کالاهایی اشاره شده. الف در کلمه دینار الف محذوفه است^۱.

۱. سیاهه مربوط به نیمه ی نخست قرن سوم است. کاتب در نگارش آن از نقطه سود نبرده اما در متن پشت برخی حروف نقطه دارند. کاتبان بر نگارش مسلط و قلم شان ظریف بوده است. رسم الخط این اسناد به رسم الخط سیاهه های شامل ارقام یونانی نزدیک است. حلقه ی حروف بسته است. انتهای زائده ای کوتاه به بالا دارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

الحروف والاصوات
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة

١٢١. رو.

والتي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة
التي هي في اللغة

١٢١. هشت.

۱۴۲. یک نامه و یک سیاهه قرن سوم هجری

۱۹×۲۳ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا و پایین متن از بین رفته است.
شماره PPS. 126

رو: در این نامه به بندر قلزوم اشاره شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» دندانه دار است.
پشت: سیاهه شامل فهرستی از اسامی است که به دنبال آن میالغی پول در دو ستون نوشته شده و مبالغ بر حسب دینار و قیراط است^۱.

۱. این یادداشت فاقد تاریخ و متن رو جز چند مورد و متن پشت فاقد نقطه است. حلقه‌ی حروف بسته است. ی آخر دم برگشته دارد. ک اول نعلی شکل است. تفاوت رسم الخط سیاهه و نامه، نشان تفاوت فرهنگی میان کاتبان آن هاست. هیچ نشانی از رشد یافتگی در این رسم الخط دیده نمی‌شود.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۱۴۳. نامه

قرن سوم هجری

۹/۵ × ۲۵ سانتی متر، ۶ سطر رو، بالا و پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 204

رو: در این نامه به بیت المقدس (ابتدای سطر دوم) اشاره شده. نویسنده خواهش خود را از مخاطب این گونه بیان می‌کند: «یا سیدی لا تخلونی من کتیکم و خبرکم و حالکم و امرکم و نهیکم». (آقای من، مرا از اوامر و اخبار و حال و امر و نهی تان بی خبر نگذارید).
پشت: خالی.

۱۴۳. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حروف استقلال و استحکام ندارند و کاتب به رسم الخط حروف مسلط نبوده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. س دندانۀ ندارد. د و ذ زاویه دارند یا توسط زائده عمودی رو به بالا از ر قابل تفکیک است. آن چه را شارح انگلیسی بیت المقدس فرض کرده می‌تواند بنت ال...؟ و نام زنی باشد.

۱۴۴. یادداشت
قرن سوم هجری

۱۹×۱۱ سانتی متر، ۵ سطر رو. ریختگی هایی در متن وجود دارد.
شماره PPS. 175

رو: این سند مربوط به پرداخت نظامی (الجامکیه) است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندان است و ک اول قوسی شکل بوده به چپ گرایش دارد و بدون سرکش است. پشت: خالی.

۱۴۴. رو.

۱. سند فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. ی وسط در سطر چهارم نقطه دارد. نگارش با عجله انجام شده ولی کاتب به آن مسلط بوده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. نکته ی قابل ذکری وجود ندارد.

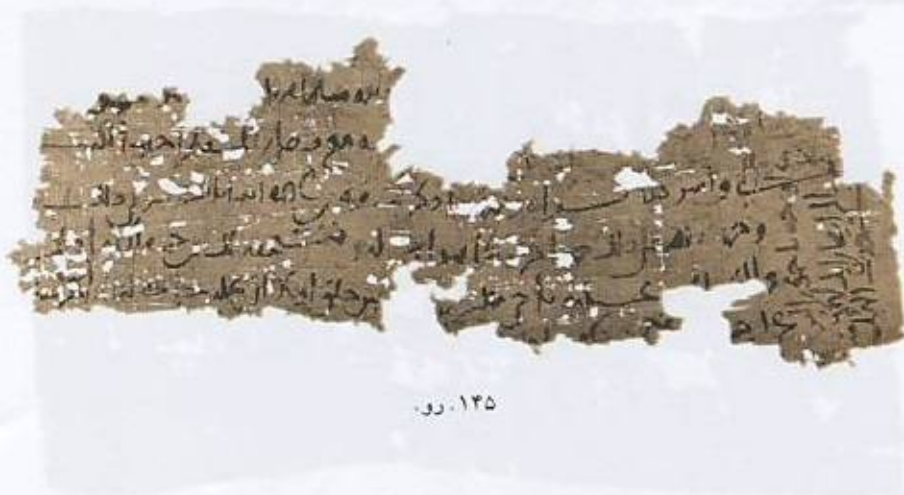
۱۴۵. نامه

قرن سوم هجری

۱۲×۲۲/۵ سانتی متر، ۹ سطر رو که سه سطر آن بر حاشیه ی راست نوشته شده. بالا، پایین و چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 201

رو: عبارت «یا اخی» در این متن به صورت یاخی نوشته شده. گاه حلقه «م» واضح است. پشت: خالی^۱.

۱۴۵. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. سند، حاشیه نویسی شده است.

۱۴۶. نامه

قرن سوم هجری

۱۲/۵×۲۴ سانتی متر، ۷ سطر رو. در میان متن ریختگی است.

شماره PPS. 135

رو: متن دربرای ده درهم است. گاهی متن ناخوانا و کم رنگ است.
 الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.
 پشت: خالی.

۱۴۶. رو.

۱. نامه‌ی فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. ی آخر دم برگشته دارد.

۱۴۷. قبالة نکاح

قرن سوم هجری

پوست، ۵۶×۱۳ سانتی متر، ۳۰ سطر. چهار سوی برکه از بین رفته است.

شماره PPS. 171

رو: فقط بخش باریکی از قبالة باقی مانده است. سطر اول چنین است: [...] صداقاً به تزوجه [...] (مهریه ای که به موجب آن، او را به عقد خود درآورد) و سپس نام ام حسین و مبلغ پنج و هفت دینار ذکر شده است. در پایان، بخش های پراکنده ای از گواهی شهود باقی مانده است. «س» و «ش» دنداندار و حلقه ی «ف» و «ق» بسته است. پشت: خالی^۱.

۱. بخش باقی مانده قبالة، تاریخ ندارد. ت در سطر اول نقطه دارد. ارتفاع الف بلند است. قلم روی پوست سرخورده و کاملاً در تسلط کاتب نبوده است. گاه دژاویه دارد و گاه عمودی است. حلقه ی حروف غالباً بسته است. ک سرکش ندارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

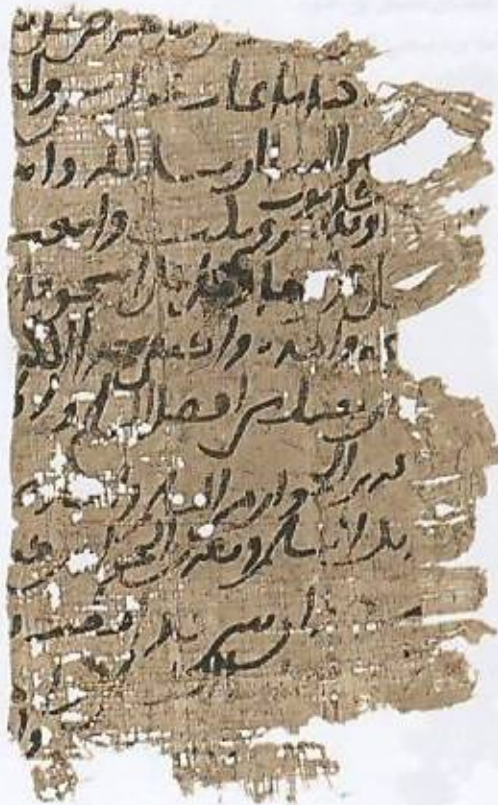
Handwritten Arabic text on a fragment of aged, damaged parchment. The text is arranged in approximately 15-20 lines, though many are partially obscured by large, irregular holes and tears in the material. The script is a cursive style, likely Maghrebi or similar. The fragment is irregularly shaped, tapering from top to bottom, and shows significant signs of wear and tear, particularly in the center and right-hand side.

۱۴۸. نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۸×۱۴ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. بالا و چپ برگه از بین رفته است. شماره PPS. 270

رو: بخش باقی مانده، پایان یک نامه است که با سلام رسانی به چند نفر تمام شده است. «د» و «ذ» آخر تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی دندان است. پشت: خالی.

۱۴۸. رو.

۱. رسم الخط این نامه نیز مشوش و بی نظم است. کلمات بی دقت و با عجله نوشته شده اند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

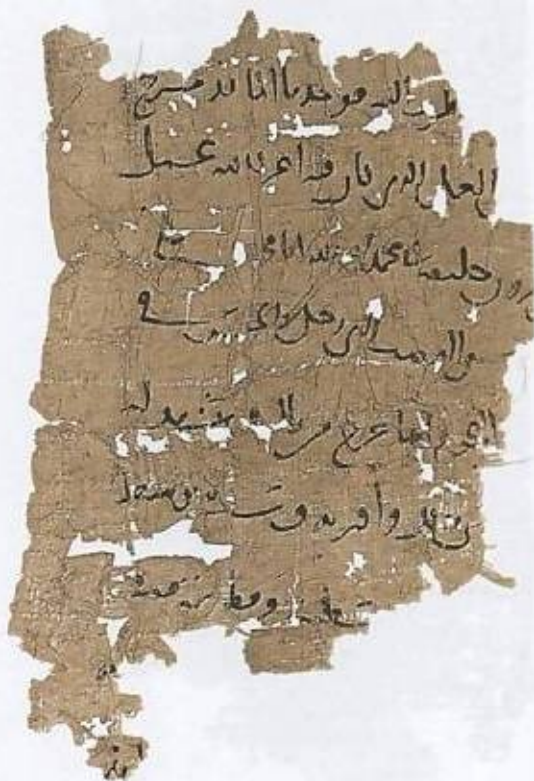
۱۴۹. گزارش یک موضوع رسمی
قرن سوم هجری

۲۱×۱۴ سانتی متر، ۹ سطر رو. بالا و راست و پایین برکه از بین رفته است.

شماره PPS. 189

رو: این متن شامل یک شهادت رسمی (و شهدله [...])، انتهای سطر پنجم) و یک اقرارنامه رسمی (و اقر به، ابتدای سطر ششم) است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و «س» و «ش» بی دندانه است.

پشت: خالی^۱.

۱۴۹. رو.

۱. در بخش باقی مانده ی این گزارش، تاریخ ذکر نشده. ش، ب و ت در سطر ۷ و ۶ و ۵ نقطه دارند. نگارش با دقت انجام شده. د و ر قابل تفکیک اند. حلقه ی حروف بسته است. ی آخر در کلمه ی فی در سطر چهارم به راست کشیده شده. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۵۰. یک نامه و یک سند رسمی اواخر قرن دوم یا اوایل قرن سوم هجری

۱۸×۵ / ۲۰ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱۳ سطر پشت. بالا و وسط برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 230

رو: این نامه به معامله‌ی گندم (قمح) و نخود (حمص) اشاره کرده و طبق آن، غلات باید به شخصی به نام مینه ابن جرجه تحویل داده شود.
«ی» آخر برگشته و به راست کشیده شده است. در کلمه‌ی «کان» در سطر شش بین حرف «الف» و «ن» فاصله هست تا فضای سطر پر شود.
پشت: این متن، اقرارنامه‌ی رسمی شهود است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و دم «ی» آخر برگشته و کشیده است.^۱

۱. این یادداشت فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ضخیم و حرکت آن روی برگه دشوار بوده است. د تقریباً عمودی است. حلقه‌ی حروف بسته و ک بدون سرکش است. متن پشت با قلمی ظریف تر و تسلط کم تر نوشته شده. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۵۰. پشت.

۱۵۱. یک نامه و یک سیاهه

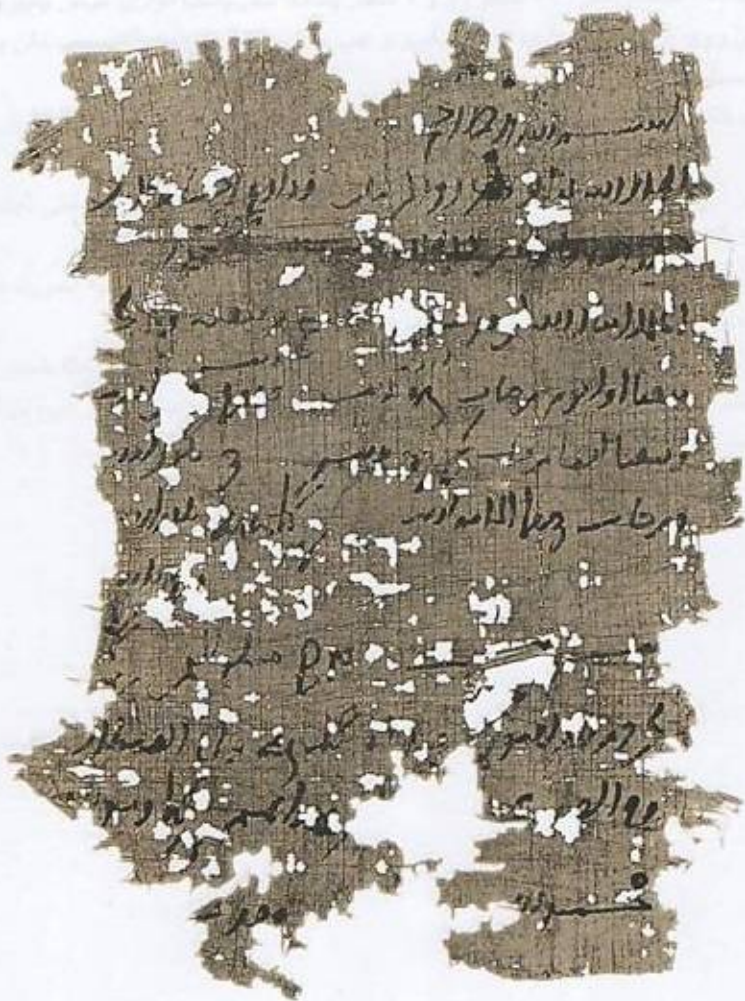
قرن سوم هجری

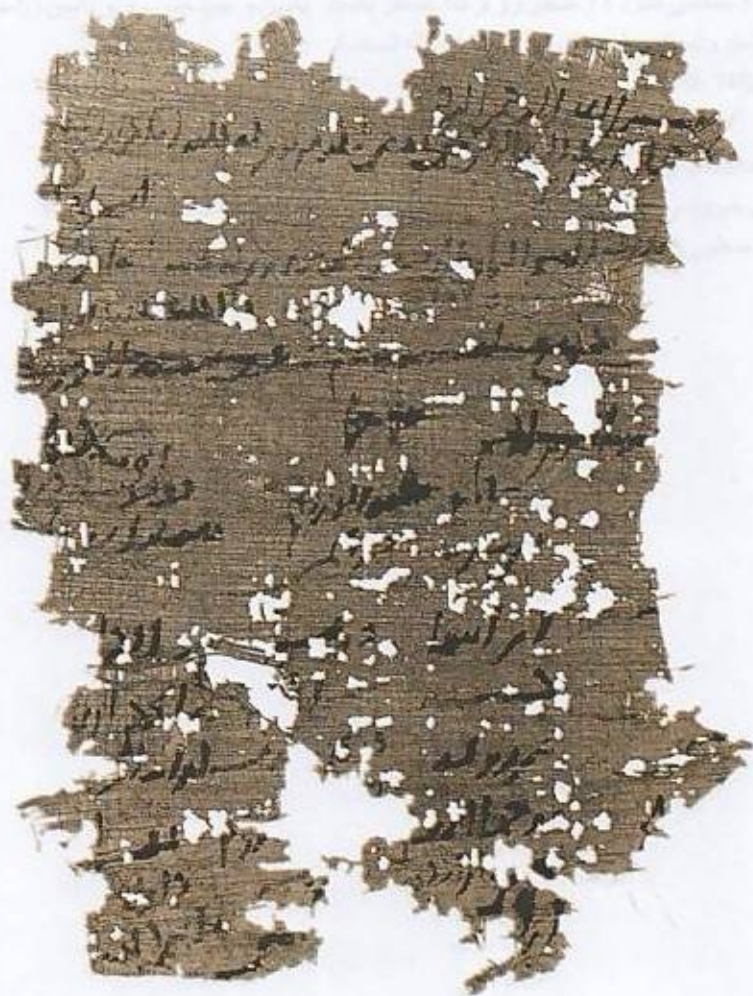
۱۶×۲۱ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۵ سطر پشت. پایین و چپ متن رو و پایین، راست و چپ متن پشت و بخشی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 140

رو: نامه با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده و در آن ارقام یونانی آمده است. حلقه ی حروف تقریباً بسته و «ع» اول به طور افقی کشیده شده است. پشت: سطور ۶ و ۷ متن سیاهه، خط زده شده است.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ظریف بوده و به راحتی روی برگه لغزیده است. کاتب با عجله نوشته ولی به نگارش تسلط داشته. سطر سوم رو و سطر ششم پشت و چند کلمه دیگر خط زده شده اند. قلم نگارش سیاهه ضخیم تر از قلم نامه است اما شباهت رسم الخط آن ها حاکی از آن است که احتمالاً کاتب متن پشت و رو فاصله زمانی و فرهنگی نزدیکی داشته اند. اسلوب نگارش کلمه ی اول سطر آخر متن رو با سایر کلمات متفاوت است.

۱۵۱. پشت.

۱۵۲. سندی که بعدها برای ثبت سیاهه و سپس برای سیاه مشق به کار رفته است.
سال ۲۵۲ هجری

۲۲/۵ × ۲۲ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۹ سطر پشت. متن پشت موازی عرض پاپيروس و عمود بر متن روی برگه نوشته شده است. پایین و چپ و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 195

رو: در این سند، موضوعات مالی مختلفی از جمله شرح دیون و اقساط پرداختی ثبت و به سوال سال ۲۵۲ هجری اشاره شده است.

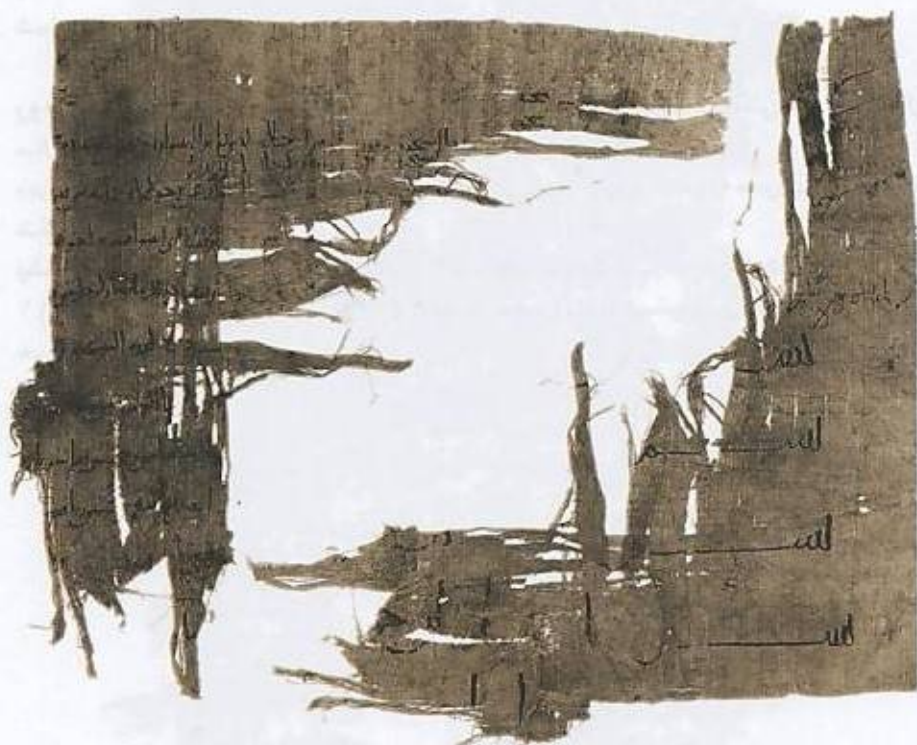
«س» و «ش» دنداندار و «د» و «ذ» تقریباً شبیه «ر» است. کلمه ی دینار به صورت مخفف و به شکل «در» نوشته شده است.

پشت: بر این روی پاپيروس، ارقام یونانی و ۴ مرتبه سیاه مشق بسم الله نوشته شده. سطور ۵-۱ (ارقام یونانی). خوش خط و سطور ۹-۶ (سیاه مشق) با قلم ضخیم تر و «ب» در آن به شیوه غیرمعمول نوشته شده است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش متن رو با دقت، حوصله و تسلط کامل انجام شده. فاصله سطور تقریباً برابر است. حلقه ی حروف بسته است. س و ش دنداندار. حلقه های ه و وسط باز است. د و ذ ژانده ی عمودی به بالا دارد. الف آخر ژانده ی زیر خط کرسی دارد. رسم الخط سیاهه مانند سیاهه های حامل ارقام یونانی است که پیش تر گفتیم احتمالاً از یک مرکز تجاری واحد صادر شده اند.

پاپيروس شماره ۱۵۲ رو و پشت. این پاپيروس در موزه متروپولیتان نیویورک نگهداری می شود. شماره ثبت آن ۲۵۲ است.

این پاپيروس در موزه متروپولیتان نیویورک نگهداری می شود. شماره ثبت آن ۲۵۲ است. این پاپيروس در موزه متروپولیتان نیویورک نگهداری می شود. شماره ثبت آن ۲۵۲ است.

۱۵۲. رو

۱۵۲. پشت

این پاپيروس در موزه متروپولیتان نیویورک نگهداری می شود. شماره ثبت آن ۲۵۲ است. این پاپيروس در موزه متروپولیتان نیویورک نگهداری می شود. شماره ثبت آن ۲۵۲ است.

۱۵۳. نامه

قرن سوم هجری

۱۵×۲۶ سانتی متر، ۳ سطر رو. بالا و پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 207

رو: در سطر اول نامه اشاره شده که مخاطب قول داده بود به خانه اش بازگردد. (ما وعدتني من العوده الي منزلک) و در سطر دو و سه خواهشی ذکر شده: «فان هويت ... فعلت (اگر خواستی ... انجام بده)». این نوع درخواست، زمانی جاری می شود که شأن مخاطب برتر از نویسنده باشد^۱. درشت نویسی و فاصله ی زیاد بین سطور از علائم مکاتبات خاص و مهم بوده است. پشت: خالی^۲.

۱۵۳. رو.

1. Khan 1990, pp. 8 -24.

۲. برخی حروف نقطه دارند. کلمات در مقایسه با سایر نامه ها و اسناد درشت تر نوشته شده اند. فاصله ی میان سطور رعایت نشده و از معدود اسناد این مجموعه است که انتهای سطور به بالا مایل شده. قلم ضخیم بوده و کاتب با عجله و بی دقت نوشته لکن ظاهر حروف پخته به نظر می رسد و نوع اظهار و سلیقه ی به کار رفته به گونه ای است که کاتب را خانمی معرفی می کند. کلمات نیز با یکدیگر تناسب ندارند. برخی درشت و بعضی ریزند.

۱۵۴. دو نامه

قرن سوم هجری

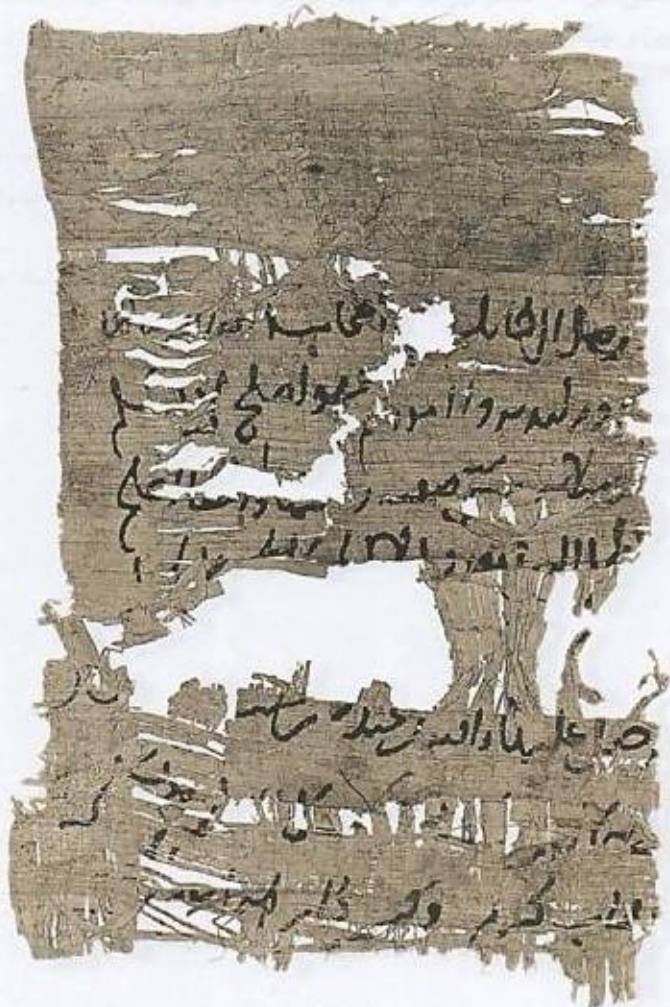
۵/ ۱۲ × ۲۰ سانتی متر، ۱۷ سطر رو که دو سطر آن بر حاشیه‌ی راست نوشته شده و ۷ سطر پشت. بالا، پایین و چپ متن رو و پایین و راست متن پشت از بین رفته است. شماره PPS. 220

رو: در نامه‌ی اول به سبب (التفّاح) و فسطاط اشاره شده. گاه «د» عمودی و «س» بی‌دندانه است. هم‌بند حروف در آغاز موضوعات، کشیده‌تر است. «و قد وصل الی الحساب» (حساب به من رسید، سطر ۴).

پشت: نویسنده‌ی نامه‌ی پشت اعلام کرده که نامه مخاطب را دریافت کرده است: «وصل الی کتابک [...]» (نامه‌ات را دریافت کردم [...]). الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.^۱

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و نقطه‌اند. حلقه‌ی حروف بسته است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. کلمه‌ای که مؤلف انگلیسی در سطر چهارم حساب خوانده، یک دندانه‌ی پیش از ح و بعد از ل اضافه دارد و شبیه کلمه‌ی قرأنت شده نیست. نحوه‌ی اتصال ح در این کلمه به حرف ماقبل خود حالت تحریری و متأخر دارد. متن پشت با دقت و حوصله‌ی کمی نوشته شده و تفاوت کیفی و سطحی قابل مشاهده‌ای با نامه‌ی اول ندارد.

۱۵۲. پست.

۱۵۵. دو سند رسمی

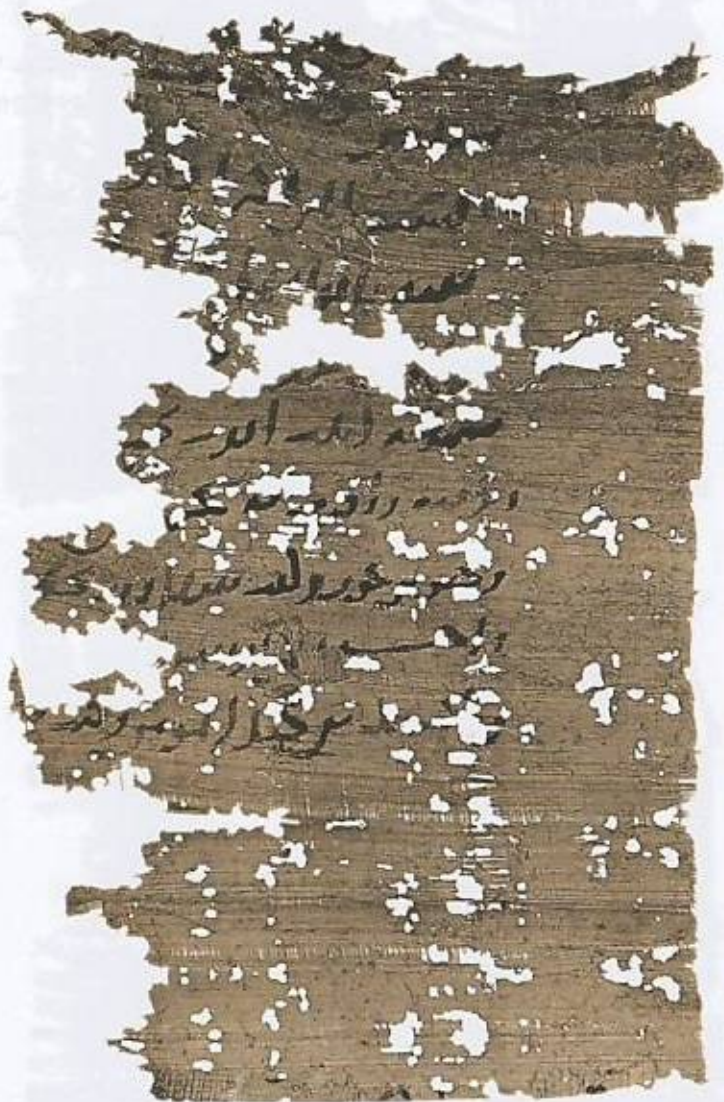
قرن سوم هجری

۲۱×۱۳/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت و بخش های زیادی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 226

رو: این سند، یک سند ترک دعوی (و ابراً منه، سطر ۷) و شهادت نامه (سطر ۹) است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک اول بدون سرکش و متمایل به چپ است.
پشت: متن باقی مانده، بخشی از یک اجاره نامه است که در آن مالک، یک زن و مستأجر، یک مرد است. در این اجاره نامه، اسامی محمد بن عبدالمؤمن (سطر آخر)، سهل (سطر هفتم) و ابنت ایوب (سطر پنجم) ذکر شده است.
حلقه ی اغلب حروف، بسته است^۱.

۱. سندها فاقد تاریخ و نقطه اند. حلقه ی ه مفرد در نامه ی اول کاملاً باز است. د و ر قابل تفکیک اند. س و ش دندانه دارد. در سطر آخر رو مبلغ با کلمه ی دنانیر تذکر داده شده است. پشت سند کم دقت نوشته شده. د و ر شبیه اند. س دندانه دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۵۶. نامه

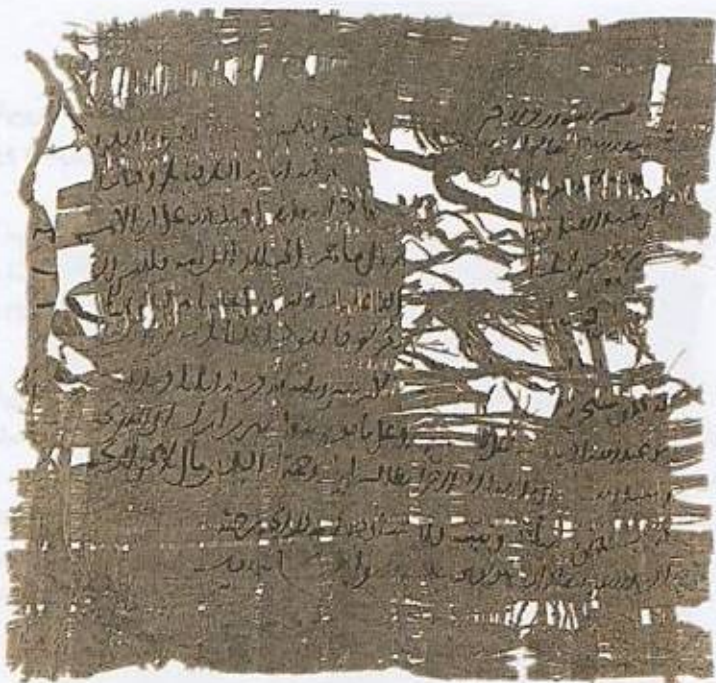
قرن سوم هجری

۲۱ × ۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو، ۱ سطر پشت. وسط متن از بین رفته است.

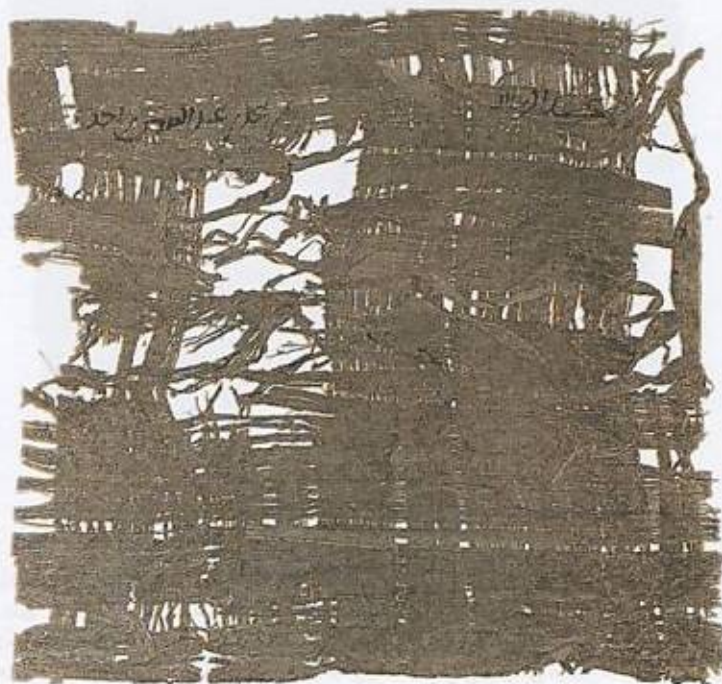
شماره PPS. 216

رو: میان متن به دلیل پارگی الیاف پاپيروس از بین رفته است.
پشت: عنوان نامه روی پاپيروس بر این بخش نوشته شده است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. س دندان و ک سرکش ندارد. اتصال حروف به خصوص ح به حرف ماقبل خود کاملاً تحریری است و تسلط کاتب بر این شیوه نگارش، نشان از گذر طولانی مدت زمان و رشد یافتگی این ظاهر نگارشی است. مترجم به تاریخ گذاری و انتساب این نامه به قرن سوم هجری مشکوک است.

١٥٦. رو.

١٥٦. پشت.

۱۵۷. پاپیروسی که بعدها روی آن نامه نوشته‌اند.
قرن سوم هجری

۱۱×۱۷ سانتی متر، ۳ سطر رو و ۹ سطر پشت. راست و پایین متن رو و بالا و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 217

رو: در این متن که بسیار فرسوده است، الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: نامه‌ای از یک زن به یک مرد است که از او خواسته مبلغی پول بابت خرید گندم و پارچه بفرستد: «استلک ان تتفضل علی بما تهی لک... فعلت متفضلاً ان شاء الله». نامه با خط درشت و با دقت نوشته شده است. حلقه‌ی «ه» باز، «س» و «ش» دندانه دار و بعضی حروف نقطه گذاری شده است. دو نقطه «ق» و «ت» در کلمه‌ی الوقت (سطر ۷) به طور عمودی بالای هم نوشته شده و بالای الف در کلمه آرید (سطر ۲) ضمه آمده است.^۱

۱- این یادداشت فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. کیفیت نگارش از سطرهای ابتدا تا سطور پایانی نامه سیر نزولی دارد. چنان که گویا سه سطر اول را یک کاتب و شش سطر آخر را کاتبی دیگر نوشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اگر کاتب پشت این نامه را خانمی بیانکاریم، پس مجموعاً زنان با رعایت نظم و نظافت بیش تری می نوشته‌اند، هر چند در همه جا این احتمال است که نقل خانمی را کاتب مردی نگاشته باشد. بدیع ترین نکته در این نامه نصب صدای ضمه بر حرف الف در کلمه آرید است که مؤلف اشاره کرده است.

ما ارید امره الا ان یفعل فی حق من یحبه
 ووالدنا سالتک الا ان یحبه
 منک وامننا ان یحبه
 عطف الامور وانا هو وبنی الیوم
 وانت اول من یحبه
 فی الیوم والیوم
 فحان من یحبه

۱۵۸. دو نامه
قرن سوم هجری

۲×۶/ ۳۲ سانتی متر، ۱۶ سطر رو و ۲۲ سطر پشت که دو سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده. تنها باریکه ای از چپ متن رو و راست متن پشت باقی مانده است.
شماره PPS. 222

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: در نامه ی دوم که مربوط به یک معامله است به کلمه ی تونیک (غلاله) اشاره شده و نویسنده به چند نفر سلام رسانده است.
گاه «د» تقریباً عمودی است^۱.

۱. در قسمت های باقی مانده تاریخ دیده نمی شود. رسم الخط هر دو نامه، هر چند خبر از دو سطح فرهنگی مختلف دارد، خام و ناپخته است. برخی حروف در متن رو نقطه دارند. حلقه ی حروف به جز حروف ف در کلمه ای که مترجم گمان می کند اخاف باشد (سطر ۱۲، رو) و ط (سطر بانزدهم، پشت) بسته است. ک سرکش ندارد. در متن دوم هیچ نقطه ای نیست. حلقه ی حروف بسته است. ک تعلق شکل است و س دندان دارد. الی در سطر سیزدهم بسیار خام و ابتدایی است در حالی که همین کلمه در سطر هفتم با تسلط بیش تری نوشته شده. ش در ان شاه الله سطر بیستم پشت علامتی بر بالای خود دارد.

۱۵۹. دو نامه

قرن سوم هجری

۵/۹×۱۴ سانتی متر، ۴ سطر رو و ۱۰ سطر پشت که یک سطر در خلاف جهت در سطر بالا نوشته شده است. راست و چپ متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.

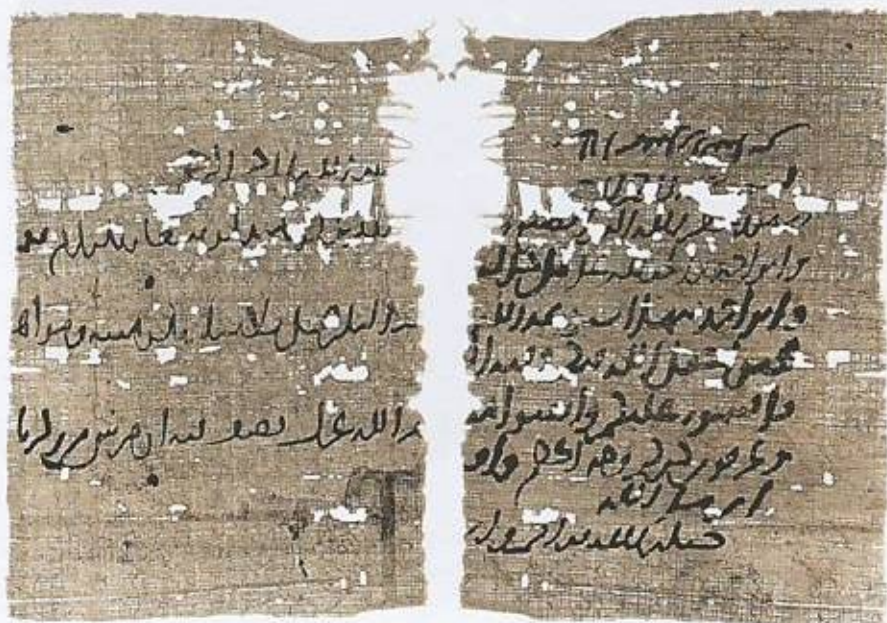
شماره PPS. 191

رو: نامه این گونه آغاز می شود:

«... [و] ادام عزک و تأییدک و سعادتک و اتم نعمتک [به علیک...]. الف آخر زانده زیر خط کرسی ندارد. «س» بی دندانه و ک اول قدری به راست مایل است.

پشت: در حاشیه ی بالای نامه نوشته شده: به اسماعیل ابن العباس. نامه با عبارت «استودکم الله» آغاز و از مخاطب خواسته شده تا اخبار و حوائج اش را اطلاع دهد:

«اعرفونی خبرکم و حوائجکم». کلمات متن پیوسته نوشته شده است. گاه «ک» وسط به شکل حلقه است. گاه حلقه ی «و» از فرم گرافیکی خود خارج شده و شبیه «ر» نوشته شده است^۱.

رو. ۱۵۹

پشت. ۱۵۹

۱. نامه ها فاقد تاریخ و نقطه اند. حروف استقلال ندارند و به هم پیوسته اند. قلم نگارش متن دوم ضخیم تر است و همچنان حروف استحکام کافی ندارند. هر دو روی سند بسیار قلم انداز نوشته شده است.

۱۶۰. نامه

قرن سوم هجری

۱۸×۵/۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. سمت راست برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 255

رو: در نامه به مردی از اهالی المنیه اشاره شده (عند رجل من اهل المنیه، سطر ۱۰). «د» تقریباً عمودی و «س» بی دندان است.
پشت: خالی^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نگارش بی دقت و کم حوصله انجام شده. بعضی کلمات پیوسته نوشته شده اند. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر دهم، تحریری است. ک سرکش ندارد. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. غالباً الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

...عنه ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

١٦٠. رو.

۱۶۱. دو نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۲۵ × ۱۴ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۲۰ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده است. متن پشت موازی عرض پاپيروس و در نتیجه عمود بر متن رو نوشته شده است. بالای متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 232

رو: متن رو با حروف درشت نوشته شده. حروف نقطه گذاری شده و در دو جا بالای «ی» آخر دو نقطه آمده، در کلمه ی «لوجهت» در سطر چهار، بین «و» و «ج» فاصله آمده است. پشت: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» وسط به شکل «S» و قوسی است^۱.

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند. برخی حروف نقطه دارند. غالباً حلقه ی حروف بسته است. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد. س در نامه ی اول بی دندان و در نامه ی دوم دندانه دار است. هـ مفرد در نامه ی دوم کاملاً گرد و توخالی است. د و ر قابل تفکیک اند. ی آخر دم برگشته دارد.

او احمد علي الله في فانيه
 من الله ارحم الراحمين
 في يوم الاثنين
 في شهر ربيع الاول
 في سنة الف و الف و الف
 في يوم الاثنين
 في شهر ربيع الاول
 في سنة الف و الف و الف

١٦١. رو.

في يوم الاثنين
 في شهر ربيع الاول
 في سنة الف و الف و الف
 في يوم الاثنين
 في شهر ربيع الاول
 في سنة الف و الف و الف
 في يوم الاثنين
 في شهر ربيع الاول
 في سنة الف و الف و الف
 في يوم الاثنين
 في شهر ربيع الاول
 في سنة الف و الف و الف
 في يوم الاثنين
 في شهر ربيع الاول
 في سنة الف و الف و الف

١٦١. پشت.

۱۶۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲/۵ × ۱۳/۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱۵ سطر پشت که به صورت سکه ای در جهت عکس متن رو نوشته شده. چپ هر دو طرف برگه و قسمت هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 293

رو: ده سطر اول این روی پاپيروس، یک نامه کامل و با قلم ضخیم تر و یک سطر از آن، عنوان نامه پشت است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: نامه با عبارت «ابقاك الله» آغاز شده و نویسنده به چند نفر سلام رسانده است. دم برگشته ی «ی» آخر به راست کشیده شده و «س» و «ش» دندانه دار است^۱.

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند. برخی حروف نقطه دارند. در انتهای سطر سوم در نامه ی اول علامت دایره نسبتاً بزرگی آورده شده که کاربرد آن معلوم نیست. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. غالباً حلقه حروف بسته است. رسم الخط دو نامه، نشان قرابت فرهنگی و زمانی کاتبان آن ها است. به نظر می رسد مؤلف، عامدانه نحوآسته است به متن این دو نامه ی مفصل وارد شود.

۱۶۳. نامه

قرن سوم هجری

۱۴×۵/۱۹ سانتی متر، ۱۳ سطر رو. چهار سوی متن از بین رفته است.

شماره PPS. 246

رو: در نامه به مسائل تجاری و یک مرتبه به گندم اشاره شده. نویسنده در پایان به چند نفر سلام رسانده است.

«د» تقریباً عمودی است.

پشت: خالی^۱.

۱۶۳. رو.

۱. در بخش باقی مانده‌ی نامه، تاریخ دیده نمی‌شود. تشخیص این که نقطه‌های انتهایی سطر سوم به کدام حرف تعلق دارند دشوار است. مترجم گمان می‌کند نقطه‌ها به دو حرف ب و ی در کنار هم نوشته شده مربوط شود. در سطر ششم کلمات خمسہ الدنانیر آمده که بعد از حرف د یک دندان‌ی ژاند بر حرف ن است. حلقه‌ی حروف بسته و د و ر قابل تفکیک است. ک سرکش ندارد و الف آخر ژانده‌ی زیر خط کرسی دارد.

۱۶۴. سند

قرن سوم هجری

۱۴/۵×۹/۵ سانتی متر، ۶ سطر رو که موازی عرض پاپيروس نوشته شده است.

شماره PPS. 234

رو: در این سند خصایص سکه ها از جمله وزن و تعداد سکه ها (قطعه) بر حسب دینار (الدینار الفرد) اشاره و ارقام با اعداد یونانی ذکر شده است. نوشته ها ناخوانا است و یک دایره ی توخالی بخش های مختلف متن را جدا کرده است.
پشت: خالی.

۱۶۴. رو.

۱. سند فاقد تاریخ است. به نظر می رسد در کلمه ی الوزن سطر دوم نقطه دارد. متن باقی مانده کم رنگ است لکن حروف تقریباً تکامل یافته و مستقل اند. قلم به راحتی روی پاپيروس حرکت کرده است.

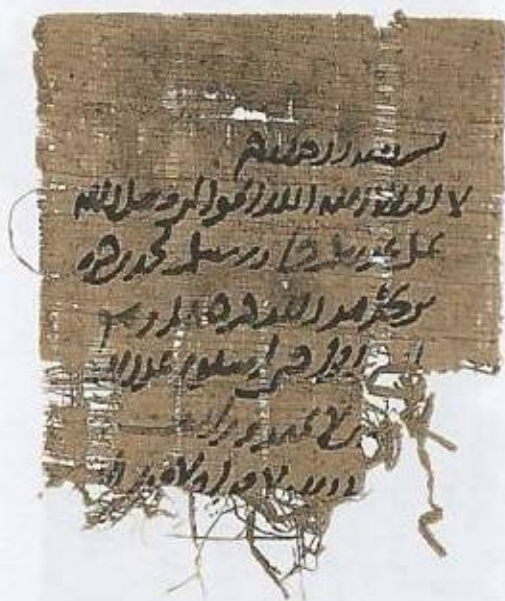
۱۶۵. یک متن نامشخص

قرن سوم هجری

۵ × ۱۰ سانتی متر، ۷ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 241

رو: متن این برگه آغاز یک متن نامشخص است که عبارات خاصی روی آن نوشته شده. بعد از بسم الله عبارت «لا اله الا الله، الله الحق» آمده است. «ر»، «د»، «و» و «ه» آخر تقریباً عمودی و تا حدودی شبیه هم است.
پشت: خالی.

۱۶۵. رو.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حروف استقلال و استحکام کافی ندارند و برخی کلمات پیوسته اند. تصلیه نیز در این متن، مختص پیامبر دیده می شود و ذکر از خاندان او نیست. (صل الله علی محمد). حلقه ی حروف بسته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر سوم تحریری است.

۱۶۶. دو سیاهه

قرن سوم هجری

۱۷/۵ × ۲۳ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۶ سطر پشت. یک سطر ناخوانا خلاف جهت نوشته شده. پایین و راست متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 231

رو: ارقام بر حسب دینار و قیراط ذکر شده است. هر گاه رقمی با «ة» مربوطه تمام می شود کلمه دنانیر با حرف تعریف ال ذکر می شود: اربعه الدنانیر. وقتی رقم، «ة» مربوطه ندارد حرف تعریف ال حذف می شود: سته و عشرین دینار. «د» تقریباً عمودی و «ه» آخر و «ة» مربوطه به شکل یک خط کوتاه عمود است.

پشت: سیاهه این روی پاپیروس نیز بر حسب دینار و قیراط است. دست خط هر دو سیاهه، مشابه است.^۱

۱. سیاهه ها فاقد تاریخ اند. برخی حروف نقطه دارند. رسم الخط با دقت و حوصله ی کافی انجام نشده. حلقه ی حروف بسته است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. س و ش دندانان ندارد. ک اول نعلی شکل است. قلم نگارش خوش تراش و همراه نیست.

Handwritten text on a fragment of brown fabric, likely a book cover or endpaper, showing signs of wear and damage. The text is written in Persian script and is partially obscured by the fabric's texture and some staining.

۱۶۶. ۱۰۰

Handwritten text on a fragment of brown fabric, similar to the one above, showing signs of wear and damage. The text is written in Persian script and is partially obscured by the fabric's texture and some staining.

۱۶۶. پشت

۱۶۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۷/۵ × ۱۵ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. متن پشت موازی عرض پاپيروس و عمود بر متن روی برگه نوشته شده است. بالا و چپ متن رو و بالا و پایین متن پشت از بین رفته است. شماره PPS. 238

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» اول و وسط، قوسی شکل، بدون سرکش و متمایل به چپ است.
پشت: به قرط اشاره شده. نامه با عبارت «لا اراک مکروها» (خدا به تو بد ندهد) تمام شده. «د» تقریباً عمودی و شبیه «ر» و «و» است. برخی حروف برای پر کردن فضای سطور، کشیده تر نوشته شده است.^۱

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و نقطه اند. حروف به هم چسبیده اما استوارند. رسم الخط نامه‌ها حاکی از تفاوت فرهنگی و زمانی اندک میان کاتبان است. ارتفاع حروف تقریباً کشیده است. نکته‌ی قابل ذکر دیگر دیده نمی‌شود.

Handwritten text on a rectangular piece of brown, fibrous material, possibly a fragment of a manuscript or parchment. The text is written in a cursive script, likely Persian or Arabic, and is arranged in several lines. The material has a rough, frayed edge on the right side.

۱۶۷ رو.

Handwritten text on a rectangular piece of brown, fibrous material, similar to the one above. The text is written in a cursive script, likely Persian or Arabic, and is arranged in several lines. The material has a rough, frayed edge on the right side.

۱۶۷ پشت.

۱۶۸. فهرست ارقام و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۱۸ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالا، پایین و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 219

رو: متن این روی پاپیروس فهرستی از ارقام است که به حروف نوشته شده. «س» بی دندان است.
پشت: در این نامه به تیره‌های یک خانه اشاره شده. کلمات نامه درشت است. «س» و «ش» دندانه دار است و گاه حروف، نقطه‌گذاری شده.^۱

۱۶۸. رو

۱۶۸. پشت

۱. یادداشت‌ها فاقد تاریخ اند. قلم سیاه ضخیم است. حلقه‌ی حروف بسته و د و ذ عمودی است. قلم نامه پشت باریک است. کم حوصلگی و شتاب‌زدگی کاتب، ظاهر نامرتبی به نامه داده، د و ذ زائده‌ای عمودی - بالا دارد. ک سرکش ندارد. انتهای الف مقرب به چپ مایل است و الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. کلمه‌ای در اول سطر هفتم این بقایا خط زده شده است.

۱۶۹. نامه

قرن سوم هجری

۱۲/۵×۲۲ سانتی متر، ۶ سطر رو. بالا و پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 196

رو: در این نامه به جمع‌آوری مالیات ایالات (ضیاع) اشاره شده. «س» بی‌دندانه است.
پشت: خالی.

۱۶۹. رو.

۱. در بخش باقی مانده تاریخ دیده نمی‌شود. قلم ظریف است. هر چند نگارش یا عجله انجام شده پختگی و تکامل یافتگی صورت حروف و نحوه‌ی گردش قلم در دست کاتب، این تصور را در مترجم به وجود می‌آورد که نامه به زمانی متأخرتر از زمان تخمین زده شده تعلق دارد. بازخوانی نسبتاً کامل کلمات در این نامه چندان دشوار نیست و مترجم متعجب است که چرا مؤلف متن بسیاری از نامه‌ها را ندیده گرفته و بازخوانی نکرده است.

۱۷۰. دو نامه

قرن سوم هجری

۱۲×۱۴ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۷ سطر پشت. چهار سوی متن رو و بالا، راست و چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 235

رو: در این نامه به موضوع خاصی اشاره دارد (سطر ۲) با کلمات «قد کنت (؟) سیدی» آغاز شده. «د» تقریباً عمودی است.

پشت: در نامه ی دوم به سه دینار (ثلاثة دنانیر) اشاره شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد، «ش» بی دندانه و «ک» اول بدون سرکش و متمایل به چپ است^۱.

۱. نامه ها فاقد تاریخ اند. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک اند. مترجم با مقایسه شاخصه های نگارشی دو نامه، ظن قریب به یقین دارد که کاتب متن پشت و رو به قیاس نحوه ی نگارش سیدی و انت در سطر دوم نامه رو و همین کلمات در سطر چهارم نامه پشت، نگارش و نوع نقطه گذاری اصطلاح ان شاء الله در سطر پنجم نامه رو و همین اصطلاح در سطر پنجم نامه پشت، یک نفر بوده است. ن کلمه ان شبیه ر است و سه نقطه ش در شاه، در سطر پنجم پشت، به صورت یک خط صاف و یک نقطه ی بالای آن نوشته شده، گردش عمودی قلم در نگارش هـ وسط در سطر هفت نامه رو و هـ وسط در آخرین کلمه ی سطر سوم نامه پشت نیز یکسان است.

۱۷۱. یک نامه و یک سیاهه

قرن سوم هجری

۱۸×۲۳ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. یک سطر در حاشیه بالایی در جهت عکس نوشته شده. در میان متن ریختگی هایی است.
شماره PPS. 224

رو: در نامه به قیراط و دینارهای مکی اشاره شده. «ی» آخر در راستای افق به عقب کشیده شده. الف در کلمه ی دینار، الف محذوفه است.
پشت: در این روی برگه، دست کم دو متن وجود دارد. سطر ۲ و ۳، عنوان نامه روی پاپيروس است. شش سطر پایین، یک سیاهه دریافت کالا است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ است. قلم نگارش نامه ی اول، ظریف تر از قلم سیاهه است. د و ذ زائده ای عمودی رو به بالا دارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. غالب حروف عمودی مانند الف، ل و ک قدری به راست مایل اند. ارتفاع حروف کوتاه است. دومین کلمه ی سطر دهم نامه ی اول خط زده شده است. سیاهه ی پشت برگه با فاصله ی زیادی از حاشیه ی بالای پاپيروس نوشته شده است. قلم نگارش سیاهه به راحتی روی برگه حرکت نکرده است. کاتب تسلط کامل به نگارش نداشته و حروف استحکام کافی ندارند.

Handwritten text on a heavily damaged, brown, fibrous fragment of parchment or paper. The text is written in a cursive script, likely Persian or Arabic, and is mostly illegible due to the damage and fading. A large hole is visible in the center of the fragment.

۱۷۱ رو.

Handwritten text on a heavily damaged, brown, fibrous fragment of parchment or paper. The text is written in a cursive script, likely Persian or Arabic, and is mostly illegible due to the damage and fading. A large hole is visible in the center of the fragment.

۱۷۱ پشت.

۱۷۲. نامه

قرن سوم هجری

۲۶×۲۱/۵ سانتی متر، ۱۳ سطر رو. بالای برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 307

رو: در این نامه به یک چوپان و گوسفند و چندین برگه پاپيروس (قراطیس) اشاره شده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «ک» آخر در پایان سطر کشیده است.
پشت: خالی.

۱۷۲. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم نگارش تقریباً ظریف است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده. ع آخر در کلمه ی مع سطر نهم کامل و پخته است. ک آخر در کلمه ی آخر سطر یازدهم برای پر کردن فضای سطر کشیده شده. نامه یا دعای ابقاک الله... و اتم نعمته عليك تمام شده است.

۱۷۳. سیاه مشق و یک نامه
قرن سوم هجری

۱۹×۱۴/۵ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱۴ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه راست نوشته شده. راست متن رو و بالای متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 206

رو: «بسم الله» و سایر عبارات مصطلح بر این روی پاپيروس سیاه مشق شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی و «س» دندان ندارد.
پشت: در این نامه که در آن به معامله ای اشاره شده، «ح»، «ج» و «خ» به صورت یک خط منحنی باز و به جای الف مقصوره، الف کامل نوشته شده است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. سیاه مشق بسم الله در واقع در میان سطور باقی مانده متن دیگری نوشته شده که احتمالاً قدیم تر است. متن قدیم با قلم نازکی نوشته شده. دم ی آخر برگشته و زیر ی در کلمه ی فی سطر سوم دو نقطه است. رسم الخط نامه ی پشت حاکی از سطح فرهنگی متفاوت و احتمالاً فاصله زمانی دو کاتب است. نحوه ی اتصال تحریری ح و خ به حرف ماقبل خود که نمونه ی آن در سطر اول، دوم، چهارم و پنجم دیده می شود این تصور را در مترجم به وجود می آورد که متن مربوط به زمانی متأخرتر از زمان مورد تخمین مؤلف باشد. کلمه ای در میان سطر پنجم خط زده شده. نقطه گذاری به ندرت و ناپخته انجام شده است.

Handwritten text on a fragment of ancient papyrus, likely from the Book of Isaiah. The text is written in a cursive script and includes phrases such as "بسم الله الرحمن الرحيم" (In the name of God, the Most Gracious, the Most Merciful) and "الذي لا اله الا هو" (There is no god but He). The fragment is heavily damaged and stained.

١٧٢. رو.

Handwritten text on a fragment of ancient papyrus, likely from the Book of Isaiah. The text is written in a cursive script and includes phrases such as "الذي لا اله الا هو" (There is no god but He) and "الذي لا اله الا هو" (There is no god but He). The fragment is heavily damaged and stained.

١٧٢. پشت.

۱۷۴. نامه

قرن سوم هجری

۱۶×۱۶ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۰ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده. بالا، پایین و چپ متن رو و بالا و پایین متن پشت از بین رفته است. شماره PPS. 239

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» اول قوس دار و S شکل است. پشت: این بخش ادامه ی متن روی پاپيروس است و عبارات مصطلح و مشخص در آن نوشته شده:

«ابقاه الله لنا بقا طویلاً فی الرحمه و ادام کرامته و جعلنی من السوء فداه»
 «د» تقریباً عمودی است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم ضخیم و حرکت آن روی برگه کند است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. د و ر قابل تفکیک اند. حلقه ی حروف بسته است. تراش قلم متن ها متفاوت است. پاپيروس از میان سطور نامه اول بریده شده و سطرهای رو نیمه تمام مانده اند در حالی که ابتدا و انتهای سطور نامه پشت معلوم و سطرها کامل است. می توان نتیجه گرفت نامه ی اول روی برگه پاپيروس بزرگ تر و کامل تر نوشته شده بوده که بعد از تکه شدن، نامه ی پشت را روی آن نوشته اند. این مطلب به روشنی معلوم می کند که نگارش پشت سند مدت ها پس از روی آن انجام شده است، اما به وضوح متن جدیدتر عقب مانده تر از قدیمی است! مثلاً در نگارش روی نامه از تعداد قابل توجهی نقطه سود برده شده، در حالی که در متن پشت نقطه ای مگر به ندرت دیده نمی شود. به راستی که کشودن گره نقطه در خط عرب بسیار دشوار می نماید. تفاوت نگارشی عمده ای میان دو متن نیست و به نظر می رسد میان نگارش متن دو روی برگه اختلاف زمانی زیادی وجود نداشته است.

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment. The text is written in a cursive script, likely Persian or Arabic, and is mostly illegible due to the fragment's condition. Some words are faintly visible, such as "بسم الله الرحمن الرحيم" at the top.

۱۷۴ رو

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment, similar to the one above. The text is written in a cursive script, likely Persian or Arabic, and is mostly illegible due to the fragment's condition. Some words are faintly visible, such as "بسم الله الرحمن الرحيم" at the top.

۱۷۴ پشت

۱۷۵. نامه

قرن سوم هجری

۲۰×۱۰/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. یک سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده. بالا و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 345

رو: در نامه، ادعیه مختلفی در حق مخاطب آمده و نویسنده به ابوالحسین سلام رسانده است:
«جمع الله بینی و بینک قبل الموت» (خدا ما را پیش از مرگ به هم برساند، سطر ۸)
در سطر آخر نامه آمده که نامه در روز جمعه نوشته شده است. (کتب یوم الجمعہ)
«س» و «ش» بی دندانان و بالای «ش»، خط صافی آمده است.
پشت: خالی^۱.

۱. در سطر آخر به روز جمعه اشاره شده و جز آن، تاریخی دیده نمی‌شود. برخی حروف نقطه دارند. نقطه‌های ش در کلمه‌ی ان‌شاءالله در اولین سطر باقی مانده روی برگه به صورت خط صاف نوشته شده‌اند. کاتب برای نگارش دقت و حوصله صرف کرده اما کاملاً مسلط نبوده و دست‌اش کمی لرزیده است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. د و ذ زائده‌ی عمودی به بالا دارد. جمله‌ی جمع الله بینی و بینک در سطر هفتم و صورت شرطی آن یعنی ان یجمع بینی و بینک قبل الموت در سطر هشتم نوشته شده که مؤلف در شرح خود، ترکیبی از این دو جمله را آورده است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

الحمد لله الذي جعلنا
 العبد والضعف والفقير
 الذي جعلنا من عبيده
 امكيد جعل الله عدال
 فانه عدل فمن عدل من العبد
 ما اخلد الله امعا وما
 للجمع الله من وسك انوار
 ان جمع من وسك على المور
 واعلم ان كل ما
 الله بما احسن له فارعد
 والحمد لله والصلوات
 والبركات على سيدنا محمد
 وآله الطيبين الطاهرين

۱۷۶. نامه

قرن سوم هجری

۱۱×۵/۱۸ سانتی متر، ۱۷ سطر رو. بالا و چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 242

رو: در نامه به مبالغی بدهی بر حسب دینار و درهم اشاره شده. نویسنده به جای کلمات کلاسیک عربی «لم ابق و لم اکن» صورت‌های «لم ابقا و لم اکون» به کار برده است. «ی» آخر برگشته و در راستای افق کشیده است.
پشت: خالی^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. میان سطر دوازده و سیزده سه نقطه نوشته شده که تشخیص این که به کدام حرف یا حروف تعلق دارد دشوار است. حروف استحکام کافی ندارند و قلم به راحتی روی برگه حرکت نکرده است. رسم الخط کلمات عقب مانده است. گاه ر شبیه د و قوس دار نوشته شده. (د و ر در کلمه درهم سطر ششم). گاه د زاویه دارد (دنانیر در سطر هفتم) و گاه عمودی است. اتصال ج و خ به حرف ماقبل خود تحریری است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. سن و ش دندانان دارد.

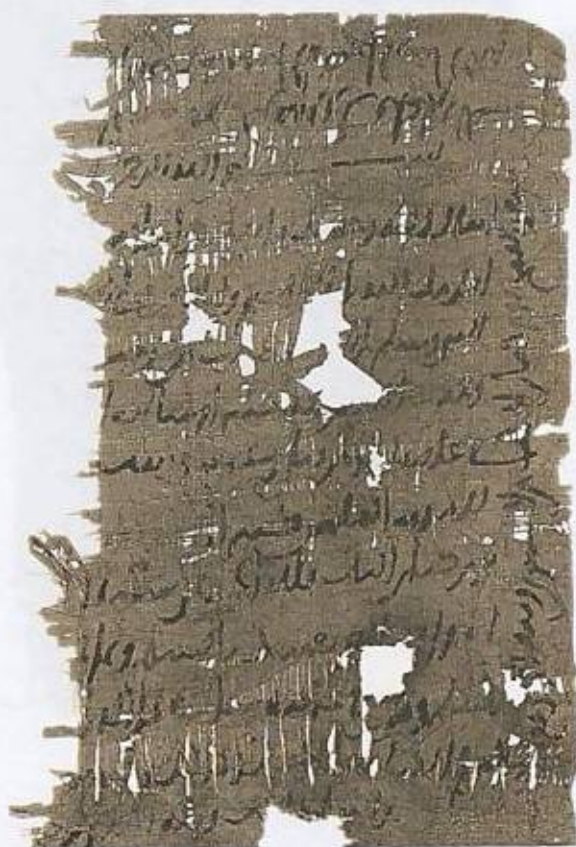
۱۷۷. نامه

قرن سوم هجری

۱۶×۲۵ سانتی متر، ۱۵ سطر رو که یک سطر بر حاشیه راست و دو سطر در جهت عکس نوشته شده است.

شماره PPS. 245

رو: بیش تر محتوای نامه، دعا است از جمله «ایقاک الله». در ضمن به گندم نیز اشاره شده است. پشت: خالی^۱.

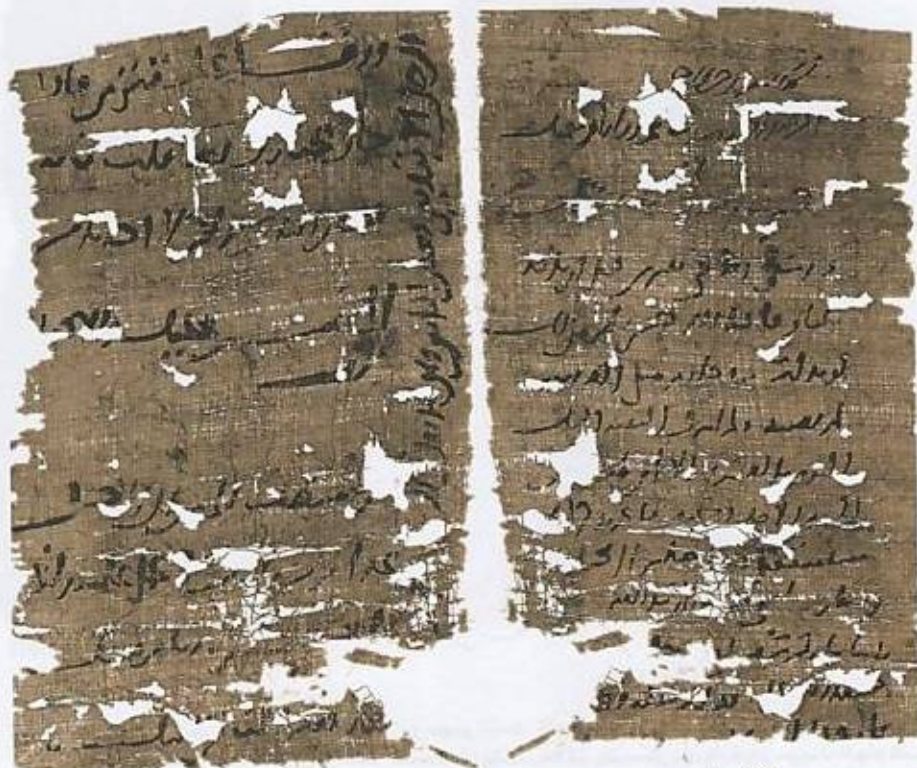
۱۷۷. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ظریف است. سطر بندی و فاصله سطور منظم است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. هر آخر به صورت زائده ای عمودی نوشته شده است.

۱۷۸. دو نامه
قرن سوم هجری

۲۲×۱۳/۵ سانتی متر، ۱۰ سطر رو که یک سطر بر حاشیه راست نوشته شده و ۱۴ سطر پشت. بالای متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 251

رو: در نامه‌ی اول گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: نامه دوم با عبارت «اکرمک الله» آغاز شده و در آن به خادم که به معنی «برده» و گاه به معنی «خواجه» است اشاره شده. در این رسم الخط پیوسته، «د» تقریباً عمودی است و «ب»، «ت»، «ث»، «ن» و «ی» رسم الخط عادی ندارد.

۱۷۸. رو.

۱۷۸. پشت.

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ اند. بعضی حروف نقطه دارند. حروف استحکام و استقلال کافی ندارند. بین سطر چهارم و پنجم روی سند فاصله زیادی وجود دارد. ک سرکش ندارد. قلم نگارش متن پشت نازک تر است. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. د، ذ، ر و ز شبیه هم نوشته شده اند. ک سرکش ندارد.

۱۷۹. یک سیاهه و یک نامه

قرن سوم هجری

۵/۱۱×۲۲/۵ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۱۶ سطر به صورت سکه‌ای در جهت عکس متن رو در پشت پاپيروس. راست متن رو و پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 240

رو: در سیاهه اعداد به حروف ذکر شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و دسته «ط» به راست مایل است.

پشت: این نامه در مورد معاملات گوناگون است: «الذی دفع... الذی صار الیه». «د» تقریباً عمودی است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ است. قرائت و تشخیص متن رو میسر نیست. قلم نگارش ظریف است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تکامل یافته و پخته است. نگارش در سطر نخست متن پشت، خلاف چند سطر بعد با دقت و حوصله انجام شده و احتمالاً سراسر متن پشت به خط یک کاتب واحد نباشد. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال الف آخر به حرف ماقبل، قلم را از روی برگه برداشته است. ع آخر کاملاً پخته و رشد یافته است. برخی حروف نقطه دارند. بالای س و ش خط صافی وجود دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. ک سرکش ندارد. خ در کلمه‌ی خمه در سطر پنجم بیضی شکل است. در سطر اول و چهارم بین بعضی کلمات فاصله‌ی زیادی وجود دارد.

[Fragment of a manuscript page with heavily damaged and mostly illegible handwritten text in Persian script.]

١٧٩. رو.

[Fragment of a manuscript page with heavily damaged and mostly illegible handwritten text in Persian script.]

١٧٩. پشت.

۱۸۰. دو نامه

قرن سوم هجری

۱۶/۵ × ۱۷ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 247

رو: در سطر سوم نامه به ملوان مسیحی (النوتی النصرانی) اشاره شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: نویسنده پس از سلام و احوال پرسی، نامه را آغاز کرده است: (وصل کتابک) «نامه ات را دریافت کردم». در پایان به چند نفر سلام رسانده و در پی نوشت، اطلاع داده در جایی که آن ها هستند گندم فراوانی روئیده است. «القمح قائم عندنا غذیر والحمدلله». حلقه بسیاری از حروف، باز است و الف در کلمه ی «اصحابنا» در سطر ۸، الف محذوفه است^۱.

۱. نامه ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه اند. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دو ذ تقریباً عمودی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر دوم و دهم و یازدهم تحریری است. در سطر آخر نامه ی رو تصلیه آمده (صل الله علی محمد النبی) و بعد از آن کلمات بسیار پیوسته ای نوشته شده که قرائت آن ها میسر نیست. حلقه ی ع آخر در سطر ششم و هفتم نامه پشت بسیار درشت است. دو ذ تقریباً عمودی است. گاه هم ی آخر برگشته است (فی در سطر دوم) و گاه کشیدگی ندارد (علی در سطر چهارم، پشت).

Handwritten text on a fragment of papyrus, likely a letter or document. The script is cursive and appears to be in Arabic or Persian. The fragment is heavily damaged and stained, with a large hole in the center. The text is mostly illegible due to the damage and fading.

١٨٠ - رو.

Handwritten text on a fragment of papyrus, similar to the one above. The script is cursive and appears to be in Arabic or Persian. The fragment is heavily damaged and stained, with a large hole in the center. The text is mostly illegible due to the damage and fading.

١٨٠ - پشت.

۱۸۱. نامه

قرن سوم هجری

۱۱ × ۲۰ سانتی متر، ۱۷ سطر موازی عرض پاپيروس نوشته شده. بالا و راست برگه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 258

رو: «د» تقریباً عمودی است.

پشت: خالی^۱.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه‌ی حروف بسته است. د و ذ زائده‌ای عمودی به بالا دارد. ک بدون سرکش است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. دم ی آخر برگشته و ع آخر رو به تکامل است. س و ش دندان‌ه ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۸۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۲۴ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۱۲ سطر پشت. بالای متن راست و پایین متن پشت و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 254

رو: نامه شامل سیاهه‌ای مربوط به برخی اجناس از جمله حجارة (سنگ‌ها) اشاره شده: «سته و عشرین حجارة و ثلاثه قطعه». (بیست و شش تخته سنگ و سه قطعه) «د» تقریباً عمودی و «س» دندان‌دار است. پشت: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد^۱.

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و نقطه است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. د و ذ زائده‌ی عمودی به بالا دارد و از ر قابل تفکیک است. ع آخر تقریباً پخته است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. (حجر در سطر پنجم و ششم، رو). گاه‌ی آخر دم کشیده دارد. در نامه‌ی پشت نکته‌ی قابل‌ذکری نیست. گاه‌ی زاویه دارد.

تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان

تاریخ طبرستان
تاریخ طبرستان

تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان

۱۸۲. رو.

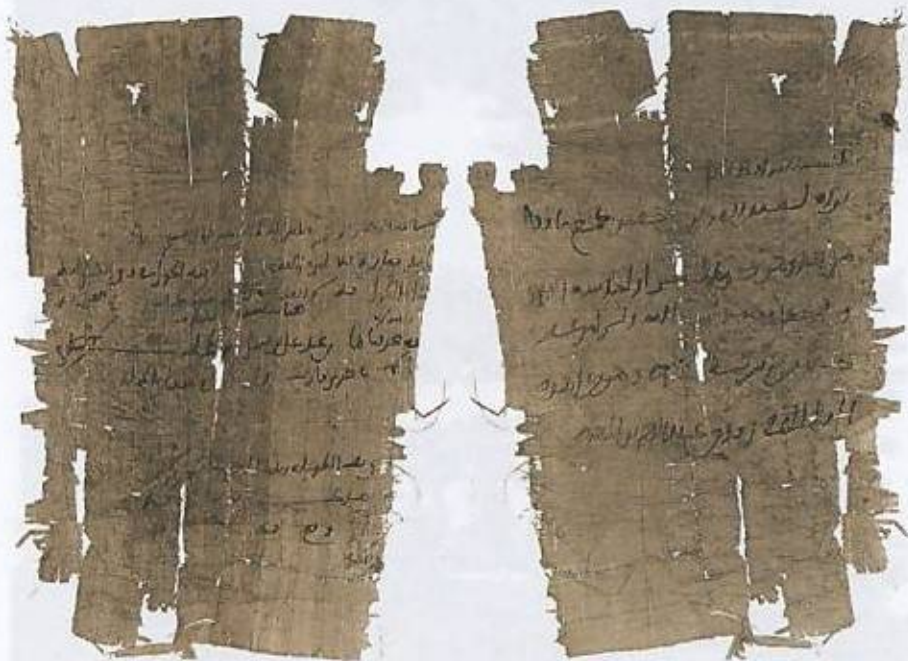
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان
تاریخ طبرستان در عهد ساسانیان

۱۸۲. پشت.

۱۸۳. یک سیاهه و یک سند ترک دعوی
قرن سوم هجری

۲۶×۱۷/۵ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۶ سطر پشت. راست متن رو و بخشی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 253

رو: ارقام سیاهه با اعداد یونانی ذکر شده است. گاه الف آخر زائده ای زیر خط کرسی دارد و «ک» اول نعلی شکل است.
پشت: سند ترک دعوی مربوط به شخصی است به نام عبدالله بن جعفر^۱.

۱۸۳. رو.

۱۸۳. پشت.

۱. متن فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند که به علت نازک بودن قلم نگارش، کوچک اند. هر دو متن با بسم الله آغاز شده اند. در نامه ی رو مقادیر بر حسب دینار ذکر شده. سیاهه به قرط اشاره دارد. ع اول زائده ی کوچکی به راست دارد. د و ذ زاویه دار و از ر قابل تفکیک است. نگارش نامه ی پشت بی دقت و عجولانه انجام شده است. اتصال ج به حرف مقابل خود تحریری است.

۱۸۴. نامه

قرن سوم هجری

۱۲×۳۳ سانتی متر، ۸ سطر و یک سطر بر حاشیه ی راست. بالا و پایین برگه و بخشی از میان
متن از بین رفته است.

شماره PPS. 313

رو: این قسمت، پایان یک نامه است. نویسنده به چند نفر از جمله «خواهرم ام الحسن و ابوالحسن»
سلام رسانده و از مخاطب خواسته جواب نامه را بنویسد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» بی دندان
و خط صافی بالای آن است.
پشت: خالی^۱.

۱۸۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. برخی کلمات پیوسته اند.
اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۸۵. یک نامه و یک نسخه ی گیاهی
قرن سوم هجری

۱۲/۵ × ۲۱/۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۹ سطر پشت. پایین و راست متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 244

رو: نامه این طور آغاز شده:

«... و اطال بقاك و ادام عزك و سلامتک.»

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: در نسخه ی گیاهی، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

۱۸۵. رو.

۱۸۵. پشت.

۱. متن فاقد تاریخ است. دعای سطر اول نامه با آن چه مؤلف قرائت کرده در لغت عزک انطباق کامل ندارد. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. بی سی دندانه است، ک سرکش ندارد. اتصال ج به حرف ماقبل خود در سطر سوم تحریری است. دسته ط به راست مایل است. در سطر هفتم نسخه ی گیاهی به زعفران اشاره شده است.

۱۸۶. نامه

قرن سوم هجری

۱۶×۵/۲۳ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۲ سطر پشت. بالا راست برگه و بخشی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 299

رو: نامه راجع به یک غلام و پرداخت مبلغی پول است: «و اکتب [بخبرک] و انک تسرونی بذلک».
(خبرت را به من بده و مرا شاد کن).

«د» تقریباً عمودی است.

پشت: ابتدای عنوان باقی مانده است^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم نگارش خوش تراش نیست. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف باز است. ک سرکش ندارد. ع آخر در کلمه‌ی جمیع در سطر دهم تقریباً تکامل یافته و اتصال خ و ح در سطر نهم و سیزدهم تحریری است. با این حال حروف و کلمات استقلال و استحکام کافی ندارند. مترجم گمان دارد که با این همه نوع نگارش متنوع و متفاوت، که هر سندی را به مستندی مجزا تبدیل می‌کند، باید کوششی هم برای شناسایی انواع ابزار نگارشی آن دوران انجام شود.

۱۸۷. پاپیروسی که نامه ای روی آن نوشته شده است.
قرن سوم هجری

۱۵×۱۰ سانتی متر، ۴ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. بالا و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 297

رو: نوشته های متن کم رنگ است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: در نامه، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ی» آخر به عقب برگشته است^{۱۱}.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. قلم به راحتی روی برگه نلغزیده است. عجله کاتب باعث شده حروف و اتصال آن‌ها از صورت استاندارد فاصله بگیرند. ارتفاع حروف با یکدیگر تناسب ندارد. در آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۸۷. رو.

۱۸۷. پشت.

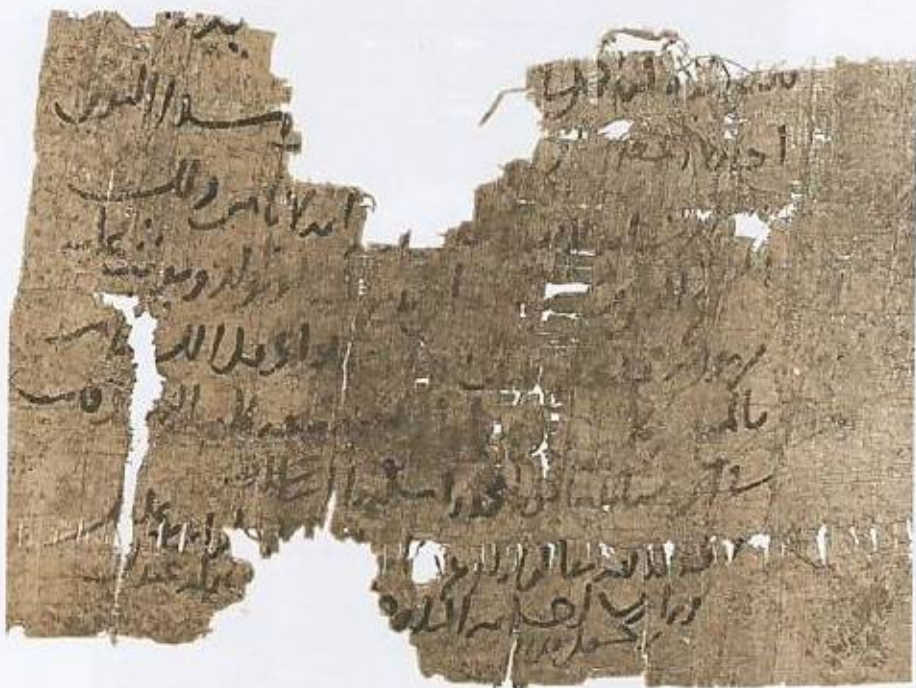
۱۸۸. نامه

قرن سوم هجری

۱۹×۳۰/۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو. بالای برگه و قسمت هایی از متن از بین رفته است.

شماره PPS. 314

رو: این متن، انتهای یک نامه است و نویسنده در آن به چند نفر سلام رسانده و با دعا در حق مخاطب، نامه را تمام کرده است. غالباً «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی دندانه است. پشت: خالی.

۱۸۸. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال آن به حرف ماقبل قلم را از روی برگه برنداشته است. دم ی آخر برگشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۱۸۹. پاپيروسی که روی آن سیاهاه ثبت شده است
قرن سوم هجری

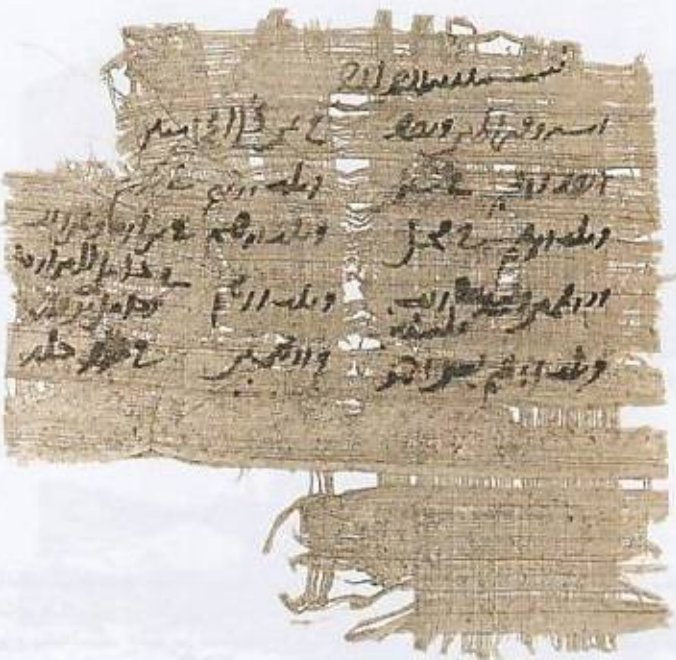
۱۵/۱۶×۵/۱۵ سانتی متر، ۹ سطر رو که هفت سطر در جهت عکس سایر سطور نوشته شده. بالا، پایین و چپ متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 279

رو: نوشته های متن بسیار کم رنگ و غیرقابل تشخیص است.
پشت: در سیاهاه، ریز مخارج هزینه های خوراک و مبالغی بر حسب قیراط، درهم و دینار ثبت شده است.
«د» تقریباً عمودی و الف در کلمه دینار، الف محذوفه است^۱.

۱. متن رو قابل تشخیص نیست و سیاهاه تاریخ ندارد. بسم الله ابتدای سیاهاه پیوسته نوشته شده. دقت کاتب در نگارش کم بوده است. حلقه ی حروف بسته است. دم ی آخر برگشته و س بی دندانه است. برخی کلمات خط زده شده اند. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

١٨٩. ٣٠

١٨٩. پشت

۱۹۰. نامه

قرن سوم هجری

۱۶×۳/۱۴ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۹ سطر به صورت سکه ای پشت پاپيروس نوشته شده. بالا و پایین متن رو و میان متن هر دو روی برگه از بین رفته است. شماره PPS. 275

رو: بخش باقی مانده، پنج سطر با فاصله های منظم است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندان است.
پشت: نامه دوم که به موضوع تجارت می پردازد با دعای اطال الله بقاءک آغاز شده است^۱.

۱. نامه ها فاقد تاریخ است. بعضی حروف در نامه ی اول نقطه دارند. رسم الخط نامه ی اول پخته و کاتب به نگارش تسلط داشته و شتاب وی در نگارش به متن آسیب نرسانده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر اول و چهارم رو تحریری و پخته است. ع آخر در سطر سوم رو تکامل یافته و کاتب از غمزه های نگارشی سود برده است. رسم الخط نامه ی پشت عقب مانده تر از نامه ی رو است. کلمات استحکام و استقلال ندارند. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. گاه د زاویه دارد و گاه عمودی است، ک سرکش ندارد. دم ی آخر برگشته و س بی دندان است.

ما يكون في الدنيا من الحزن والهم
 وقد علمت من هذا الكتاب
 وكل ما في الدنيا من الحزن والهم
 وكل ما في الدنيا من الحزن والهم
 وكل ما في الدنيا من الحزن والهم

١٩٠ رو.

في الدنيا من الحزن والهم
 وكل ما في الدنيا من الحزن والهم
 وكل ما في الدنيا من الحزن والهم
 وكل ما في الدنيا من الحزن والهم
 وكل ما في الدنيا من الحزن والهم

١٩٠ پشت.

۱۹۱. نامه

قرن سوم هجری

۱۵×۲۶/۵ سانتی متر، ۱۰ سطر موازی عرض پاپيروس. در متن، ریختگی وجود دارد.
شماره PPS. 277

رو: نامه که به تجارت مربوط است با عبارت «جعلنی الله فداک» آغاز می شود و به «ثوب» اشاره شده. «س» و «ش» بی دندان است.
پشت: خالی.

۱۹۱. رو.

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ‌اند. بعضی حروف نقطه دارند. دو سطر اول که شامل بسم‌الله و حمد خداوند است کج و بی‌دقت نوشته شده. حروف و کلمات استحکام و استقلال ندارند. در سطر چهارم خط خوردگی دیده می‌شود.

۱۹۲. ثبت یک معامله

قرن سوم هجری

۱۲/۵×۷/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر موازی عرض پاپیروس.

شماره PPS. 280

رو: این سند، مربوط به معامله ی الاغ (حمار) توسط علی بن جعفر است و با عبارت «هذا ما اشتري» (آن چه ... خرید) آغاز می شود. این نامه مشابه نمونه ۱۰۴ است که با همین دست خط و درباره ی معامله ی الاغ توسط علی بن جعفر نوشته شده است. «د» تقریباً عمودی است. پشت: خالی.

۱۹۲. رو.

۱. سند فاقد تاریخ است. ب بسم الله و ی وسط در کلمه ی الیک در سطر سوم نقطه دارند. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. ب بسم الله صورت عادی ندارد و عمودی نوشته شده است. حلقه حروف بسته است. س و ش دندان و ک سرکش ندارد.

۱۹۳. نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۱۹/ ۲ × ۲۵/ سانتي متر، ۱۸ سطر رو. بالا، چپ و مرکز برگه از بين رفته است.

شماره PPS. 261

رو: متن این نامه تجاری و درباره‌ی قایق‌های (قارب) چند نفر است.

«د» تقریباً عمودی و بیش‌تر حلقه‌های حروف، بسته است.

پشت: خالی.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ن در کلمه آن در سطر هانزدهم نقطه دارد. حروف و کلمات استحکام و استقلال ندارند. برخی کلمات پیوسته‌اند. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش است. کلمه‌ی السلم در سطر آخر کشیده نوشته شده. مبالغی بر حسب دینار در نامه ذکر شده‌اند. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

تاریخ هجرت

۱۹۴. نامه

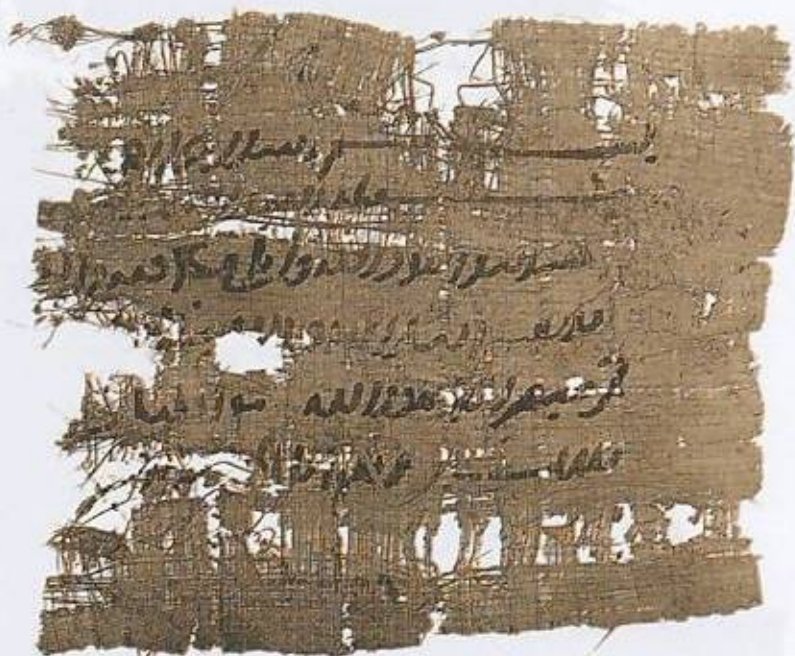
قرن سوم هجری

۱۰×۱۲ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 298

رو: نامه با عبارت «حفظک الله» آغاز شده. حلقه های حروف بسته است و بسم الله و اولین کلمه در نامی اول کشیده تر نوشته شده است.

پشت: یک سطر کم رنگ و ناخوانا در این بخش باقی مانده است.

۱۹۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ب بسم الله نقطه دارد. میان سطر سوم و چهارم نقطه ای دیده می شود که تشخیص حرف مربوط به آن میسر نیست. قلم ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. دم ی آخر برگشته است. لت پشت پاپيروس که مؤلف انگلیسی به سطر ناخوانا و کم رنگ آن اشاره کرده در کتاب مرجع نشان داده نشده است.

۱۹۵. دو نامه قرن سوم هجری

۵/ ۱۲ × ۷/ ۲۴ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۷ سطر پشت. بالای برگه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 271

رو: در نامه ی اول به گندم (قمح) اشاره شده. دسته «ط»، «ظ» و «ح» آخر به طور اریب نوشته شده است.
پشت: این قسمت، پایان نامه ی دوم است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» اول نعلی شکل است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه اند. رسم الخط ابتدایی است. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف غالباً بسته است. کلماتی در انتهای سطر سوم خط زده شده اند. ک سرکش ندارد. س و ش دنداندار دارد. رسم الخط دو نامه نشان قرابت فرهنگی و زمانی کاتبان آن هاست.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۱۹۵. رو.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۱۹۵. پشت.

۱۹۶. نامه

قرن سوم هجری

۱۸×۲۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. بالای برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 266

رو: موضوع نامه، تجاری و مربوط به گندم (قمح)، سعد غلام و مردم روستا (اهل القریه) و چند بیک است. تنوین نشانه‌ی مفعول در جمله‌ی «فغمّنی ذلک غمّ شدید» در سطر چهار، حذف شده است. حلقه‌ی حروف بسته و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. پشت: خالی^۱.

۱۹۶. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف در این نامه مفصل نقطه دارند. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال آن به حرف ماقبل، قلم را از روی برگه برنداشته است. ک سرکش و س و ش دندانه ندارد.

۱۹۷. نامه

قرن سوم هجری

۲۴×۱۳/۵ سانتی متر، ۹ سطر رو. چپ برگه از بین رفته است.

شماره: PPS. 272

رو: در بخشی از نامه به بیکی که نامه را رسانده اشاره شده است: «و الرسول یخرج الساعه»
 (نامه رسان الان حرکت می کند). پاپيروس در چند جا به طور افقی شکافته شده است. «د» تقریباً
 عمودی است.
 پشت: خالی^۱.

۱۹۷. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. قلم ضخیم بوده و کاتب، عجولانه نوشته است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش و س و ش بی دندانان است. حلقه‌ی حروف بسته و اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

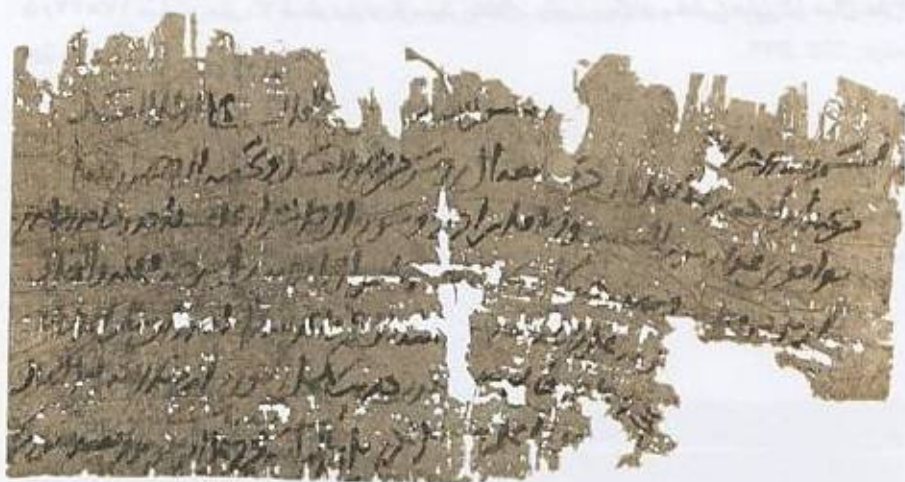
۱۹۸. نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۱۷×۲۲ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین برگه و بخشی‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 361

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: متن بالا عنوان نامه‌ی روی پاپيروس است. پایین برگه آثاری از بقایای یک سطر در جهت مخالف دیده می‌شود که احتمالاً دنباله‌ی نامه روی پاپيروس است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. متن نامه با کمی فاصله از همان سطر بسم‌الله آغاز شده است. قلم نگارش ضخیم و به کندی روی برگه حرکت کرده است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. برخی حروف نقطه دارند و بعضی نقطه‌ها ناشناس‌اند. حلقه‌ی حروف بسته است. س و ش دندانه ندارد. بالای س خط صافی قرار دارد. د و ر شبیه‌اند.

۱۹۸. رو.

۱۹۸. پشت.

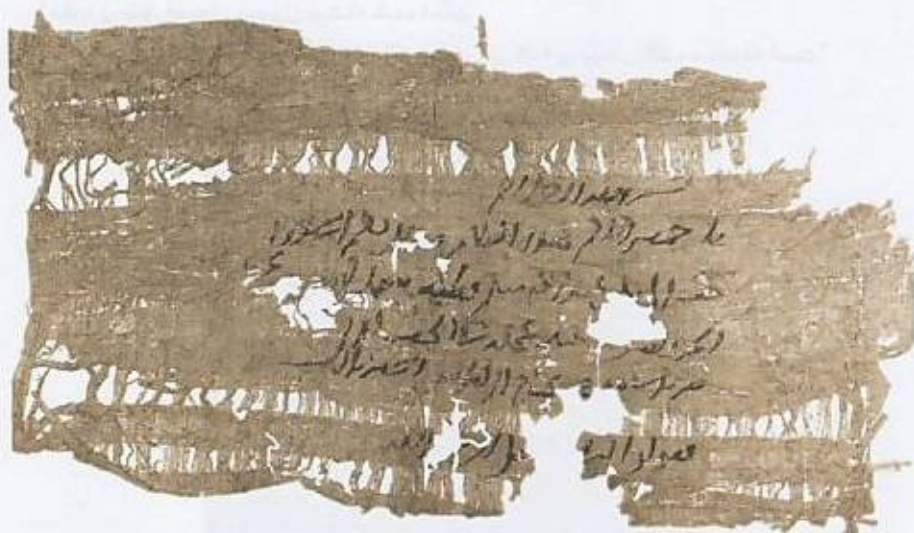
۱۹۹. نامه

قرن سوم هجری

۱۷×۲۲ سانتی متر، ۶ سطر رو. بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 324

رو: در این نامه کوتاه، به غلامی که نامه را تحویل می دهد اشاره شده است. متن نامه بلافاصله بعد از «بسم الله» آغاز شده و سلام یا دعای خیری در آن نیامده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. پشت: خالی^۱.

۱۹۹. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. س و ش دندان‌ه و ک سرکش ندارد. د و ذ تقریباً عمودی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۰۰. دو نامه و یک سیاه مشق

قرن سوم هجری

۵/۱۶×۱۱ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. نامه پشت موازی عرض پاپيروس و در نتیجه عمود بر سطور متن روی برگه نوشته شده است. بالای متن رو و بالا، پایین و چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 263

رو: متن این روی برگه پایان یک نامه و سیاه مشق است.

پشت: نامه دوم درباره‌ی پرداخت مبلغی پول است. در نامه به چندین قطعه زمین زراعی بر حسب قدان و بذر قرط و به اسامی جرجه النوتی (ملوان) و ابو عبدالله اشاره شده است. رسم الخط نامه با دقت و طبق اصول معمول نوشته شده است.

«د» مفرد زاویه دار است، «س» بی دندان و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. کاتب دقت و حوصله صرف کرده، با این حال تسلط کافی به نگارش نداشته است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. س دندان و ک سرکش ندارد. دم‌ی برگشته و حلقه‌ی حروف بسته است.

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment. The text is mostly illegible due to the damage, but some words are visible at the top, including "بسم الله الرحمن الرحيم" (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful).

٢٠٠

Handwritten text on a heavily damaged, brownish parchment fragment. The text is mostly illegible due to the damage, but some words are visible, including "بسم الله الرحمن الرحيم" (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful).

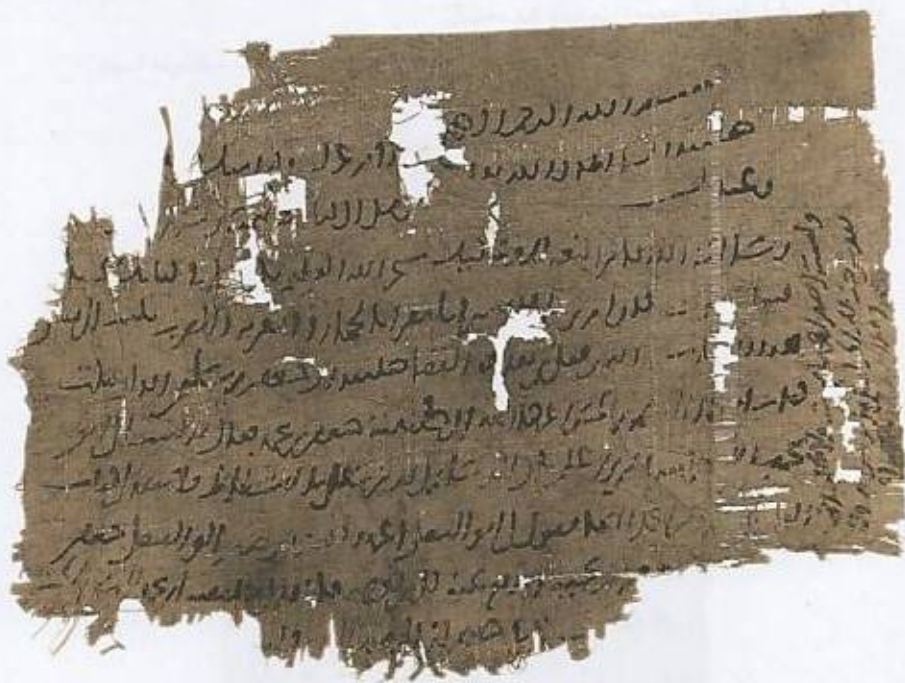
٢٠٠

۲۰۱. نامه

قرن سوم هجری

۲۹/۵ × ۲۱/۵ سانتی متر، ۱۴ سطر رو که سه سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده است.
شماره PPS. 306

رو: نامه با عبارت «جعلت فداک» آغاز می شود و به فسطاط و افرادی به نام جعفرین مسلم، جعفر بن محمد ابومحمد، و ابوالفضل جعفر اشاره شده است.
«د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» بی دندان و خط صافى بالای آن است.
پشت: خالی.

۲۰۱. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. رسم الخط ابتدایی است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. د و ذ تقریباً عمودی و حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر پنجم، هفتم و نهم تحریری است. در این نامه بر روی سین، در سطر ششم، نیز همان علامتی را می بینیم که در نامه های دیگر برای حرف «شین» به کار رفته است!!!

۲۰۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۵×۲۱/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو که یک سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده و ۱۶ سطر پشت. متن پشت موازی عرض پاپيروس و در نتیجه عمود بر سطور متن روی برگه نوشته شده است. بالای متن رو و بخش‌هایی از میان متن دو روی برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 303

رو: نامه اول با دعای نویسنده در حق مخاطب آغاز شده است: «حفظک الله و ابقاک». گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» در کلمه‌ی محمود (سطر ۳) عمودی و «ک» اول قوسی به راست دارد و بدون سرکش است.

پشت: نامه با عبارت «صبحک الله» آغاز شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به راست دارد و بدون سرکش است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. ی وسط نقطه دارد. قلم نامه رو ضخیم‌تر از قلم نگارش نامه پشت است. رسم الخط نامه پشت و رو دوری فرهنگی و زمانی کاتبان آن را نشان می‌دهند.

۲۰۳. یک نامه و یک سیاه مشق

قرن سوم هجری

۲۲×۵/۱۳ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و راست متن رو و پایین و چپ متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 311

رو: این متن، آغاز یک نامه است.

پشت: سطر دوم، عنوان نامه روی پاپيروس است و پنج سطر باقی که با حروف درشت تر نوشته شده، دو بسم الله دارد و آغاز یک نامه است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نقطه های ش کنار هم قرار دارند. قلم نگارش ظریف بوده است. د و ن عمودی است. ک سرکش ندارد. حلقه ی حروف بسته است. رسم الخط پشت برکه درشت، کم رنگ و عقب افتاده تر از رسم الخط نامه است. وجود دو بسم الله در پشت نامه، احتمالاً از آن باب است که دو بار مورد استفاده بوده است.

۲۰۴. نامه

قرن سوم هجری

۹×۲۴ سانتی متر، ۴ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 392

رو: این متن، آغاز یک نامه است و با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده است.
الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «س» و «ش» بی دندان است.
پشت: خالی^۱.

رو. ۲۰۴

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند بسم الله این نامه به کلی صورت عاریه ای دارد. دعای اطال الله نیز پیوسته نوشته شده است. دو نقطه کنار هم به صورت خطی کوتاه و سه نقطه ش در کلمه شاء در سطر سوم به صورت یک خط صاف و نقطه ای بالای آن نوشته شده. در میان کلمات سطر دوم و سوم فاصله هست.

۲۰۵. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۸×۱۰ سانتی‌متر، ۱۶ سطر رو و ۱۵ سطر پشت که یک سطر بر حاشیه راست نوشته شده. بالای هر دو متن و بخشی از میان متن از بین رفته است. شماره PPS. 310

رو: در نامه اول به سعد و ابن الرومی و معامله‌ی چند ردا (اردیه) اشاره شده. نامه با دعای «ابقا تک الله و حفظک و اکرمک» تمام شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است. پشت: در نامه‌ی دوم به تحویل کالاهایی اشاره شده است: «انک امرت الغلام باحضار المتاع». الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.

رو. ۲۰۵

پشت. ۲۰۵

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. نگارش با دقت و حوصله انجام شده اما فاقد شاخصه‌های زیبا شناسانه تحریری است. قلم هر دو کاتب ضخیم بوده و در نامه پشت به کندی روی برکه حرکت کرده است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. س و ش دندانان دارد. دم‌ی آخر برگشته است.

۲۰۶. دو نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۲۵×۸ سانتی متر، ۱۱ سطر رو که سه سطر آن بر حاشیه‌ی راست و یک سطر بر حاشیه‌ی چپ نوشته شده است و ۴ سطر پشت. بالا و پایین متن رو و پایین و پشت متن چپ و بخشی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 316

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: متن پشت، آغاز یک نامه است که با عبارت «جعلت فداک یا مولای» آغاز شده است. «ی» آخر کاملاً به عقب کشیده شده است.^۱

۲۰۶. رو.

۲۰۶. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. رسم الخط بسیار ابتدایی است. زیری آخر در کلمه‌ی فی در سطر اول پشت، دو نقطه کنار هم قرار دارد. ت نیز در سطر دوم نقطه دارد. در پشت نامه جمله ابتدایی قید شده در متن انگلیسی چندان به وضوح دیده نمی‌شود.

۲۰۷. دو نامه و متن یک دعا
قرن سوم هجری

۹/۵ × ۱۲/۵ سانتی‌متر، ۱۰ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. ریختگی‌هایی در میان متن است.
شماره PPS. 335

رو: دو متن مختلف در این قسمت دیده می‌شود. متن دوم در جهت عکس سطور متن اول نوشته شده است. متن نخست، نامه‌ای پنج سطری است و با جوهر سیاه نوشته شده متن دوم دعایی است که چندین مرتبه کلمه الله در آن تکرار شده و با جوهر قهوه‌ای نوشته شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

پشت: در نامه‌ی پشت «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.

۱. نامه فاقد تاریخ است. قلم به راحتی روی برگه لغزیده اما متن بی‌نظم است. س و ش دندان‌ه ندارد و خط صافی بالای آن قرار دارد. نامه‌ی دوم با عجله و بی‌دقت نوشته شده. حروف و کلمات استقلال و استحکام ندارند. ک سرکش ندارد. کلمه‌ای در انتهای سطر پنجم پشت خط زده شده است.

۲۰۷. رو.

۲۰۷. پشت.

۲۰۸. نامه

قرن سوم هجری

۱۸/۵×۲۶ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. راست متن رو و بخشی بزرگی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 321

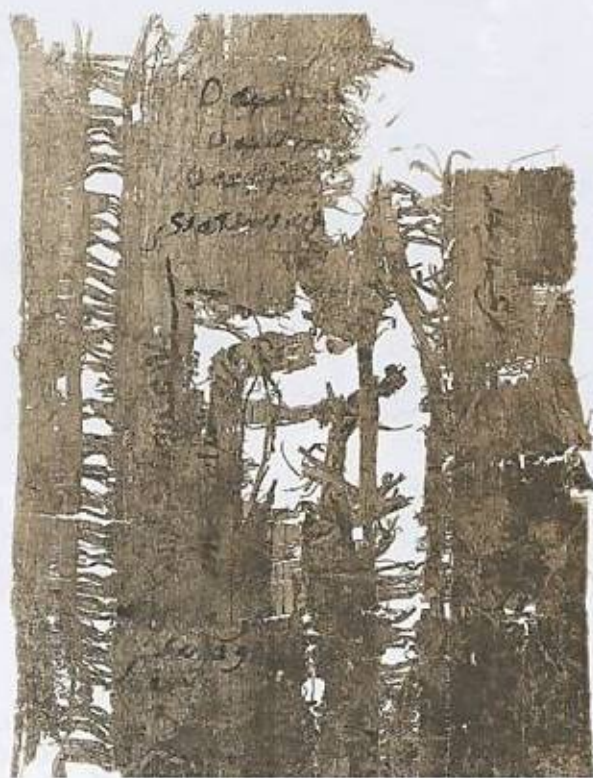
رو: متن نامه کامل، ولی ناخوانا است.

پشت: دو متن این روی پاپيروس بخشی از عنوان نامه روی پاپيروس است. نام فرستنده در بالای برگه و باقی پایین و در جهت عکس نوشته شده است. دو متن دیگر، که یکی چهار سطر و دیگری سه سطر است به طور عمودی و در سمت چپ و راست برگه نوشته شده است. در پایان سه سطر اول متن سمت چپ علامت دایره ای شکل آمده است^۱.

۱. متن فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه ی حروف بسته است. الف آخر زائده ی زیر خط کرسی دارد. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد. ک سرکش ندارد. ه آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. خط نامه ی پشت چندان درهم برهم است که به نظر حروف لاتین می آید.

۲۰۸ رو.

۲۰۸ پشت.

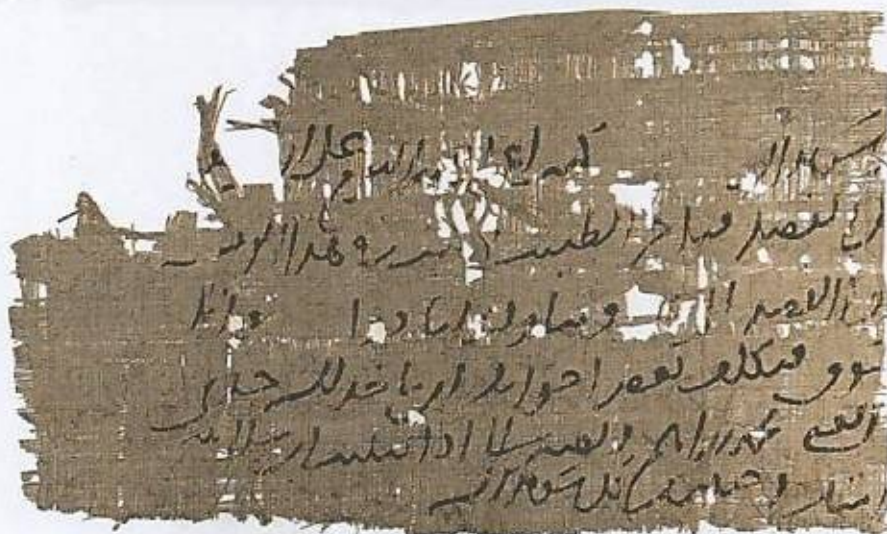
۲۰۹. نامه

قرن سوم هجری

۵/۱۵×۹ سانتی متر، ۶ سطر رو. پایین، راست و بالای چپ برکه از بین رفته است.

شماره PPS. 369

رو: نامه خطاب به یک طبیب نوشته شده است: «فيا اخي الطيب» (برادر طیبیم) (سطر ۲). گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است. پشت: خالی.

۲۰۹. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نگارش بی دقت و با عجله انجام شده. بین کلماتی در سطر اول و سوم فاصله هست. ک سرکش ندارد. دم ی آخر برگشته است. غالباً حلقه‌ی حروف بسته است. بالای س خط صافی وجود دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۱۰. دو نامه

قرن سوم هجری

۱۶×۲۵ سانتی متر، ۱۸ سطر رو و ۱۷ سطر پشت که دو سطر در جهت عکس باقی سطور نوشته شده است. بالای متن رو و بخش هایی از میان متن هر دو طرف از بین رفته است. شماره PPS. 309

رو: در متن اول به قسطنطین اشاره شده و با عبارت «اطال الله بقاك و جعلت فداك» تمام شده. «س» و «ش» بی دندانان است.
پشت: در این نامه گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.^۱

۲۱۰. رو.

۲۱۰. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. متن این نامه های مفصل با عجله نوشته شده. حروف و کلمات استقلال و استحکام کافی ندارند. برخی کلمات پیوسته نوشته شده اند. حلقه ی حروف غالباً بسته است. دم ی آخر برگشته است. در سطر دوازدهم نامه ی پشت خط خوردگی نسبتاً بزرگی دیده می شود. رسم الخط این دو نامه نشان از قرابت فرهنگی و زمانی کاتبان دارد. دسته ط به راست مایل است.

۲۱۱. دو نامه

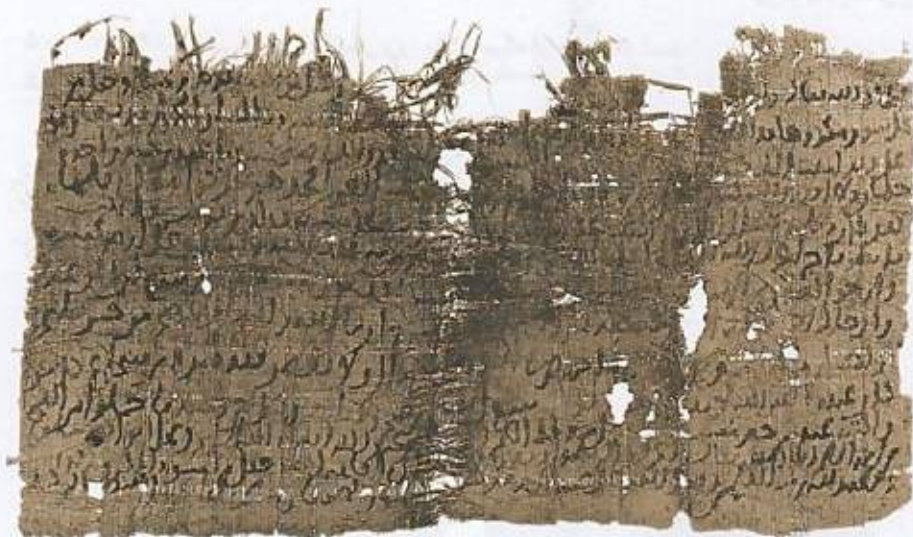
قرن سوم هجری

۱۳/۵ × ۲۳ سانتی متر، ۱۳ سطر رو و ۱۲ سطر پشت که دو سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده است. در میان متن ریختگی است.

شماره PPS. 265

رو: این نامه با عبارت «اطال الله بفاک» آغاز شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» تقریباً عمودی است و «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. پشت: در نامه‌ی پشت که متنی تجاری است عبارت «ابفاک الله» و اشاراتی به محصول گندم (قمح) آمده است. «د» و «ذ» تقریباً عمود و مشابه «ر» است. «س» دندانه دارد و الف در کلمه‌ی دینار، الف محذوفه است^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. ارتفاع حروف کوتاه و رسم الخط ابتدایی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر چهارم، هشتم نامه‌ی اول و سطر چهارم، ششم و هفتم نامه‌ی دوم تحریری است. با وجود این سایر حروف تکامل و قوام چشمگیری ندارند. در آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. پیوند ارگانیک از نظر سبک نگارش بین دو نامه برقرار است تا آن جا که بتوان گفت مضمون پشت و روی نامه متعاقب یکدیگر است.

۲۱۱. رو.

۲۱۱. پشت.

۲۱۳. نامه

قرن سوم هجری

۱۷×۱۰/۵ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 346

رو: نامه با عبارت «ابقاک الله» آغاز شده و در آن به پرداخت مبلغی پول و این که کسی به خانه ی مخاطب خواهد رفت اشاره شده است. نویسنده از مخاطب خواسته طی نامه ای به او خبری بدهد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و محل اتصال برخی حروف کشیده تر است.

پشت: این متن، انتهای عنوان نامه روی پاپيروس است.

۲۱۳. رو.

۲۱۳. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ن و ف در دو مورد نقطه دارد. قلم نگارش ظریف است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. بر روی این نامه یکی از معدود بسم الله های آراسته در این مجموعه دیده می شود.

است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است.

است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است.

PPS: 302 شماره

است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است. این حرف به حرف اول کلمه است.

قرن سوم هجری
۲۱۴. نامه و یک مست با مست مزموه

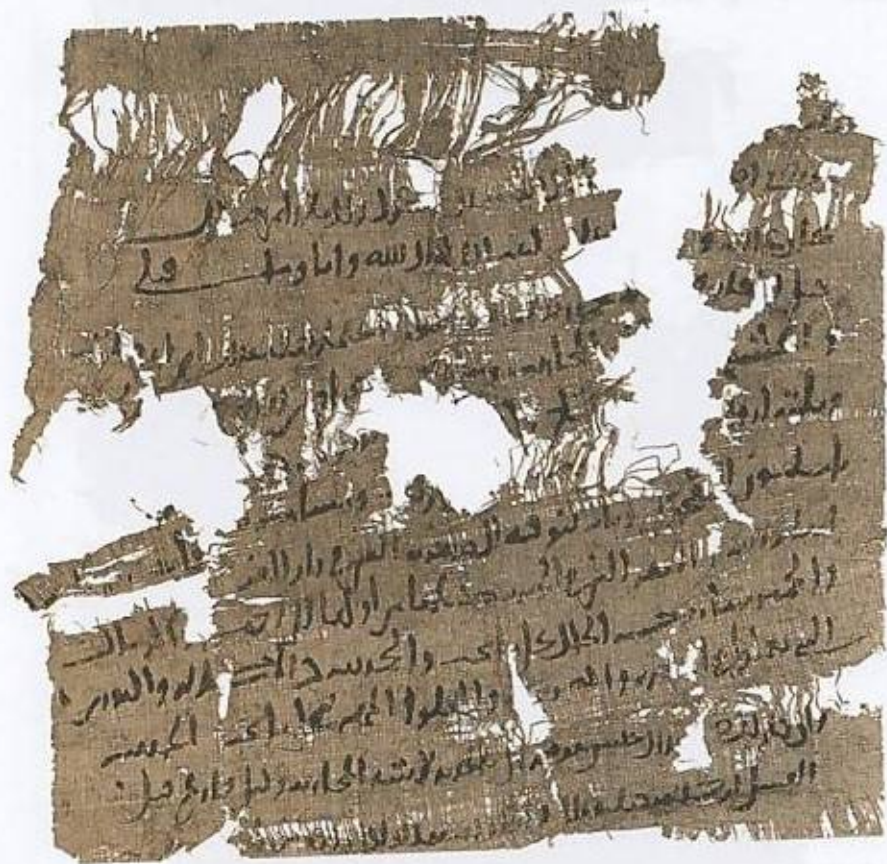

۲۱۵. نامه

قرن سوم هجری

۲۱/۵ × ۲۴ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. بخش هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 341

رو: در این نامه به چند الاغ (حمیر) اشاره شده است: «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «ک» آخر و دم
«ی» آخر در پایان سطر کشیده است.
پشت: خالی.

۲۱۵. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. نگارش با دقت انجام شده. الف آخر رانده زیرخط کرسی دارد. دم ی
آخر برگشته است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری و پخته است. حلقه حروف بسته است. س و ش دندانۀ دارد.

۲۱۶. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۱×۱۲/۵ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۵ سطر پشت. پایین، راست و چپ متن رو و چپ و پایین متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 327

رو: در این متن که آغاز یک نامه است، گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.
پشت: با عبارت «ابقالله حیاتک و ادام عافیتک» آغاز شده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.^۱

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و نامه‌ی رو فاقد نقطه است. ی وسط در نامه پشت در کلمه ی الیک نقطه دارد. نامه رو عجولانه و بی‌وسه نوشته شده. رسم الخط نامه پشت پخته تر از نامه ی رو است. بسم الله روی سطر صاف نوشته نشده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. ش در کلمه ی امشی سطر چهارم پشت نقطه دارد.

۲۱۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۱/۵ × ۱۰/۵ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۶ سطر پشت. پایین و چپ متن رو و پایین متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 351

رو: این بخش، ابتدای یک نامه است و با عبارت «اطال الله بقاک» آغاز شده. گویا آغاز سطر ۲، ۳ و ۵، متن متفاوتی است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول یا قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است و یا نعلی شکل است.
پشت: نامه دوم با عبارت «اطال الله یا اخی بقاک و جعلت فداک» آغاز شده. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.^۱

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ‌اند. بسم‌الله‌نامه‌ی اول پیوسته و ناخواناست. حروف استحکام و استقلال ندارند. بسم‌الله‌نامه‌ی دوم با دقت و مهارت بیش‌تری نوشته شده. دم‌ی آخر برگشته نیست. نگارش بسم‌الله بر برخی از این نمونه‌ها، همانند روی این سند چندان شلخته و قلم‌انداز است که گویی کاتب به مفهوم آن ارادتی نداشته است.

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي هدانا لهذا
 الذي كنا لنهتدي لولا
 ان هدانا الله لكاننا
 لسايبين
 في الضلالين
 اللهم صل على محمد
 وآل محمد
 وسلم

۲۱۷. رو.

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي هدانا لهذا
 الذي كنا لنهتدي لولا
 ان هدانا الله لكاننا
 لسايبين
 في الضلالين
 اللهم صل على محمد
 وآل محمد
 وسلم

۲۱۷. پشت.

۲۱۸. نامه

قرن سوم هجری

۱۴×۵/۸ سانتی متر، ۶ سطر رو. پایین و راست برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 380

رو: در نامه به یک ششم دینار اشاره شده. نویسنده از مخاطب نظرش را درباره‌ی موضوعی پرسیده است. «فرایک ان شاءالله فی [ذلک]». الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی.

۲۱۸. رو.

۱. در بخش باقی مانده نامه تاریخ و نقطه دیده نمی‌شود. قلم ضخیم بوده و به سختی روی برگه حرکت کرده است. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند. حلقه‌ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. س دندان‌ه دارد. بخش باقی مانده نامه، بدون بسم‌الله است.

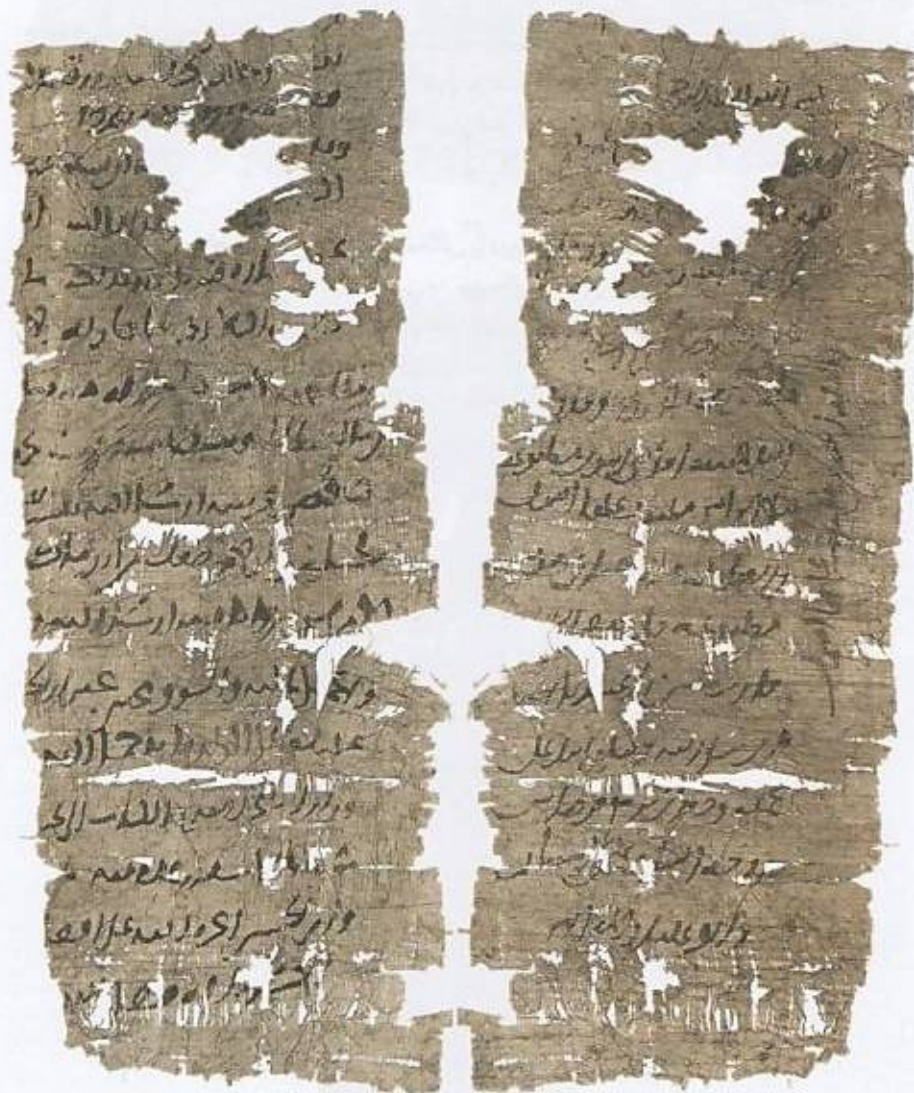
۲۱۹. دو نامه

قرن سوم هجری

۱۱/۵ × ۳۰ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۱۶ سطر پشت که یک سطر آن بر حاشیه راست نوشته شده. بالا و چپ متن رو و بخش هایی از میان هر دو طرف برگه متن از بین رفته است. شماره PPS. 318

رو: در این نامه، که به شهر فسطاط اشاره شده، گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» وسط، قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: در نامه به ارسال پاپيروس (قرطاس) اشاره شده. پایه ی بیش تر حروف به چپ مایل است.^۱

۱. در نامه ی پشت و در بخش باقی مانده نامه ی رو تاریخ دیده نمی شود. برخی حروف نقطه دارند. رسم الخط دو نامه تفاوت عمده ای ندارد تا جایی که انتساب نگارش آن ها به کاتبی واحد، بعید نیست. حلقه ی حروف بسته است. س و ش دندان ندارد. ش در آن شاه الله سطر نهم و یازدهم نامه ی رو نقطه دارد و ن شبیه ر نوشته شده. ک سرکش ندارد. ح در کلمه ی خمه سطر هفتم نامه پشت بیضی شکل است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. ه آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۲۲۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۲/ ۲۶ × ۱۰ سانتی متر، ۸ سطر رو که یک سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده و ۹ سطر پشت. متن پشت برگه موازی عرض پاپيروس و عمود بر سطور متن روی پاپيروس نوشته شده است. پایین و بالا راست متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است. شماره PPS. 405

رو: نویسنده به مخاطب اطلاع داده که نامه اش را دریافت کرده است: «و رد الی کتابک». الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. پشت: نامه با دعایی به معنی عصر به خیر آغاز شده (مساک الله بعافیه). الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» مفرد به شکل S است.^۱

۱. نامه ها فاقد تاریخ و جز یک مورد فاقد نقطه اند. رسم الخط بسیار ابتدایی است. کاتب پشت به نگارش مسلط نیست و قلم به راحتی در دست او نگردیده است. اما نگارش متن رو قاعده مندتر است و از اسلوب های پیش رفته در اتصال ح و میم در الحمدلله (سطر ۶ رو) و موارد دیگر سود برده است.

۲۲۱. نامه

قرن سوم هجری

۱۷×۱۴ سانتی متر، ۷ سطر رو و ۲ سطر پشت. بالا و راست برگه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 353

رو: در این نامه که در آن به پاپيروس (قرطاس) اشاره شده، الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «ک» وسط، نعلی شکل است.

پشت: عنوان نامه روی پاپيروس، در این بخش نوشته شده است^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف نقطه دارند. حلقه‌ی حروف بسته است. س و ش دندانان دارد. ک سرکش ندارد. دسته‌ی ط در کلمه‌ی قرطاس در سطر سوم رو، به راست مایل است و ق در همان جا نقطه دارد. د و ر قابل تفکیک اند. دم‌ی آخر در کلمه‌ی الی در سطر ششم برگشته است. در قسمت باقی مانده نامه، بسم الله دیده نمی‌شود.

۲۲۲. نامه

قرن سوم هجری

۱۱×۲۲ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و راست متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 328

رو: در نامه ی رو به یک سید (قفه) اشاره شده. گاه «ک» اول و وسط نعلی شکل و کشیده است. پشت: این متن آغاز عنوان است: «لابومحمد اکرمه الله»^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. در بخش باقی مانده سطر اول رو، کلمه ی سلم دیده می شود که احتمالاً بخشی از دعا یا تسلیه بوده است. ارتفاع حروف عمودی بلند است. هر چند نگارش با عجله انجام شده، حروف تکامل یافته اند. س و ش دندانان دارد. حلقه ی حروف بسته است. ع آخر صورتی کامل و پخته دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود در سطر ششم، هشتم و دهم تحریری است. دم ی آخر برگشته است.

Fragment of an ancient manuscript on parchment, showing several lines of text in a cursive script. The parchment is heavily damaged, with a large irregular hole in the center and frayed edges. The text is partially obscured by the damage.

۲۲۲. رو.

Fragment of an ancient manuscript on parchment, showing several lines of text in a cursive script. The parchment is heavily damaged, with a large irregular hole in the center and frayed edges. The text is partially obscured by the damage.

۲۲۲. پشت.

۲۲۳. دو نامه
قرن سوم هجری

۲/ ۱۶×۲۷ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۷ سطر پشت. بالا، چپ و راست متن رو و بالا و پایین متن پشت و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 329

رو: در این نامه، الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: در نامه پشت به اسامی محمد و ابوطاهر اشاره شده و نویسنده از مخاطب، جواب نامه اش را طلب کرده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حلقه‌ی حروف بسته است. کاتب به نگارش تسلط داشته و قلم به راحتی در دست او و روی برگه لغزیده است. دسته‌ی ط به راست مایل است. س و ش دندان‌ه ندارد. اتصال ح و خ و ج به حروف ماقبل خود تحریری است.

Fragment of an ancient manuscript with Arabic script, showing significant damage and fragmentation. The text is written in a cursive style and is partially obscured by large holes and tears in the parchment.

٢٢٢. ١٠

Fragment of an ancient manuscript with Arabic script, showing significant damage and fragmentation. The text is written in a cursive style and is partially obscured by large holes and tears in the parchment.

٢٢٢. ١١

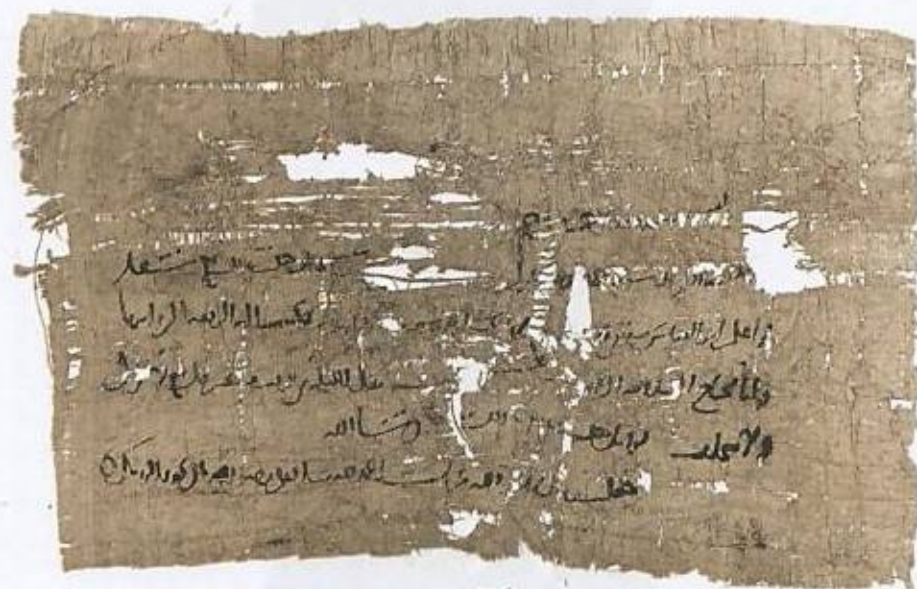
۲۲۴. نامه

قرن سوم هجری

۲۰×۳۱ سانتی متر، ۶ سطر راست. ریختگی‌هایی در میان متن دیده می‌شود.

شماره PPS. 322

رو: در نامه به ارسال یادداشتی (رقعه) اشاره شده است. دم «ع» آخر به طور عمودی کشیده شده. «س» و «ش» بی‌دندانه است و «ش» سه نقطه دارد که ردیف در کنار هم قرار گرفته‌اند. «ش» و «ط» آخر و «ک» آخر به طور افقی کشیده است.
پشت: خالی^۱.

۲۲۴. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ است. ش نقطه دارد. حروف استقلال کافی ندارند و برخی کلمات پیوسته‌اند. حلقه حروف بسته است. س و ش دندانه ندارد. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود در سطر چهارم و پنجم تحریری است. در انتهای سطر آخر نامه دایره‌ای توخالی وجود دارد.

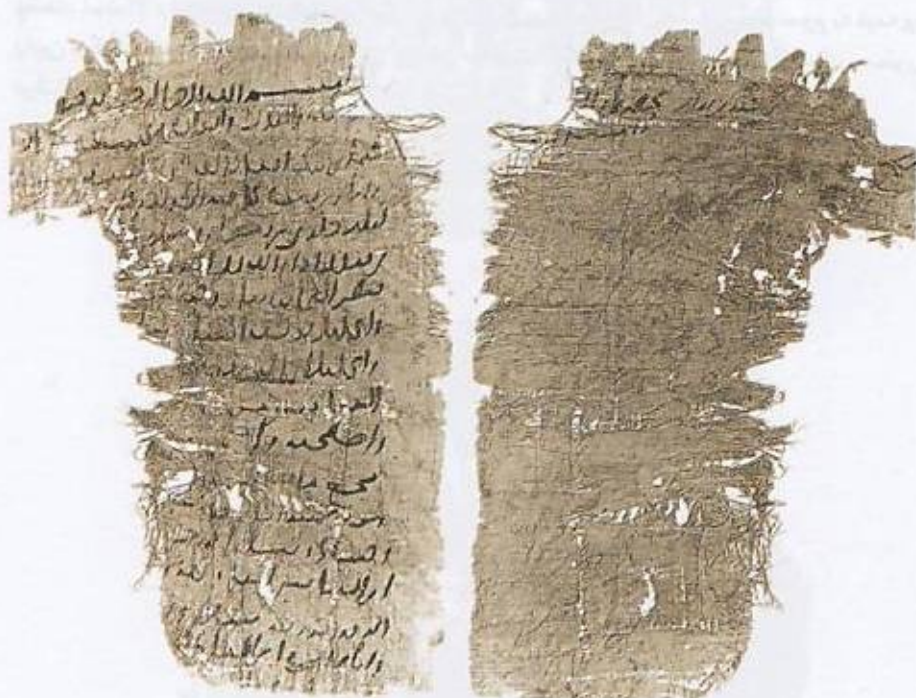
۲۲۵. نامه

قرن سوم هجری

۱۳×۱۹٫۵ سانتی متر، ۱۷ سطر رو و ۳ سطر پشت. پایین و چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 372

رو: حروف متن، پیوسته است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «د» تقریباً عمودی است.
پشت: شاید عنوان نامه روی برگه باشد.

۲۲۵. رو.

۲۲۵. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. در امتداد بسم الله در همان سطر مطلبی نوشته شده که به دلیل فرسودگی پاپیروس، تشخیص آن میسر نیست. حلقه‌ی حروف بسته است. س و ش دندان‌ه ندارد. ک بدون سرکش است. ع آخر در کلمه یجمع در ابتدای سطر دوازدهم کامل است. اتصال ج به حرف ماقبل خود تحریری است. غالباً کلمات روی خط کرسی استحکام دارند. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۲۲۶. نامه

قرن سوم هجری

۲۱ × ۵ / ۲۰ سانتی متر، ۱۳ سطر رو و ۴ سطر پشت. چپ و بالا راست متن رو و بالا راست متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 355

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. در کلمه «حتی» به جای الف مقصوره، الف کامل نوشته شده است.
پشت: احتمالاً دو سطر اول، ادامه‌ی متن روی پاپيروس یا عنوان آن است. سطر سوم به نیمه‌ی پایین برگه اضافه شده که رسم الخط آن به نظر متفاوت است. سطر چهارم عمود بر سایر سطور نوشته شده است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. سطور منظم است و قلم به راحتی روی برگه حرکت کرده است. کیفیت نگارش از سطور ابتدایی تا سطور پایانی سیر نزولی دارد و شتابزدگی در رسم الخط سطر آخر آشکار است. ی وسط در سطر پنجم و ش در کلمه ان شاء الله در سطر یازدهم نقطه دارد. تقریباً عمودی است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. ه شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل چسبیده است. کاربرد فراوان قید «ان شاء الله» در این اسناد، از اعتقادات محکم قرآنی نزد کاتبان آن خبر می‌دهد.

۲۲۶. ۳۰

۲۲۶. پشت

۲۲۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۰×۱۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۰ سطر پشت که دو سطر بر حاشیه ی راست نوشته شده. بالا و راست متن رو و بالا و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 338

رو: در این نامه به اجناسی (متاع) و این که شخصی به زودی خواهد رسید اشاره شده و با عبارت «و کتیب» تمام شده است. گاه «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «ک» آخر و دم برگشته «ی» آخر و محل اتصال حروف در انتهای سطور در راستای افق کشیده است.
پشت: در نامه ی دوم، انتهای الف مفرد به چپ کشیده شده و الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. ذ، ن، غ و ی وسط در متن پشت هر کدام یک بار نقطه دارند. رسم الخط هر دو نامه به نظر یکسان می رسد. ه مفرد در نامه رو شبیه دایره کوچک توخالی است. حلقه ی حروف بسته است. س و ش دنداندارند. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۲۲۷. رو.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۲۲۷. پشت.

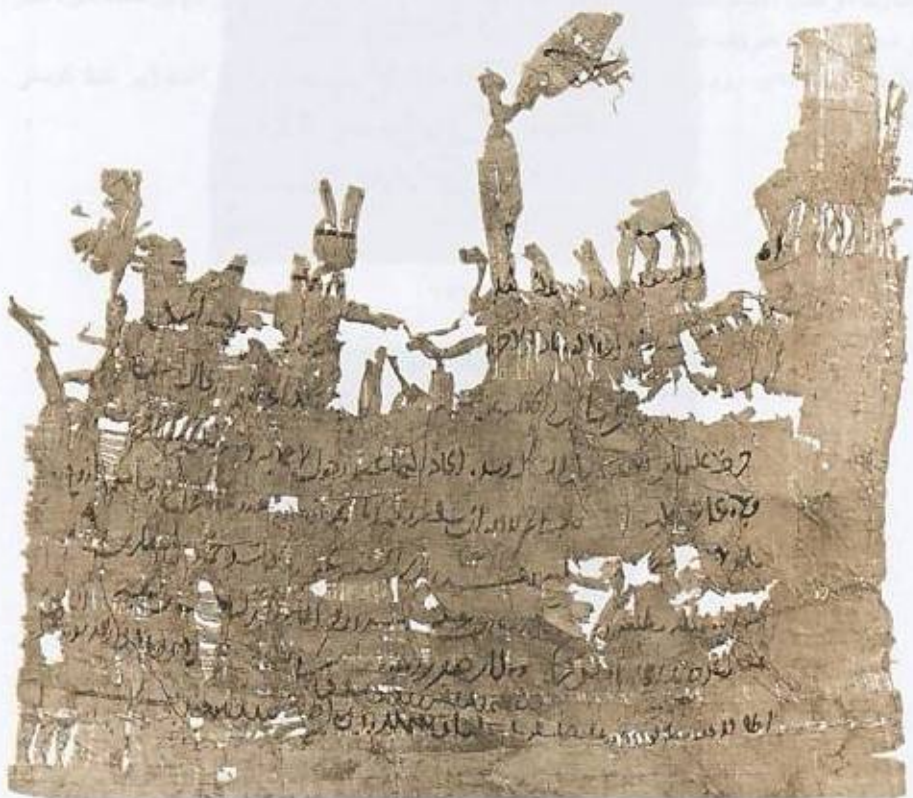
۲۲۸. نامه

قرن سوم هجری

۵ / ۳۰ × ۲۷ / ۵۲ سانتی متر، ۱۱ سطر رو. بالای برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 364

رو: الف آخر غالباً زائده زیر خط کرسی ندارد و «س» و «ش» بی دندان است.
پشت: خالی.

۲۲۸. رو.

۱. در باقی مانده نامه تاریخ دیده نمی شود. چند نقطه ناشناس در متن وجود دارد. قلم به راحتی روی برگه حرکت کرده است. از بقایای به جا مانده از ابتدای سطر دوم به نظر می رسد نامه با بسم الله و دعای متداول اطلال الله بفاک آغاز شده. ظاهر کلمات علی رغم شتاب زدگی کاتب، استحکام دارد. اما دو سطر پایانی با عجله بیش تر و کاملاً پیوسته نوشته شده است. در ابتدای سطر آخر نیز بخش هایی از دعای اطلال الله بفاک دیده می شود.

۲۲۹. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۲×۵ / ۱۱ سانتی متر، ۲ سطر رو و ۷ سطر پشت. بالا و راست متن رو و بالای متن پشت از
بین رفته است.
شماره PPS. 352

رو: این بخش، انتهای نامه است. الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی ندارد.
پشت: این متن نیز، انتهای یک نامه است. نویسنده از مخاطب خواسته برایش تخم شوید بفرستند:
«و اذا وَجَّهْتَ بالشبهه و رأيتَ ان تصير الينا فعلتَ ان شاء الله». گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی
دارد. «ش» دندان‌ه دارد و گاه «ذ» تقریباً عمودی است.
برخی حروف، نقطه گذاری شده است.^۱

۱. متن فاقد تاریخ است. برخی حروف در نامه‌ی پشت نقطه دارند. رسم الخط متن رو نامرتب و پیوسته است و
قرائت و تشخیص آن میسر نیست. نامه‌ی پشت با دقت بیش‌تر نوشته شده. د و ر قابل تفکیک اند. ش در عبارت
ان شاء الله سطر ششم پشت بی‌دندانه و کشیده‌تر از حد معمول است.

۲۳۰. نامه

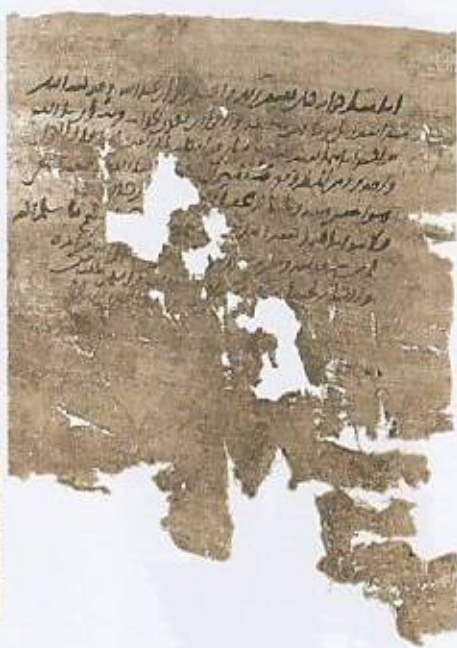
قرن سوم هجری

۲۰×۵/۲۵ سانتی متر، ۲۰ سطر رو و ۸ سطر در خلاف جهت بر پشت برگه نوشته شده است. بالای متن رو و بخشی از میان هر دو متن از بین رفته است. شماره PPS. 358

رو: در این نامه، گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» و «ظ» کمی به راست مایل است و «ک» اول به فرم های مختلفی نوشته شده، گاه به شکل S، گاه نعلی شکل و در راستای افق کشیده شده و گاه قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است. پشت: این بخش، ادامه ی نامه رو است^۱.

۲۳۰. رو.

۲۳۰. پشت.

۱. این نامه ی مفصل فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه ی حروف بسته است. ع آخر تکامل یافته. د و ذ زائده ی عمودی به بالا دارد. س و ش دندان ندارد. ه آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده. مترجم تصور می کند متن پشت و رو مسلسل است و یک متن و سبک را دنبال می کند، هر چند در پایان متن رو جمله ختمیه والسلام علیک ورحمة الله و صلوات بر پیامبر آمده است. سطر با علامتی شبیه تیک بسته شده است.

۲۳۱. دو نامه

قرن سوم هجری

۳۰×۱۰ سانتی متر، ۱۶ سطر رو و ۱۶ سطر پشت. بالا، راست و چپ متن رو و چپ متن پشت از بین رفته است.
شماره PPS. 404

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: پس از «بسم الله»، نامه ی پشت با دعای «جعلت فداک و ادام الله عزک» آغاز شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و گاه حروف، نقطه گذاری شده است.

۱. نامه ها فاقد تاریخ است. نامه ی رو نقطه ندارد و برخی حروف در نامه ی پشت دارای نقطه اند. نامه ها با عجله و بی دقت نوشته شده. قلم نگارش هر دو نامه ضخیم بوده است. در نامه ی رو س دندانان دارد. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است. ی در کلمه ی فی سطر هفتم نامه ی پشت دم برگشته دارد. گاه د و ن زاویه دارند. هر مفرد در سطر هشتم شبیه دایره کوچک توخالی است.

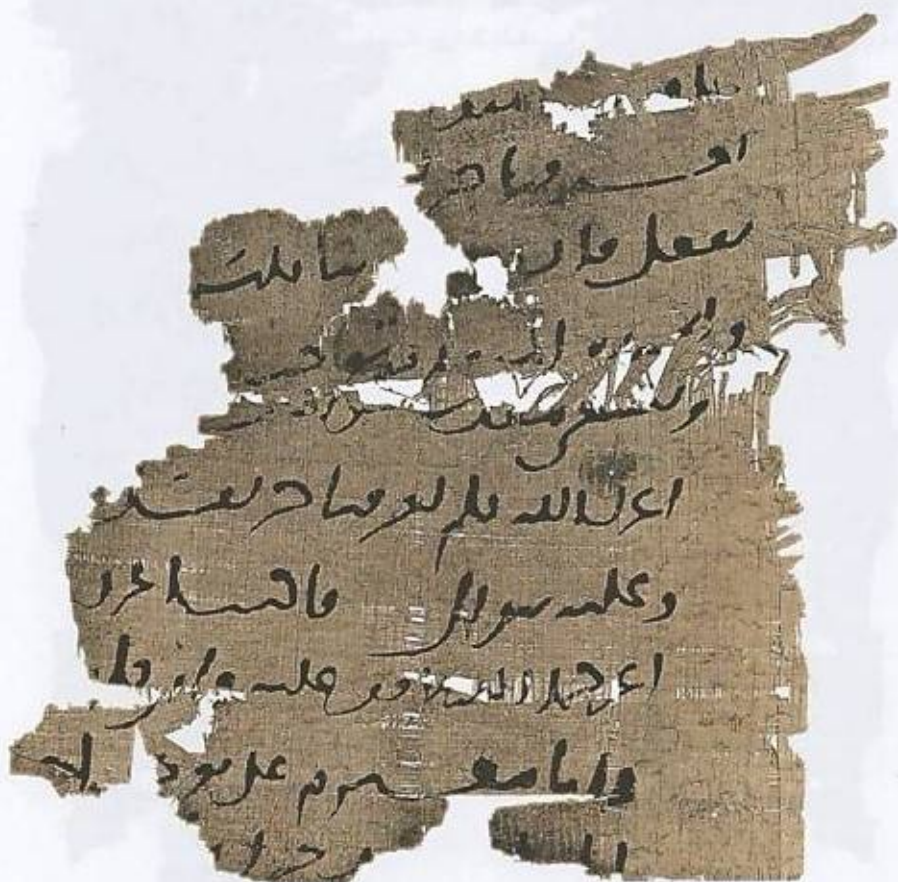
۲۳۲. نامه

قرن سوم هجری

۱۱/۵ × ۱۲/۵ سانتی متر، ۱۰ سطر رو. بالا و چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 339

رو: این بخش، قسمتی از یک نامه است و گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: خالی.

۲۳۲. رو.

۱. در قسمت‌های باقی مانده نامه تاریخ و نقطه دیده نمی‌شود. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. گاه محل اتصال حروف کشیده است. حلقه‌ی حروف بسته است. هر آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

۲۳۳. نامه

قرن سوم هجری

۱۳×۱۹ سانتی متر، ۱۴ سطر رو. بالا، راست و چپ برکه از بین رفته است.

شماره PPS. 371

رو: این بخش، انتهای یک نامه است و نویسنده در آن به چند نفر سلام رسانده است.

گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» آخر نعلی شکل است.

پشت: خالی^۱.

۲۳۳. رو.

۱. در قسمت باقی مانده‌ی نامه تاریخ دیده نمی‌شود. ی وسط در سطر آخر نقطه دارد. کاتب تسلطی بر حروف ندارد. شین در آن شاه سطر دوازدهم نقطه دارد. اتصال ل و الف به صورت خطی کج نوشته شده.

۲۳۴. نامه

قرن سوم هجری

۱۰×۵/۱۲ سانتی متر، ۹ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 378

رو: نویسنده، در همان سطرى که بسم الله را نوشته، عبارت «ایقاک الله» را دنبال کرده است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ع» اول در کلمه ی اعلمک (سطر ۲) به طور فشرده نوشته شده است.

پشت: عنوان نامه روی پاپيروس نوشته شده است^۱.

۱. بخش باقی مانده نامه تاریخ و نقطه ندارد. قلم به راحتی در دست کاتب نگرییده است. س و ش دنداندار دارد. ک بدون سرکش است. دم ی آخر برگشته و هـ آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. اتصال ح و خ به حرف ماقبل خود تحریری است اما کاتب از عهده تقلید استادانه ی آن برنیامده است.

۲۳۵. نامه

قرن سوم هجری

۲۲×۲۰ سانتی متر، ۱۳ سطر رو و ۸ سطر پشت. پایین متن رو و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 356

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و دسته ی «ط» و «ظ» اندکی به راست مایل است. پشت: این متن، ادامه ی نامه روی پاپيروس و به همراه عنوان آن نامه است^۱.

۱. متن فاقد تاریخ است. گاه ب، ی وسط و ق نقطه دارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و کاتب برای اتصال آن به حرف ماقبل، قلم را از روی برگه برنداشته است. حلقه ی حروف بسته است. د و ر قابل تفکیک است. ک سرکش ندارد. ی آخر دم برگشته دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده و سطور نامه منظم است. نزدیکی نگارش در دو روی این سند تا اندازه ای است که می توان متن را متصل و به قلم کاتب واحدی دانست.

۲۳۶. نامه

قرن سوم هجری

۲۴×۳۴ سانتی متر، ۲۱ سطر رو و ۲ سطر به صورت سکه‌ای پشت پاپيروس. ربع بالا چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 366

رو: در نامه به «وصیت کننده» یا «وارث» (الوصی) اشاره شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.
پشت: این بخش، ادامه‌ی نامه‌ی روی پاپيروس است.^۱

۲۳۶. رو.

۲۳۶. پشت.

۱. نامه فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. حلقه‌ی حروف بسته است. گاه دو ن زائده عمودی به بالا دارد و گاه زاویه دار است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. نامه با عجله و بی دقت نوشته شده و حروف با رسم الخط‌های گوناگون دارد. دم‌ی آخر برگشته است. متن پشت پاپيروس کم‌رنگ است.

۲۳۷. دو نامه
قرن سوم هجری

۱۴×۱۳/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۵ سطر پشت. بالا و راست هر دو سمت برگه از بین رفته است.

شماره: PPS. 379

رو: در این نامه، غالباً الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد. «د» تقریباً عمودی است. «ک» اول و وسط، قوسی به چپ دارد و بدون سرکش و «س» بی دندان است.
پشت: این بخش، پایان یک نامه است. گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه است. نگارش با عجله و بی دقت انجام شده. حروف استقلال و استحکام ندارند. س دندان و ک سرکش ندارد. غالباً الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد و کاتب هنگام اتصال آن به حرف ماقبل خود قلم را از روی کاغذ برداشته است. قلم نگارش نامه پشت ضخیم تر بوده و کاتب بر نگارش تسلط نداشته است.

۲۳۸. نامه

قرن سوم هجری

۲۴×۲۲ سانتی متر، ۲۲ سطر رو که پنج سطر در خلاف جهت سایر سطور نوشته شده و ۱۹ سطر پشت. ریختگی هایی در میان متن هر دو طرف دیده می شود.
شماره PPS. 362

رو: در نامه به شهر فسطاط اشاره شده. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. دسته ی «ط» به راست مایل است و «س» و «ش» بی دندان و «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: دو سطر بالای صفحه، عنوان نامه روی پاپیروس است: «به ابوالفضل از جعفر ابن قاسم». ۱۲ سطر باقی مانده که در جهت عکس سه سطر بالا نوشته شده، ادامه ی متن روی پاپیروس است.^۱

۲۳۸. رو.

۲۳۸. پشت.

۱. این نامه مفصل فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حلقه ی حروف بسته است. ک سرکش ندارد. گاه بالای س بی دندان خط صافی دیده می شود. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

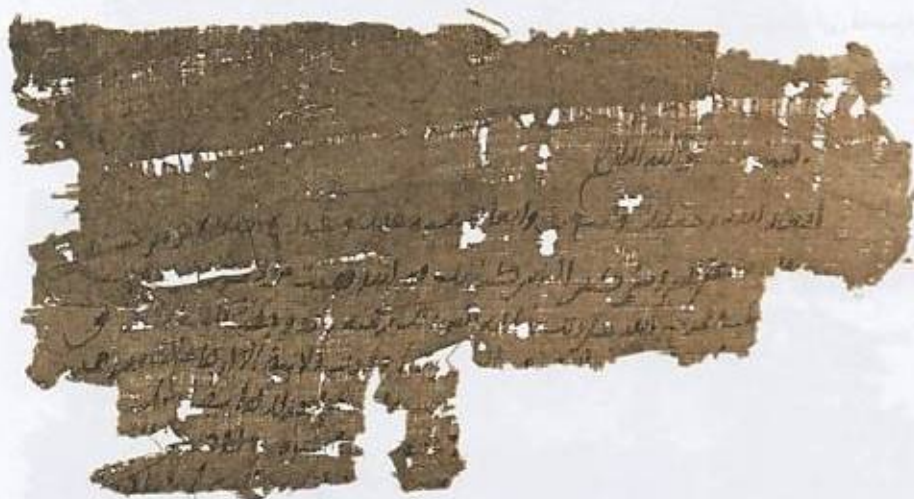
۲۳۹. نامه

قرن سوم هجری

۱۲٫۵×۲۳ سانتی متر، ۸ سطر رو. پایین برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 333

رو: نامه با عبارت «ابقاك الله و حفظك» آغاز شده است. «ك» اول نعلی شکل است.
پشت: خالی^۱.

۲۳۹. رو.

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حروف و کلمات استحکام و استقلال کافی ندارند. گاه د و ذ زائده عمودی کوچکی به بالا دارد. ک سرکش ندارد. حلقه‌ی حروف بسته است. هـ آخر مانند زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. بسم الله در نهایت بی سلیقه‌گی و رفع تکلیف نوشته شده است.

۲۴۰. نامه

قرن سوم هجری

۱۵×۳۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو که دو سطر بر حاشیه‌ی راست نوشته شده و ۲ سطر پشت.
پایین چپ و راست هر دو سوی برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 389

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول قوسی به چپ دارد و بدون سرکش است.
پشت: عنوان نامه روی پاپیروس که در آن به شهر فسطاط اشاره شده است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حلقه حروف بسته است. د و ذ زائده عمودی به بالا دارد و گاه زاویه دار است. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. سطور در مجموع منظم است.

Fragment of ancient papyrus with several lines of handwritten text in cursive script. The text is partially obscured by damage and fragmentation.

۲۴۰ رو.

Fragment of ancient papyrus with several lines of handwritten text in cursive script. The text is partially obscured by damage and fragmentation.

۲۴۰ پشت.

۲۴۱. نامه

قرن سوم هجری

۵/ ۲۵×۱۸ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و چپ برگه از بین رفته است.
شماره PPS. 331

رو: در نامه به کنیزی اشاره آمده (جاریه) و با عبارت «اکرمک الله» آغاز شده است.
«د» آخر تقریباً عمودی و «ک» اول و وسط نعلی شکل است.
پشت: عنوان نامه روی پاپيروس نوشته شده است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. بسم الله با دقت و مهارت بیش تری نوشته شده در همان سطر بسم الله، حمدلله نیز آمده که فقط قسمت هایی از آن باقی مانده است. قلم ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. حروف استحکام و کاتب جز در نگارش بسم الله تسلط کافی بر شکل کلمات نداشته است. گاه د زاویه دارد و گاه عمودی است. الف آخر زانده زیر خط کرسی دارد. دم ی آخر برگشته است. کلمه ای شبیه الله با قلمی ظریف تر در فضای میان سطر هشتم و نهم اضافه شده است. در عنوان پشت نامه نیز کلمه جاریه دیده می شود.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
اللهم صل على محمد
وعلى آل محمد
الذين هم خير
الخلق أجمعين
اللهم صل على
سيدنا محمد
الذي هو خير
الخلق أجمعين
اللهم صل على
سيدنا محمد
الذي هو خير
الخلق أجمعين

۲۴۱- رو.

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
اللهم صل على محمد
وعلى آل محمد
الذين هم خير
الخلق أجمعين
اللهم صل على
سيدنا محمد
الذي هو خير
الخلق أجمعين
اللهم صل على
سيدنا محمد
الذي هو خير
الخلق أجمعين

۲۴۱- پشت.

۲۴۲. دو نامه

قرن سوم هجری

۱۴×۱۵ سانتی متر، ۸ سطر رو و ۱۰ سطر پشت. بالا، پایین و راست متن رو و بالای متن پشت و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است. بخشی از پایان متن پشت به خاطر پارگی ناخوانا است.

شماره PPS. 393

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی ندارد.

پشت: با عبارت «اطال الله بقاک و ادام عزک و کرامتک جعلنا فداک» آغاز شده است.

الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. نگارش با عجله و بی‌دقت انجام شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند. ن، ش و الف آخر شاء و الف ابتدای الله، پیوسته‌اند. گاه د و ذ زاویه دارد. نامه‌ی پشت با نظم و مهارت بیش‌تری نوشته شده اما تا سطح مطلوب فاصله دارد. برخی کلمات این متن نیز به هم پیوسته‌اند. بخشی از بسم‌الله ابتدای نامه در سطر اول باقی مانده. دسته‌ی ط به راست مایل است و ک سرکش ندارد.

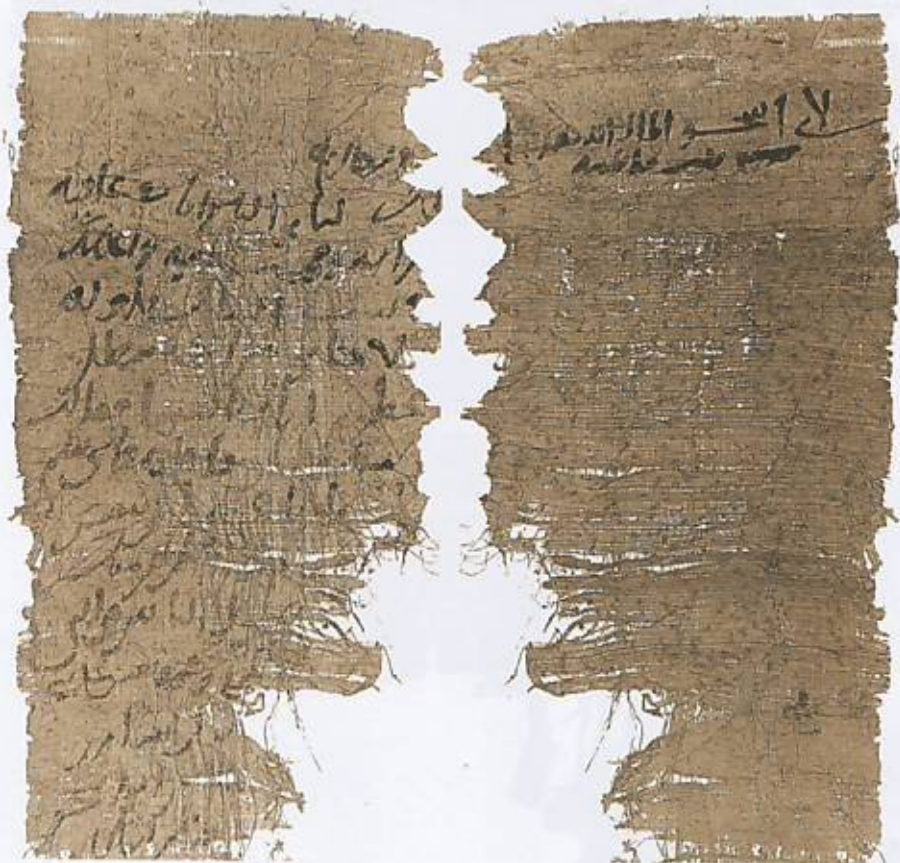
۲۴۳. نامه

قرن سوم هجری

۱۳×۲۷ سانتی متر، ۱۴ سطر رو و ۲ سطر پشت. راست برکه از بین رفته است.

شماره: PPS. 396

رو: گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد.

پشت: متن، آغاز عنوان نامه روی پاپيروس است: «به ابی اسحاق...»^۱

۲۴۳. رو.

۲۴۳. پشت.

۱. در بخش باقی مانده ی نامه، تاریخ دیده نمی شود. نگارش با عجله و بی دقت و کم ترین میزان مهارت نوشته شده. حلقه ی حروف بسته است. ی وسط در کلمه ی علیه در سطر دوم نقطه دارد. ک سرکش ندارد. کلمه ای در سطر دوم عنوان نامه در پشت برکه، خط زده شده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۴۴. نامه

قرن سوم هجری

۲۱×۲۷/۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو. پایین و راست برکه و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 317

رو: متن باقی مانده، نه سطر با فاصله است و سه سطر با جوهر قهوه‌ای میان سطور ۱ و ۲ متن اصلی اضافه شده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و محل اتصال حروف، در راستای افق کشیده است. گاه حروف، نقطه گذاری شده است.

پشت: خالی^۱.

۱. در بخش باقی مانده نامه تاریخ دیده نمی‌شود. بعضی حروف نقطه دارند. گاه الف آخر زائده‌ی زیر خط کرسی دارد. س و ش دندان‌ه ندارد. بالای س سه نقطه کنار هم قرار گرفته است. ک سرکش ندارد. ی وسط در کلمه‌ی الیک سطر دوم متن اصلی و ب در کلمه‌ی بلد در سطر پنجم متن اصلی نقطه دارد. دم ی آخر برگشته است. در این سند نیز سین و شین به قضاوت امروز، هویت یکسانی دارند و مایه حیرت‌اند.

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

۲۴۵. نامه

قرن سوم هجری

۹×۱۵ سانتی متر، ۶ سطر رو و ۱ سطر پشت. پایین و چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 388

رو: نامه با دعای «ابقاک الله و حفظک و اتم نعمة عندک» آغاز شده است. دسته ی «ظ» به راست مایل است و دم برگشته ی «ی» آخر در کلمه فی (سطر ۲) به طور افقی کشیده شده است. پشت: متن، بخشی از عنوان نامه روی پاپيروس است: «از ام قاسم...».

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. نگارش یا عجله و بی دقت انجام شده. قلم نگارش ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. حلقه ی حروف بسته است. هـ آخر در بسم الله شبیه ر نوشته شده. کلمات استحکام و استقلال ندارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. د و ر شبیه اند. س دندان دارد.

تکامل یافته و خطی است. ۹۹۹

۲۴۵. رو.

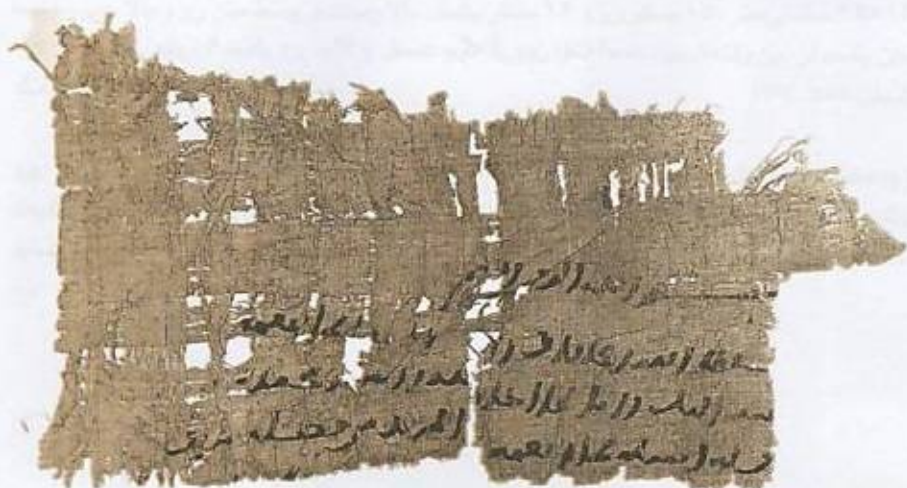
۲۴۵. پشت.

۲۴۶. یک نامه و یک یادداشت
قرن سوم هجری

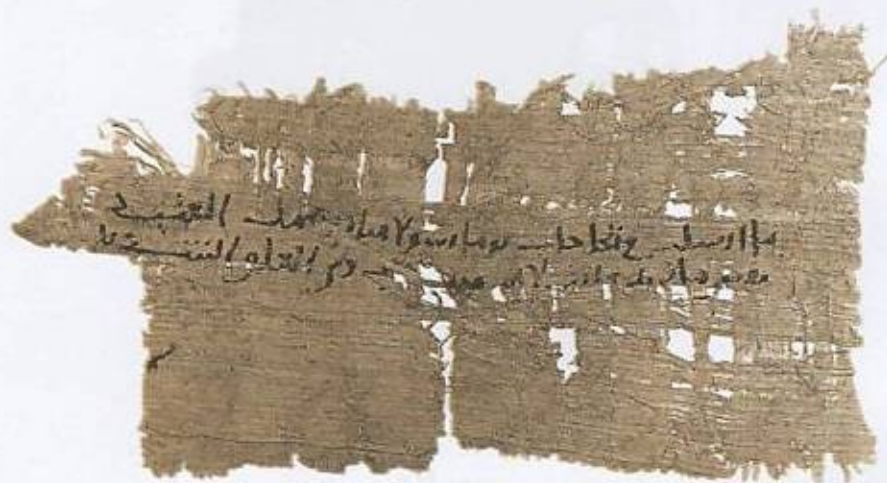
۱۱/۵ × ۱۹/۵ سانتی متر، ۴ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و راست متن رو از بین رفته است.
شماره PPS. 325

رو: این قسمت، دعای آغاز نامه است.
پشت: این یادداشت مربوط به فرستادن یک پیک است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و برخی حروف، نقطه گذاری شده است. دو نقطه در کنار یا زیر هم قرار دارند.

۱. نامه فاقد تاریخ است. برخی حروف در یادداشت پشت پاپيروس نقطه دارند. زائده زیر خط کرسی الف آخر قدری بلند است. حلقه ی حروف بسته است. د و ذ زائده عمودی کوچکی به بالا دارد. ک سرکش ندارد. دم ی آخر در کلمه ی فی سطر اول متن پشت برگشته است. حروف عمودی نامه ی اول به راست مایل اند و حروف عمودی یادداشت پشت محکم و عمود بر خط کرسی است. رسم الخط متن رو و پشت تفاوت عمده ای ندارد.

۲۴۶ رو.

۲۴۶ پشت.

۲۴۷. نامه

قرن سوم هجری

۱۱×۹ سانتی متر، ۹ سطر رو. بالا و راست برکه از بین رفته است.

شماره PPS. 308

رو: در نامه به دریافت مبلغی پول بر حسب دینار از جمله دو دینار و خراج اشاره شده و با
تصلیه پایان یافته و در آخر عبارت «و کتب» نوشته شده است. «د» و «ذ» تقریباً عمودی است.
پشت: خالی.

۲۴۷. رو.

۱. بخش باقی مانده‌ی نامه فاقد تاریخ و نقطه است. کاتب دقت و حوصله صرف کرده اما مهارت زیادی به نگارش نداشته است. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. هـ آخر شبیه زائده عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. د و ر قابل تفکیک اند. ک سرکش ندارد. س دندان دارد. در تصلیه آل پیامبر نیز ذکر شده اند.

۲۴۸. یک سیاهه و یک نامه

قرن سوم هجری

۱۴×۲۹ سانتی متر، ۱۵ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. بالا راست و وسط متن رو و بالا چپ و وسط

متن پشت از بین رفته است.

شماره PPS. 344

رو: سیاهه ای که ارقام یونانی دارد و مربوط به معصره است.

پشت: نامه با دعای «اطال الله بقاک» آغاز شده. «د» و «ذ» تقریباً عمودی و «س» و «ش» بی دندان است و برای پر شدن فضای آخر سطر، کشیده تر نوشته شده است.^۱

۱. نامه و سیاهه تاریخ ندارند. نقطه های پراکنده ای در متن دیده می شود. رسم الخط سیاهه به سیاهه های حاوی ارقام یونانی که تصور می کنیم به یک مرکز تجاری واحد تعلق دارند شبیه است. نامه ی پشت برگه عجولانه نوشته شده. قلم ظریف است. برخی حروف پیوسته اند. بالای س بسم الله دو نقطه قرار دارد. ش ان شاء الله در سطر دوازدهم بی دندان و کشیده است. دو سطر پایانی کاملاً پیوسته است.

۲۴۸. رو.

۲۴۸. پشت.

۲۴۹. نامه

قرن سوم هجری

۲۳/۵ × ۳۵ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۱ سطر پشت. چپ برگه و قسمت بزرگی از بالای آن از بین رفته است.

شماره PPS. 365

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» و «ش» بی دندانه است.
پشت: شاید این متن، عنوان نامه باشد^۱.

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. حروف استحکام و کاتب تسلط کافی ندارند. حلقه‌ی حروف بسته است. نقطه‌های حروف دو نقطه‌ای به صورت اریب کنار هم قرار گرفته‌اند. بالای س بی دندانه خط صافی کشیده شده است. کاف سرکش ندارد.

۲۵۰. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/۲۱×۵/۲۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۱ سطر پشت. پایین و راست متن رو و پایین و چپ متن پشت و بخش هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره PPS. 387

رو: گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد و «س» بی دندان است.
پشت: نامه دوم که در آن به خانه (منزل) اشاره شده با عبارت «اطال الله بقاک و ادام عزک» آغاز می شود. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» تقریباً عمودی، «ک» اول به شکل S و دم «ی» آخر در کلمه «فی» (سطر ۴) کشیده است. برخی حروف، نقطه گذاری شده و دو نقطه کنار هم بالای حروف، بالای هم نوشته شده است.^۱

۱. در قسمت های باقی مانده نامه ها تاریخ دیده نمی شود. بعضی حروف در دو سطر پایانی نامه ی پشن نقطه دارند. رسم الخط نامه های پشت و رو خیر از سطح فرهنگی متفاوت کاتبان آن ها دارد. س و ش در نامه ی رو بی دندان و در نامه ی پشت دندان دار است. ک سرکش ندارد. ی آخر در کلمه ی فی دم برگشته دارد. د و ر قابل تفکیک اند. هر آخر شبیه زائده ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است.

Fragment of a manuscript page with several lines of handwritten text in Arabic script. The text is partially obscured by the torn edges of the paper. Legible words include "بسم الله الرحمن الرحيم" at the top, followed by "الحمد لله رب العالمين" and "والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين".

٢٥٠ رو.

Fragment of a manuscript page with several lines of handwritten text in Arabic script. The text is partially obscured by the torn edges of the paper. Legible words include "بسم الله الرحمن الرحيم" at the top, followed by "الحمد لله رب العالمين" and "والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين".

٢٥٠ پشت.

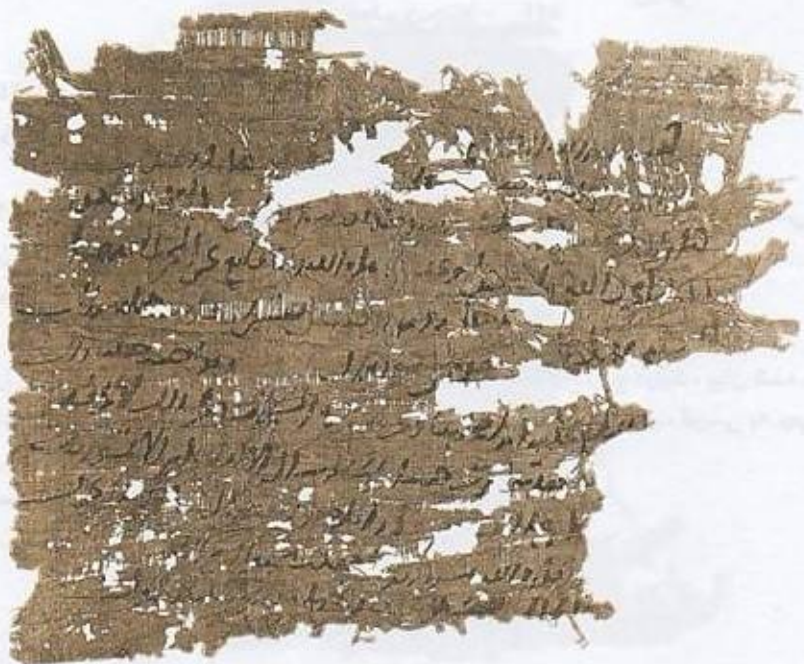
۲۵۱. نامه

قرن سوم هجری

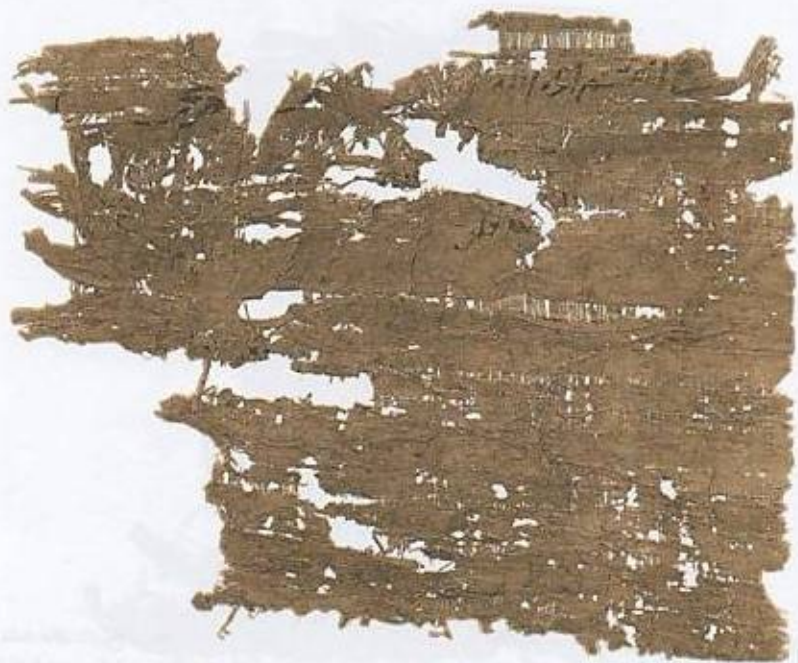
۲۴ × ۲۰ سانتی متر، ۱۲ سطر رو و ۲ سطر پشت. پایین و پایین راست متن رو و بخشی از میان متن روی پاپيروس از بین رفته است.
شماره PPS. 374

رو: نامه با عبارت «نظرت را در این مورد به من بگو» با اصطلاح رایج «رأیک» بیان شده.
الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «د» و «ذ» تقریباً عمودی، «ک» اول، قوسی به چپ دارد و بی سرکش است.
پشت: در این سمت، عنوان نامه روی پاپيروس نوشته شده است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ و نقطه است. حلقه‌ی حروف بسته است. ه. مفرد شیبه نقطه‌ای درشت یا دایره‌ی توپر کوچکی نوشته شده. ب اول بسم‌الله دندان‌ه‌ای بلند دارد. قلم به کندی روی برگه حرکت کرده است. اتصال ح به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۵۱- رو.

۲۵۱- پشت.

۲۵۲. دو نامه
قرن سوم هجری

۵/ ۲۸ × ۱۵/ ۵ سانتی متر، ۱۱ سطر رو و ۱۴ سطر پشت. بالا، چپ و راست هر دو متن و بسیاری از میان متن از بین رفته است.
شماره PPS. 334

رو: گاه الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «س» بی دندانه است.
پشت: در این سمت به مردی به نام الطرایفی اشاره شده که نامه ای برای او نوشته اند: «و فی درج کتابی هذا کتاب الی الطرایفی».
«د» و «ذ» تقریباً عمودی است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف در نامه ی پشت نقطه دارند. حلقه ی حروف بسته است. کاتبان تسلط و حروف استحکام و استقلال کافی ندارند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. ک بدون سرکش است. د و ر قابل تفکیک اند. در انتهای نامه ی پشت صلوات خدا برای کسی که قرائت نام او به طور کامل، میسر نیست و شاید نام امیر یا صاحب منصب یا قیمی باشد خواسته شده و با عبارت سلم تسلیمایان یافته است.

۲۵۳. نامه

قرن سوم هجری

۳۰×۸/۵ سانتی متر، ۱۶ سطر رو، بالا و چپ برگه از بین رفته است.

شماره PPS. 320

رو: دسته بسیاری از حروف به راست مایل است.

پشت: خالی^۱.

۱. بخش باقی مانده نامه فاقد تاریخ است. ت در کلمه ی امرت سطر هفتم نقطه دارد. در میان سطر سیزده و چهارده و نیز در میان سطر پانزده و شانزده دو نقطه وجود دارد که معلوم نیست مربوط به کدام حروف است. قلم ضخیم بوده و به کندی روی برگه حرکت کرده است. کلمات درشت و کم دقت نوشته شده اند. الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. س دنداندار و دور قابل تفکیک است.

۲۵۴. دو نامه

قرن سوم هجری

۲۰/۲×۱۲ سانتی متر، ۱۰ سطر رو و ۱۵ سطر پشت.

شماره: PPS. 326

رو: نامه اول، درخواست جواب از سوی مخاطب است و با تصلیه تمام شده. «س» و «ش» دندان‌ه ندارد.

پشت: نامه دوم با جوهر قرمز - قهوه‌ای کم رنگ نوشته شده. الف آخر زائده زیر کرسی دارد و «ک» اول، نعلی شکل است.

۲۵۴. رو.

۲۵۴. پشت.

۱. نامه‌ها فاقد تاریخ و جز چند مورد فاقد نقطه اند. نگارش با عجله و کم دقت انجام شده. برخی کلمات پیوسته اند. کاتب نامه‌ی دوم تسلط بیش تری به نگارش داشته. دم‌ی آخر برگشته. در سطر آخر نامه‌ی رو تصلیه بر پیامبر اکرم آمده. در سطر دهم کلمه‌ای دیده می‌شود که به نظر می‌رسد کلمه‌ی الجهود باشد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است.

۲۵۵. نامه

قرن سوم هجری

۱۶×۲۲/۵ سانتی متر، ۲۲ سطر رو. بالا و چپ برگه و بخش‌هایی از میان متن از بین رفته است.

شماره: PPS. 390

رو: الف آخر زائده زیر خط کرسی دارد. «ک» اول نعلی شکل و «س» و «ش» بی دندان است. پشت: خالی^۱.

۱. در بخش باقی مانده‌ی نامه تاریخ دیده نمی‌شود. ی وسط، ب، ت، ن، ف و ق نقطه دارند. حلقه‌ی حروف بسته است. هـ آخر شبیه زائده‌ای عمودی به حرف ماقبل خود چسبیده است. ک سرکش ندارد. د و ذ زائده عمودی به بالا دارد. اتصال ح و ج به حرف ماقبل خود تحریری است. دم‌ی آخر در کلمه‌ی فی سطر سیزدهم برگشته است. ش در عبارت ان شاء الله سطر آخر یک دندان اضافه دارد.

۲۵۶. سیااه

سال ۳۶۵ هجری

پوست، دو تکه که روی هم ۵×۷/۵ سانتی متر است. ۸ سطر رو و ۱ سطر پشت.

شماره PPS. 208

رو: در این سیااه به فهرست اجاره بهای ماهانه اشاره شده و سال ۳۶۵ هجری با حروف نوشته شده. برخی حروف، نقطه دارند. حروف مانند «ج»، «ح» و «خ» با زاویه‌ای در گوشه راست نوشته می‌شود.

الف در کلمه «اجارة سهر» به طور کامل نوشته شده است.

پشت: «سیاهه حسن بن عمر، شاهد».

۱. در باقی مانده‌ی سیااه سال سیصد و شصت و پنج و همچنین ماه ذوالحجه ذکر شده است. بعضی حروف نقطه دارند. قلم به راحتی روی پوست حرکت کرده اما کاتب تسلط کافی نداشته است. اتصال ح و ج به خصوص در کلمه‌ی ذوالحجه در سطر هشتم تحریری است. تمام قطعات پوست با خط واحدی است و شاهده‌ی است بر خامی خط عرب در قرن چهارم هجری.

و به پسران خود یاد داد که هر روز
 از این کتب بخوانند و در راه
 خداوند بکشند و در راه
 خداوند بکشند و در راه
 خداوند بکشند و در راه

در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب

۲۵۶-رو.

و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب

و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب
 و در هر یک از این کتب

۲۵۶-پشت.

۲۵۷. نامه‌ای که برای سیاه مشق به کار رفته
قرن پنجم یا ششم هجری

کاغذ، ۲۵×۱۴ سانتی‌متر، ۱۹ سطر رو که سه سطر بر حاشیه بالا و در جهت عکس سایر متن نوشته شده و ۵ سطر پشت. پایین برگه و میان نیمه چپ سند از بین رفته است.
شماره PPS. 211

رو: نامه درباره تدارک مراسم ازدواج است و در آن به وکیل اشاره شده. «اعلم اطال الله بفاک و ادام عزک و تأیدک ان...». نگارش متن با دقت انجام شده است. «س» و «ش» دندانه دار و حلقه حروف «ف»، «ق»، «و»، «ع» و «غ» وسط و آخر باز است. حروف، نقطه گذاری شده است. پشت: گویا این متن مربوط به ارسال کالا است. «بسم الله» در آخر نامه تکرار شده و حدس می‌زنیم که پیش نویس یا سیاه مشق بوده است.^۱

۱. نامه فاقد تاریخ است. بعضی حروف نقطه دارند. مؤلف، قدمت متن روی این کاغذ را تا قرن پنجم یا ششم به عقب می‌برد. رسم الخط نامه‌ها پیشرفت نگارشی متن‌هایی که پیش‌تر بررسی کرده ایم جوان‌تر است، به خصوص در کاربرد فراوان نقطه نشان می‌دهد، اما متن پشت به قدری بدوی است که باز هم امر معینی را تثبیت نمی‌کند. احتمالاً مؤلف انگلیسی به سبب کاربرد کاغذ این متن را تاریخ گذاری کرده است. متن پشت عجولانه‌تر نوشته شده و عقب مانده‌تر از متن روی پاپيروس است، با بسم‌اللهی که به کلی قلم انداز است.

مجلس ششم و شصت و پنجم

تاریخ ۲۵۵ هجری

مجلس ششم و شصت و پنجم

تاریخ ۲۵۵ هجری

سماع الصراخ
 انظر اطار الله صانك واز ارضك واما سدك اني نصرت
 انك اسر علي ان انا صانك في امر قلده الامت و
 احلك و انت صانك اسر عنك الله انك السبب في كل
 ما جرت به امورها واز كل قليل عند ما لو لم يقاومها
 بود اساعده وهداية (۷) من ان التقائه تاركه
 ان لو لم يقاومها تاركه فهداية
 و من ان تقاومها تاركه فهداية
 ۷۱ در معرفت ما بعد از معرفت خداوند
 عزمت علی اراده الی الله و تحریه من
 یعنی تا بوی کبر جلد تقویت و تنویر
 قبیل بدلیل مورد و صاف
 صاع و تکرر الی کمال
 فی امور الی غیره که است
 و در اولوا فامر الی کمال
 نشی و تکرر الی مواضع

۲۵۷. رو.

استسما صاع
 اسر علی ان انا صانك
 او بعد از معرفت خداوند
 ما بعد از معرفت خداوند

۲۵۷. پشت.

۲۵۸. یک یادداشت و یک رسید

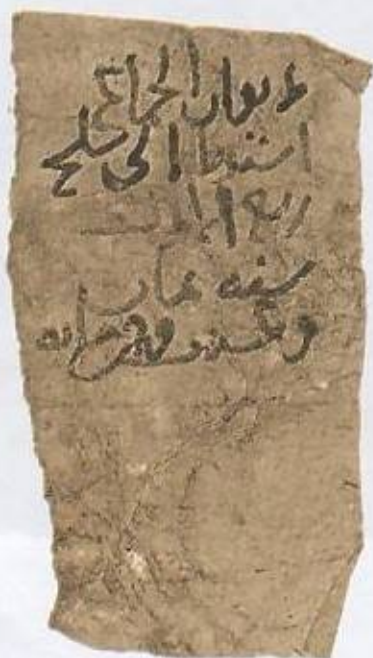
سال ۵۲۸ هجری

کاغذ. ۸×۴/۵ سانتی متر، ۵ سطر رو و ۱۱ سطر پشت.

شماره PPS. 154

رو: بنابراین یادداشت، خراج در آخر ماه ربیع الاول سال ۵۲۸ هجری پرداخت شده. «دیوان الخراج استوفا الی سلخ ربیع الاول سنة ثمانین و عشرين و خمس منه». «د» تقریباً عمودی و «س» بی دندان است.

پشت: رسید رسمی مالیات بر اراضی. پس از یادداشت های اولیه مربوط به ثبت رسید در محضر رسمی و بسم الله، متن با عبارت «صح ل...» آغاز شده. حروف به صورت گرد و منحنی نوشته شده است.

۲۵۸. رو.

۲۵۸. پشت.

۱. یادداشت تاریخ دارد. دو نقطه در فاصله ی بین سطور اول و دوم وجود دارد که نمی توان تشخیص داد به پای وسط کلمه ی دیوان متعلق است یا به پای وسط کلمه ی استوفا. ن در کلمه ی سنه نقطه دارد. س بی دندان است. متن پشت نمونه بسیار درهم و پیوسته و به مشق خط شبیه تر است.

خردمندان شیعه، برای حفظ اعتبار فرهنگی مذهب، از آسیب زیاده‌نویسی‌های این ندیم، که موجب می‌شود مغرضانی اساس تفکر و مکتب تشیع را بر مجهولات و موهومات بگویند، ضرور بود از تجلیل او تبری جویند و نپذیرند که در اواخر قرن اول هجری، زمانی که حتی برگ نوشته‌ای آزاد از قرآن نیز به جای نمانده، مؤلفی با طول عمر معمول آدمی، پنج هزار جلد کتاب در حوزه‌های علوم و فنون و فلسفه و شیمی نوشته باشد. اما اوضاع کنونی چنین است که به نام این گزافه‌یافت، کارخانه‌ی داروسازی زده‌ایم، کسانی حتی «فهرست ماقبل الفهرست» فراهم کرده‌اند و کسان دیگری از مکتوبات شیعه تا قرن سوم هجری، به تعدادی اعجاب‌آور، فهرست دیگری ساخته‌اند، بی این که تاکنون به میزان کف دستی از این همه کتاب، عین قابل دیداری به دست آمده باشد.

(همین کتاب، ص ۸)

شابک: ۵-۶۲-۶۷۳۰-۹۶۴-۹۷۸